

Devet esejev o (skoraj) človeški podobi

Boris Kavur

Založba Univerze na Primorskem

Uredniški odbor

Katarina Babnik

Štefan Bojnec

Aleksandra Brezovec

Boris Horvat

Dejan Hozjan

Alenka Janko Spreizer

Alen Ježovnik

Lenka Kavčič

Alan Orbanič

Gregor Pobežin

Andraž Teršek

Jonatan Vinkler

DEVET ESEJEV O (SKORAJ) ČLOVEŠKI PODOBI

B O R I S K A V U R

DEVET ESEJEV

O (SKORAJ) ČLOVEŠKI

PODOBI

K O P E R
2 0 1 4

Presojanja – zgodovinske razprave ■ 1

Znanstvena monografija
Devet esejev o (skoraj) človeški podobi
Boris Kavur

Recenzenta
ddr. Igor Grdina
dr. Jonatan Vinkler

Urednik izdaje, urednik zbirke, glavni urednik, oblikovanje in prelom
dr. Jonatan Vinkler

Vodja založbe
Alen Ježovnik

Izdala in založila
Založba Univerze na Primorskem
Titov trg 4, SI-6000 Koper

Koper 2014

ISBN 978-961-6963-14-5 (spletna izdaja: pdf)
www.hippocampus.si/ISBN/978-961-6963-14-5.pdf

ISBN 978-961-6963-15-2 (spletna izdaja: html)
<http://www.hippocampus.si/ISBN/978-961-6963-15-2/index.html>

© 2014 Založba Univerze na Primorskem

Izid pričujoče znanstvene monografije je sofinanciran na podlagi Javnega razpisa za sofinanciranje izdajanja znanstvenih monografij v letu 2014 Javne agencije za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

39:902(0.034.2)
930.85(0.034.2)

KAVUR, Boris

Devet esejev o (skoraj) človeški podobi [Elektronski vir] : [znanstvena monografija] / Boris Kavur. - El. knjiga. - Koper : Založba Univerze na Primorskem, 2014. - (Presojanja - zgodovinske razprave ; 1)

Način dostopa (URL): <http://www.hippocampus.si/isbn/978-961-6963-14-5.pdf>

Način dostopa (URL): <http://www.hippocampus.si/isbn/978-961-6963-15-2/index.html>

ISBN 978-961-6963-14-5 (pdf)
ISBN 978-961-6963-15-2 (html)

277208832

Vsebina

KAZALO SLIK	9
UVOD	11
TRIJE ESEJI O DIVJIH LJUDEH	21
Divji ljudje	27
Opice in kosti, ki se jih išče	51
V puščavi in goščavi	61
TRIJE ESEJI O DIVJAKIH	75
Divjaki	83
Odkritja v prostoru in času	101
Zoprna opravila evolucije	129
TRIJE ESEJI O ZNANSTVENIH REKONSTRUKCIJAH	145
Množice, muzeji in metodologija	153
Sorodniki še kar prihajajo	177
Sorodniki ter predniki, ki to niso	187
ZAKLJUČEK	207
SUMMARY	213
LITERATURA	225
IMENSKO KAZALO	237

Kazalo slik

- Slika 1** | Miniatura *L'Homme sauvage ou L'Etat de nature*, pripisana Jeanu Bourdichonu iz obdobja okoli 1500 | 39
- Slika 2** | Risba, spremljajoča *Ballade d'un homme sauvage* iz obdobja okoli 1500 | 40
- Slika 3** | *Grb z mrtvasko glavo* Albrechta Dürerja iz leta 1503 | 45
- Slika 4** | *Pojav človeka*, kot ga je upodobil Edouard Riou za *La terre avant le déluge* Louisa Figuierja leta 1867 | 132
- Slika 5** | Pojav človeka iz *Word Before the Deluge* Louisa Figuierja iz leta 1863 | 133
- Slika 6** | *Adam in Eva izgnana iz Paradiža*, mezzotinta z jedkanjem in graviranjem Johna Martina | 134
- Slika 7** | Izvor človeštva, kot ga prikazuje zadnja ilustracija, ki jo je za knjigo *Primitive World* Franza Ungerja izdelal Joseph Kuwasseg | 135
- Slika 8** | Ilustracija članka *L'homme fossile*, ki ga je leta 1938 objavil Pierre Boitard | 141
- Slika 9** | Gravura Johanna Andersa Pfeiffela za delo *Physica Sacra* Johanna Jakoba Scheuchzerja iz leta 1731 | 142
- Slika 10** | *Pogrebna pojedina v obdobju velikega medveda in mamuta*; ilustracija Émila Bayarda za *L'homme primitif* Louisa Figuierja iz leta 1879 | 143
- Slika 11** | *Družina opičjih ljudi*; slika Gabriela von Maxa iz leta 1884 | 155
- Slika 12** | Ilustracija iz *La Création de l'homme et les premiers âges de humanité* Henrija du Cleuziouja iz leta 1887 | 159
- Slika 13** | Rekonstrukcija neandertalca Františka Kupke (zgoraj), ki je temeljila na študiji Marcelina Boula | 161

DEVET ESEJEV O (SKORAJ) ČLOVEŠKI PODOBI

- Slika 14** | Rekonstrukcija neandertalca iz La Chapelle-aux-Saint, kot jo je leta 1909 v *L'Illustration* objavil František Kupka | 161
- Slika 15** | *Odhod na nova lovišča*, kot ga je upodobil Zdeněk Burian | 184
- Slika 16** | *Neandertalsko naselje*, kot ga je naslikal Zdeněk Burian | 184
- Slika 17** | *Neandertalci*; ilustracija iz revije *Harper's Weekly* iz leta 1873 | 189
- Slika 18** | *Ljudje iz obdobja velikega medveda in mamuta* iz prve izdaje Figuijerjeve *L'homme primitif* iz 1870 | 191
- Slika 19** | *Človek zavojevalec jamskega medveda*; ilustracija Georgesa Devyja za *La Création de l'homme et les premiers âges de humanité* Henrija du Cleuziouja iz leta 1887 | 192
- Slika 20** | Rekonstrukcija neandertalca, ki jo je leta 1911 naročil sir Arthur Keith | 196
- Slika 21** | Slika življenja neandertalcev, katere izdelavo je nadziral Henry Fairfield Osborn leta 1915 | 198
- Slika 22** | Slika skupine neandertalcev, ki jo je v American Museum of Natural History leta 1924 naslikal Charles R. Knight | 200
- Slika 23** | Skupina neandertalcev, kot jo je v poznih šestdesetih naslikal Jay Matternes | 200
- Slika 24** | Rekonstrukcija neandertalca, ki jo je izdelal Michael Anderson po navodilih Erika Trinkausa leta 1990 | 204
- Slika 25** | Skupina neandertalcev, ki sta jo za American Museum of Natural History izdelala V. Canarella in Gary J. Sawyer | 205
- Slika 26** | Rekonstrukcija neandertalca za razstavo *The Human Story* | 206

Uvod

Zdi se, da nekatere podobe živijo svoje življenje – zaradi svoje večpomenskosti ostanejo nespremenjene dolgo obdobje. Pri tem gre za podobe, ki so psihološko močne projekcije in predstavljajo vizualno podporo različnim zgodbam ter pripovedim. Predusem tako imenovane pošasti, besedne ali vizualne kombinacije različnih oblik živih bitij, ki ne obstajajo v naravi, ampak sodijo zgolj v našo domišljijo – pa vendar so upodobljene kot kompleksne organske celote, kot nove oblike življenja, sposobne življenja v umetnosti in domišljiji.

Naj začnemo s paradoksom. V zadnjih tridesetih, štiridesetih letih je bilo ogromno energije vložene v definicijo ter promocijo pojmov, ki jih imenujemo človekove vrednote, človekove pravice, človeško dostojanstvo ter zaščita človeškega življenja. V istem obdobju pa sta arheologija in antropologija s svojimi raziskavami temeljito zamajali in prevrednotili prav temeljni koncept, na katerem vse to temelji. Kaj je v resnici človeško? Ugotovimo lahko le, da človeštva ne ogrožajo vojne in epidemije, ampak kaže, da ga najbolj ogroža lastna konceptualna grožnja, grožnja pojmovanja samega sebe.

V uvodu kratke, vendar naravnost vizionarske knjige z naslovom *So You think You're Human* (2005) je zgodovinar Felipe Fernández-Armesto te grožnje strnil v šest točk, ki ilustrirajo raziskovalna področja in usmeritve, slednje pa s svojim dopolnjevanjem vedenja o človečnosti vodijo do dekonstrukcije nikoli pretirano jasnega koncepta (Fernández-Armesto 2005, 1–8).

Na prvem mestu je izpostavil poznavanje opic. Danes nam je primatologija veliko bolj kot kadarkoli prej pokazala, da smo tudi ljudje opice. Vsakič, ko so v antropologiji in arheologiji obstajali koncepti, ki so najzgodnejšo obliko obnašanja, ki bi ga lahko imenovali človeško, pojasnjevali z uporabo jezika, izdelovanjem orodij, simboličnim mišljenjem ali pa z zavestjo o sebi, so primatologi dokazali te sposobnosti tudi pri opicah. Seveda je sledilo vprašanje gibanja za pravice živali. Vsi nebiološki kriteriji, ki so bili v zadnjih desetletjih postavljeni kot merilo za ločevanje ljudi od živali, so se podrli – moralna žival, kuhajoča žival ter tudi sarkastična žival niso zdržale resne znanstvene kritike. V trenutku etične enotnosti človeštva je meja med slednjim in živalstvom vedno bolj zabrisana. Nikakor ne gre brez moralne implikacije naše samoprepoznavnosti, ki se je znašla v težavah, ko se je predmet raziskav antropologi-

je začel pomikati vse bolj nazaj v dolgi čas. Z vračanjem v preteklost začnejo koncepti človeškosti, ki se jih vedno bolj reducira na temeljne elemente, izgubljati vsakršen pomen: dvonožnost, veliki možgani, uporaba orodij, omnivor-na prehrana postanejo zelo hitro tudi atributi skupin, ki jih ne uvrščamo med naše neposredne prednike.

Prav tako je v zadnjih petdesetih letih biološka teorija resno zamajala prepričanje, da so vrste biološka dejstva, ampak je veliko bolj pokazala, da gre za določene skupke kategorij, v katere umeščamo odkrite in opazovane primerke predvsem zaradi udobnosti organizacije. Danes se vedno bolj zdi, da imajo biološke vrste v resnici nerazločne meje. In ne na koncu so raziskave umetne inteligence vodile do ponovnega premisleka konceptov, ki so nekoč določali človeškost – razum, um, domišljija in moralna strast so sposobnosti, za katere lahko domnevamo, da jih bo tehnološki razvoj omogočil kmalu tudi našim stvaritvam. Ter končno: genetske raziskave so nam omogočile določitev skupnih značilnosti. Streznitev so prinesli podatki, kako zelo smo si podobni. Ljudje še nikoli prej nismo bili tako živalski.

Knjiga pred vami je besedilo o človeštvu, ki ga v procesu spoznavanja ter mišljenja samega sebe določa teh šest konceptualnih groženj. Vendar se ne pojavljajo ločeno in jasno, ampak v obliki prepleta, ujetega v tri stopnje zgodovinskega razvoja miselnega sistema, ki ga je zaznamovalo predvsem razumevanje sveta – tako razumevanje znanosti kot skozi optiko slednje poznavanje človeštva samega. Šest navedenih točk zabrisuje meje med človeškim in živalskim ter tvori pahljačo groženj, ki jih lahko opazujemo strnjene v zgodbi o zgodovini ene same podobe – podobe odbijajočega dolgolasega kosmatega človeka z gorjačo. Metafore drugačnosti v človeški družbi, ki je stoletja starejša od znanosti v sodobnem pomenu besede.

Upodobitve *divjih ljudi* v srednjem veku – imaginarnih človeških pošasti, so, izhajajoč iz antične in zgodnjerednjeveške literature in geografije, predstavljale antitezo civiliziranemu aristokratskemu življenju srednjega veka kot tudi urejenemu svetu porajajočega se meščanstva. Če so bili barbari grožnja družbi, potem so bili divji možje predstavljeni kot grožnja posamezniku. Prvi živijo daleč in se apokaliptično pojavijo v trenutku slabosti ter propada družbe, divji možje pa so vedno v bližini – nahajajo se le izven pogleda, onkraj horizonta v bližnjem gozdu. Pravzaprav je divji človek s svojo neprepoznovitostjo mračna srednjeveška antiteza skoraj antropološko zastavljenim konceptijam barbarov antike in obdobja pozne renesanse. Poglavitna značilnost njihovih likovnih upodobitev, kot jih poznamo iz obdobja srednjega in zgodnjega novega veka, je odsotnost kakršnega zametka evolucionističnih misli, ki danes močno prežemajo oziroma določajo naše razmišljanje o preteklosti.

Divji ljudje so v svojem izgledu moderni, vendar jih kot divje oziroma prikrajšane za civilizacijske dobrine označujejo njihovi simbolni atributi – bivališča v jamah, neprimerna golota ali oblačila iz krzna, poraščena telesa ter nepogrešljive gorjače.

Vendar pa je zaradi evropske ekspanzije, tako prostorske kot ideološke, koncept začel izgubljati svoj prostor. Najprej so se v srednjem veku divji možje nahajali v divjini med nami – z njimi smo sobivali v istem času in prostoru. V novem veku so jih odkritja pregnala, da so se nahajali v divjini – drugje v prostoru, vendar še vedno v istem času. V sedanjosti so se sicer spet vrnili nazaj v naš prostor, vendar je ostalo mesto zanje le še drugje v času. Razvoj sodobne antropologije je privedel do ponotranjenja in ko ni bilo več prostora za divjega moža tam zunaj, ga je antropologija začela iskati v vsakem od nas (White 1972, 6–7). Tako je bil prehod med srednjeveško, strogo kodificirano težnjo v upodabljanju in razlaganju kosmatih, divjih, kot antiteze krščanski stabilnosti pojmovanih človeških figur, proti divjakom, ki predstavljajo metaforo za krepostno in naravno življenje, pogojen s spremembo v družbeni mentaliteti ob koncu srednjega veka. Vprašanje delovanja in identitete človeka je postalo vprašanje medicinske vede na eni ter utopične literature na drugi strani, družbene elite pa so za ustvarjanje nacionalnih identitet začele uporabljati starinoslovje – tako imaginarne kot tudi resnične podatke o regionalni preteklosti ter kontinuiteti od Boga postavljene ali od ljudstva izvoljene oblasti.

V evropski kulturni zgodovini sta ključno vlogo pri določitvi kolektivnih odnosov in posameznika odigrala dva dogodka: odkritje divjakov Novega sveta ter odkritje predrimskih starin – odkritji drugačnih sočasnih ter drugačnih starodavnih ljudstev. V antropološkem smislu smo bili v tem obdobju priča spremembi koncepcij pojmovanja divjakov, kar je omogočilo razvoj znanstvene arheološke in antropološke metode. Primitivizem, ki je idealiziral skoraj vsako skupnost, za katero se je menilo, da je nedotaknjena od civilizatornih prisil, se je umaknil arhaizmu, ki je idealiziral realne, vendar hkrati imaginarne skupine oddaljenih prednikov. In če je primitivizem predstavljal divjake kot nasprotje sprevržene modernosti, jih prikazoval kot težnjo k odvrnitvi prisil sodobne družbe, kjer njihova moralna čistost ni bila posledica vrste sprevrženosti, ampak stopnje nepokvarjenosti, je arhaizem temeljito spremenil koncepcijo in percepcijo oddaljenih družb.

Vpeljava evolucionistične paradigme v 19. stoletju je naravno okolje predstavila kot nevarno; zunanji pritiski so postali gonilo boja za preživetje junakov. Zgodovina preučevanja drugačnosti znotraj človeštva, pa naj gre za mitološke divje ljudi srednjega veka, polmitološke divjake novega veka ter znanstvene prednike sodobnosti, je v resnici obupna borba, da bi na podla-

gi diskriminacij navidezne drugačnosti utemeljili svojo izjemnost in enkratnost. Produkt take diskriminacije je tudi podoba, ki jo v popularni kulturi opisujemo kot jamskega človeka. Od prve upodobitve leta 1873 pa do danes gre za podobo, ki se zdi že kar domača. Čeprav jih nihče ni videl živih, so njihove upodobitve na ilustracijah, v knjigah, v muzejih ter v risankah jasno prepoznavne. Njihovo mesto v človeški evoluciji jasno signalizira serija atributov: nahajajo se pred jamo ali v njej, v divjini, z divjimi živalmi ali v konfliktu z njimi. Opremljeni so s kamnitimi orodji, še največkrat z gorjačo, in velikokrat so upodobljeni pri lovu, zaviti v kože, ki pravzaprav ne služijo ničemu, in če nosijo nakit, je ta iz zob ali krempljev zveri. Seveda gre za podobo velikokrat poraščenih bradatih mož z bujnimi in razkuštranimi lasmi.

Evolucionizem, ki je ob koncu 19. stoletja postal vedno bolj vseobsegajoč miselni okvir, je izhajal prav iz obeh sprememb: konstanten strah za obstoj in preživetje je bil vpet v idejo o stalnem boju za reprodukcijski uspeh, umazano pa je postalo metafora za časovno oddaljeno in razvojno primitivno stopnjo človeštva. Posledično je prav v okviru vpeljave evolucionističnih konceptov prišlo do oblikovanja dveh temeljnih značilnosti likovnih upodobitev, ki sta se ohranili do danes.

Gre za prikaz upodobitve boja – boja za preživetje, boja za prevlado oziroma lova kot kombinacije obojega. Zato se na zgodnjih upodobitvah ljudi bojujejo proti divjim zverem (navadno medvedom), da bi zaščitili družino, oziroma se bojujejo s tekmeci, da bi ohranili družino. Seveda igrajo osrednjo vlogo upodobljeni moški. Ženske in otroci so postavljeni v ozadje, upodobitve starcev pa povsem umanjajo. Očitno gre za prikaz ideje sočasnega ekonomskega liberalizma, v katerem se je zdelo vredno prikazovati zgolj aktivni ter prihodnji aktivni del populacije. Moški so služili za preživetje družine (fizično reprodukcijo – lovili oz. spopadali so se z zvermi in tekmeci), ženske pa so skrbele za vzgojo in dom (ideološko reprodukcijo – ženske z otroki so v ozadju in fizično neaktivne oz. zgolj zgrožene nad dogajanjem, v katerega je vpleten moški, ter od izhoda katerega je odvisna, ne glede na to, da se vanj aktivno sploh ne vpleta).

Na drugi strani pa je prav upodobitev doma oziroma bivališča družine služila za demonstracijo primitivnosti. Izhajajoč iz raziskovalne tradicije, kjer so ostanki človeških delovanj bili velikokrat odkriti v jamah med kostnimi ostanki živali, ki so bile razložene kot lovski plen, ter dopolnjujoč vse skupaj z evolucionističnim pojmovanjem higiene oziroma pomanjkanja slednje, je umazano postalo metafora za prikaz primitivnega. Umazano pa je bilo prikazano kot bivališče, ki nima urejenega sistema odstranjevanja odpadkov, ampak ljudi obdajajo nametane kosti – živijo med odpadki svoje lastne dejav-

nosti. Tako moramo kosti, nametane po jami, opazovati v kombinaciji z umazanimi telesi, ogrnjenimi v krzna, kot zgolj še eno izmed metafor, ki z likovno govorico prikazujejo nezmožnost kontroliranja svojega telesa in svojega okolja oziroma kulturno primitivnost prazgodovinskih ljudi.

V trenutku, ko se je s konsolidacijo evolucionizma kot prevladujoče znanstvene in družbene paradigme konceptualno spremenila podoba sveta, so bili tudi na nov, znanstveni način konstituirani »drugi«. Njihovo ime je postalo sinonim za karikiranje njihove podobe – rojstvo sodobne znanosti je ustvarilo neandertalce. Podobo, ki je bila identična divjim ljudem srednjega veka, podobo, ki je kljub svoji veliki starosti postala domača v popularni vizualni kulturi 20. stoletja. Postala je tako naravna, da si le s težavo predstavljamo, da bi naši predniki lahko bili drugačni.

Podobe divjih ljudi, kjer moški strumno stojijo z gorjačo v rokah ter ženske pestujejo otroke, se ne razlikujejo od viktorijanskih podob, kjer moški z gorjačo tolčejo medveda ali izdelujejo orodja in ženske pestujejo otroke, oziroma sodobnih, kjer moški izdelujejo orodje in ženske pestujejo otroka. Podobe ustvarjajo zmoten občutek, da so navade in običaji nespremenjeni – kot da bi prepiri in boji, ekonomske težave in spori v družini, družbena razmerja ter razmerja med spoloma oziroma zahodnjaški kapitalistični sistem produkcije in družbenega ustroja bili prisotni od vekomaj, nespremenljivi ter univerzalni.

Če se jih resnično natančno opazuje, potem se tudi najnovejše rekonstrukcije življenja v prazgodovini zdijo obrabljene, zdijo se etnografsko neinformirane. Pri tem je sicer lahko kriviti umetnike, da zgolj ponavljajo omejen sklop starejših motivov, vendar se moramo zavedati, da leži krivda tudi pri znanstvenikih, ki pojmujejo vizualne rekonstrukcije kot del poljudnoznanstvenega polja, ki je kot del muzejskih razstav namenjeno laični javnosti, ter se ne zavedajo izjemnega vpliva vizualnih podob na imaginarije o preteklosti.

Ideološke spremembe zahodnjaške kulture zadnjih desetletij so zapustile tudi opazne sledi na hipotezah o izvoru človeštva oziroma na upodobitvah človeške narave. Večina tradicionalnih uprizoritev 19. in prve polovice 20. stoletja je prikazovala izvor kulture kot rivalstvo med ljudmi in živalmi oziroma kot konflikt med različnimi človeškimi skupinami. Ta podoba ni izgubila svojega pomena zaradi novih arheoloških in antropoloških odkritij, ampak jo je spremenil okvir sodobnega mišljenja povojne Evrope. Prišlo je do ponovne rekonceptualizacije dobrega divjaka, ki ni prikazan v konfliktu z naravo, ampak je njegova kulturna sposobnost tista, ki mu omogoča optimalno izkoriščanje naravnih virov. Razvoj človeške kulture je tako prikazan kot uspešno sodelovanje med ljudmi in naravo oziroma ljudje se od živali razlikujejo zara-

di svoje sposobnosti medsebojne komunikacije, smisla za sočutje, altruizma ter želje po delitvi lovskega plena s svojimi bližnjimi.

Poglavitni element, za katerega pa niti ne moremo reči, da je spremenil podobo antropologije, ker se je pojavil v trenutku, ko je bila paleoantropologija v pravem pomenu besede rojena, je bil razmah industrializiranega tiska – stranski produkt obdobja velikih ideoloških, političnih, socialnih ter ekonomskih sprememb. Pri tem gre za povečanje produkcije znanstvenih del ter njihovo večjo dostopnost na eni ter za začetek izdajanja popularnoznanstvenih revij ter vdor znanosti v časopisje na drugi strani.

Ko so bile v znanstvenih krogih sprejete osnovne poteze poteka razvoja človeka, so bile podobe že zdavnaj standardizirane. Podobe neandertalcev so v trenutku, ko so presegle portrete, ki so bili upodobitev anatomije, bile scensko postavljene pred jame ter vsebinsko omejene na upodobitve lova, izdelovanje orodij, strganje kože, kurjenje ognja ter nesmiselno postavljanje naokrog. Gre za aktivnosti, ki izhajajo iz evolucionističnega pričakovanja življenja kot neprestanega boja za obstanek. Danes ključni dejavniki, kot je komuniciranje, ki v bistvu vzdržuje kohezijo družbe ter prenaša informacije o naravnih dejavnikih ter s tem tvori poglavitno vlogo pri reproduktivnem uspehu, ki je zamenjal boj za obstanek, se še vedno ne upodablja. Pri pregledu rekonstrukcij zlahka opazimo, da v bistvu sploh ne prikazujejo načina življenja, temveč osmišljajo odkrite najdbe. Predmeti imajo smisel le, če so v uporabi. In zato neandertalci vedno nekaj počnejo – nosijo gorjače, lovijo, pestujejo otroke ...

Divji ljudje so imaginarna bitja srednjega in zgodnjega novega veka, bivajoči med nami v zadnjih nekultiviranih področjih srednjeveške Evrope – so metafora za evropsko družbo, ki je šele intenzivno začela obvladovati svoj življenjski prostor ter zavedanje o sebi. Divjaki so imaginarna bitja zgodnjega novega veka, bivajoči v odkritih ter pokorjenih deželah na obrobju starega sveta – so metafora za družbo, ki je začela obvladovati celotno svetovno oblo ter se je začela poglobljati vase. In znanstvene rekonstrukcije so imaginarna bitja, bivajoča v preteklosti – so metafora za družbo, ki je začela obvladovati tudi svojo preteklost.

Skratka: v delu v resnici niti ne gre pretežno za predstavitev upodobitev prednikov v različnih obdobjih, ampak za prikaz treh obdobj formiranja podobe, ki bo šele v končni fazi prevzela pomen in funkcijo podobe prednika. Ker gre v vseh obdobjih za opazovanje človeške podobe z nekaterimi ne- ali manjčloveškimi lastnostmi, je vsak sklop okvirno razdeljen na tri dele, pri čemer je en del posvečen opazovanju naših človeških bližnjikov, drugi pa naših živalskih sorodnikov. Če želimo opazovati podobe imaginarnih človeških bitij, ki so prikrajšana za dobrobit kulture in civilizacije,

jih moramo opazovati v primerjavi s sočasnimi pojmovanji drugih človeških ras ter nam najbližjih živali – opic. Povezava, ki v srednjem veku sicer ni tako pomembna, vendar iz nje izhajajo zgodnjenovoveška dojemanja, ko se je z vpeljavo konceptov kulturne evolucije gledalo na prebivalce Novega sveta kot na ilustracijo naše kulturne preteklosti, z vpeljavo konceptov biološke evolucije pa so bili naši predniki vrinjeni na mesto med nami ter nam najbolj podobnimi opicami.

Torej, v devetih esejih gre za razpravo o prikazu (skoraj) človeške podobe, ki se ni spreminjala, v različne smeri je nihal le njen metaforični pomen. Podobe, ki je še danes tako močno zakoreninjena v naš svet predstav, da jo lahko obravnavamo zgolj v obliki zgodovinske študije ter upamo, da bomo s prenosom v sfero zgodovinskega zmogli ustvariti in prikazati distanco med preteklostjo ter sedanjimi uporabami iste podobe. Podobe naših prednikov so hkrati resnične in imaginarne, so neraziskane in prilastljive, predvsem pa so rekonstrukcije in kot take priložnost za prosto pot domišljiji, vendar z omejitvami znanstvenega vedenja v določenem trenutku. Da bi razumeli recepcijo podob, moramo zraven njih samih razširiti opazovanje tudi na družbeni in znanstveni kontekst, v katerem so nastale. Iz metodologije sodobne zgodovinske znanosti se moramo zavedati, da je za ilustracijo in razumevanje podobe nemogoče opazovati zgolj zgodovino arheologije ter antropologije v pozitivistični tradiciji, ampak je treba predstaviti mehaniko legitimizacije znanstvenih trditev, ki se odražajo v upodobitvah, ter jo umestiti kot institucionalizacijo znanstvenih trditev v okvirih struktur znanosti (zakonodaje, strokovnih društev ...) in v ozadju kognitivnih predpostavk znanstvenikov, ki določajo, do katere mere je možna verjetnost znanstvenih trditev ter do kod prevladuje vpliv obstoječih epistemologij (Murray 1995, 58).

V pričujočem delu se bomo za ilustracijo podobe, ki igra osrednjo vlogo, posvetili zgodovinskemu razvoju arheologije in antropologije kot znanstvenih ved, ki sta bili formirani v zadnjih štirih do dveh stoletjih ter nam danes nudita referenčne okvirje za pojasnitve ter rekonstrukcije življenja v daljni preteklosti. Že v svoji osnovi obe vedi temeljita na predpostavki, da so zgodnji pripadniki človeškega pokolenja vsi izumrli, tako tudi njihovo obnašanje in prilagoditve. Njihovi zobje in kosti, orodja in ostanki aktivnosti so odkriti v fragmentiranem stanju ter velikokrat premaknjeni iz originalnih kontekstov, v katerih so se nahajali, kar posledično zmanjšuje njihovo interpretativno zmožnost. Zaradi redkosti in medijske pozornosti, ki kasneje kroji finančni priliv sredstev za raziskave, se antropologi in arheologi danes trudijo svoja še tako fragmentarna odkritja predstaviti v strokovnih publikacijah ter tudi na naslovnica poljudnoznanstvenih revij in v televizijskih programih. Upodo-

bitve neandertalcev, ki pokopavajo svoje mrtve, jamskih umetnikov, ki slikajo na stene jam, ter avstralopitekov, ki korakajo po savani, so postale stalnice našega medijskega sveta. Morda fascinacija pri publiku s temi upodobitvami izhaja že iz same želje po potrditvi, da se je človeška kultura resnično razvila in spremenila, da smo se res spremenili iz dlakavih bitij iz savane v mestne potrošnike. Vendar kakšne so znanstvene in likovne smernice, ki so v zadnjih nekaj stoletjih izoblikovale rekonstrukcije procesov in dogodkov človeškega razvoja?

Namesto preteklosti, ki se sama ne more predstaviti, govorijo arheologi. Prav zato sta razvoj arheološke teorije in metodologije velikokrat popolnoma spremenila podobe preteklosti. Vse do vzpona arheologije se je zavedanje preteklosti v okvirih zahodnega sveta raztezalo zgolj do starih Grkov ter biblijskih zgodb. Večina zahodnjakov je seveda verjela v pravilnost zgodb, ki so bile napisane v knjigi *Geneze*, trdeč, da so ljudje potomci Noetovih sinov, ki so bili ustvarjeni, kot Adam in Eva pred njimi, v svetu, namenjenemu njihovem izkoriščanju ter užitkom. Ni šlo zgolj za toge okove vere, temveč predvsem za intelektualno priročnost. Od antike dalje ni bilo na spregled prav nobenih argumentov, ki bi predpostavljali, da bi bilo treba zgodovino raztezati v nedoločljivo preteklost.

Tako vse do začetka sodobne znanosti o človeku ni bilo v zahodnem svetu prav nobene intelektualne potrebe, ki bi starost človeškega delovanja potisnila v nejasna obdobja v času pred biblijskim stvarjenjem. Arheologija je vse to spremenila. Pokazala nam je neznane prednike, vsako ljudstvo na svetu je obogatila s tisočletji neznane prazgodovine, z znanstvenimi pristopi in s popolnoma novimi oblikami pripovedi je raztegnila človeško zgodovino v nedoločljivo preteklost. Čeprav se na prvi pogled zdi, da so arheologi nenevarni romantiki, ki brskajo za starinami, sodi v resnici arheologija med redke vede, ki imajo pri ljudeh moč in avtoriteto za spreminjanje načina mišljenja o sebi, o svoji deželi, o svoji »rasi«. Prav zaradi tega je razumljivo, da dežele investirajo v arheologijo, zavedajo se, da, kot je to opredelil John Romer (2000, 7): »*Arheologija deluje direktno na popularno domišljijo.*«

In prav upodobitve so sredstvo za materializacijo domišljije. Podobe so tako izpovedne, da so se že davno osamosvojile od konteksta predstavitve in zaživele samostojno življenje. Še več: prešle so v okvir popularne kulture. Večina se jih vrtili okoli domnevnega izgleda prazgodovinskih bitij, ki so postavljena v okolje – gre za skromnost fosilnih ostankov, obogateno z avtorjevo domišljijo. Povratno pa imajo rekonstrukcije močan vpliv na javne in tudi strokovne predstave o izgledu ter načinu življenja naših prednikov. Pri tem se večinoma zanemarija dejstvo, da izvirajo rekonstrukcije iz dolgotrajnega stro-

kovnega dela ter iz dolge tradicije žanra upodabljanja ljudi v eksotičnih okoljih (Mann 2003, 140).

Upodobitve so materializacija idej o preteklosti. Zato je za razumevanje idej pomembno razumevanje njihovega posredovanja, zanimajo nas konteksti njihovega nastanka, kdo jih je ustvaril ter komu so bile namenjene. Zato pričujoči eseji niso toliko prispevek o zgodovini arheologije, ampak prispevek o zgodovini fluidnega prehajanja znanosti in popularnih domišljij, ki so v določenem trenutku vključile specifično podobo v svoje pojasnitvene mehanizme. In kot je opozoril literarni zgodovinar Earl Miner, je v obdobju od začetka renesanse pa do 19. stoletja umetnost delovala kot ogledalo družbe. Naj bi sicer posnemala naravo, vendar je to počela tako, kot je to razumel evropski višji sloj (Miner 1972, 87). Posledično je podobo pojasnitev človeštva nemogoče obravnavati ločeno od umetnosti, ki je upodabljala človeka oziroma je človeka umeščala v naravo podobe, ki so od začetka srednjega veka nadomeščale literarne pojasnitve ter jih dopolnjevale in bogatile.

Te podobe je lahko razumeti kot dejstva, vendar pri tem pozabljamo na specifične konceptualne in materialne konstrukcije, ki so jih ustvarile. Njihov realistični pristop nas prepričuje, da je preteklost, ki jo opazujemo, resnična, celo neproblematična, kot bi bila vzeta iz časovnega stroja. Hkrati pa se zavedamo, da so elementi, na katerih temelji ta upodobitev, zelo fragmentarni in krhki ter, da so dobili svojo podobo šele s pomočjo kompleksnih omrežij teoretičnih sklepanj. Še več: kritični pogled hitro ugotovi, da so se odmaknile daleč od realizma, ker so v eno povezale elemente, ki v resnici ne bi nikoli nastopali skupaj oziroma v tako koncentrirani obliki.

Zavedati se moramo, da so upodobitve preteklosti likovni žanr, ki mu v veliki meri zraven znanstvenih podatkov vladajo tudi vizualne konvencije, te pa so posledice določenih družbenih teženj. Predvsem so posledica zgodovinskega razvoja – so posledica delovanja umetniških praks v določenih zgodovinskih okoliščinah. Nahajajo se na stičišču umetniške in znanstvene tradicije, pa naj gre za združitev umetnika in znanstvenika v eni osebi, sodelovanje znanstvenika in umetnika oziroma sodelovanje večje skupine znanstvenikov in umetnikov (Rudwick 1992, viii).

Že sedemdeseta in osemdeseta leta prejšnjega stoletja so bila priča obsežnim poskusom zgodovinopisja arheologije in antropologije, ki pa se je zaradi dokaj internalistične pozicije ukvarjalo predvsem z dinamiko razvoja stroke in izzvenelo zgolj v kronološko naštevanje prelomih dogodkov v zgodovini raziskav. Konec osemdesetih pa se je začela uveljavljati perspektiva, ki je opazovala teorijski razvoj arheologije v odnosu do makroekonomskih sprememb v družbenem ozadju. Te so predvsem spreminjale način življenja ter način

pojmovanja sveta srednjega družbenega razreda – tistega družbenega razreda, ki je v 20. stoletju postal poglavitni konzument arheologije in antropologije. Tako v zgodovinskih pregledih zadnjega desetletja in pol ni več mogoče ločiti znanosti in družbe. Objave družbene politike preteklosti so prikazovale predvsem, kako je družba infiltrirala svoje nazore v znanost – kako je nacionalizem vplival na raziskovalne usmeritve, kako je spolna diskriminacija vplivala na podobe v učbenikih, kako je kolonializem vplival na muzejske postavitve (Van Reybrouck 2002, 159).

Kljub seriji člankov in celo nekaj zbornikom je tematiki ter obsegu, s katero se ukvarja knjiga pred vami, posvečena zgolj ena monografija: leta 1998 je Stephanie Moser izdala *Ancestral Images. The Iconography of Human Origins* (1998). Kljub očitni podobnosti oziroma tako rekoč neizbežni identičnosti teme je očitna razlika v pristopu k njeni obravnavi. Knjiga Moserjeve obsega veliko širši nabor ilustracij, prikazuje variabilnost upodobitev ter zožuje prikaze družbenega konteksta oziroma vzporednih pojavov – v predstavitev vključi skoraj vse upodobitve, kar pa nekoliko razbije konsistentnost knjige. Tako ves čas niha med vizualnim in literarnim modelom prednikov. Čeprav ne gre za nikakršno vsebinsko povezavo, zaradi formalne podobnosti vključi v začetni del knjige podobe, ki prikazujejo antične mitološke teme z ilustracijami iz Heraklovega cikla. Na drugi strani posveča največ pozornosti zgodnjemovoveškimi ilustracijam Vitruvija oziroma zgodnji historiografiji ter upodobitvam mlajših zgodovinskih obdobj, da bi šele v končnem delu monografije predstavila rekonstrukcije starejše prazgodovine. Kljub literarni širini dela pa žal ne preseže natančne predstavitve posameznih ilustracij oziroma delo šepa predvsem pri predstavitvah širših kontekstov, v katerih je bila formirana znanost, ki je producirala ilustracije.

Avtor le redko dobi možnost, da njegovo delo nastane kot pozitivna kritika in dopolnitev druge kvalitetne publikacije, kjer lahko predvsem z jasno izbiro strukture oblikuje tok pripovedi ter poveže navidezno nepovezane elemente. Vendar za razliko od Moserjeve sledi drugačni usmeritvi – osrednja tema je prikaz nespreminjanja podobe. Struktura knjige je prikazana že v njenem naslovu – *Devet esejev o (skoraj) človeški podobi*. Gre za podobo poračenega in bradatega človeka bujnih las z gorjačo – za podobo, ki se je pojavila v evropski umetnosti pred dobrimi 800 leti ter je od svojega pojava do danes ostala skoraj nespremenjena. Spreminjali pa so se konteksti, v katerih se je pojavljala, oziroma spreminjali so se pomeni, ki so ji jih pripisovali v različnih obdobjih. Tako so divji ljudje, divjaki in znanstvene rekonstrukcije oziroma neandertalci teme, okoli katerih je ovita pripoved, so predvsem metafore za prikaz obdobj, tematskih sklopov upodobitev ter zgodovine in oblike vedenj o nas samih.

*Trije eseji o divjih
ljudeh*

V srednjem veku so menili, da so divji možje brez zakonov in niso sposobni živeti v družbi – živijo le s partnerjem. So grožnja posamezniku, medtem ko so barbari grožnja družbi. Ti živijo daleč in se apokaliptično pojavijo v trenutku slabosti ter propada družbe, divji možje pa so vedno v bližini na robu družbe – nahajajo se le izven pogleda, onkraj horizonta v bližnjem gozdu. Tako je na neki način divji mož s svojo neprepoznavnostjo temna srednjeveška antiteza skoraj antropološko zastavljenim konceptijam barbarov antike in obdobja pozne renesanse. Poglavitna značilnost upodobitev divjih ljudi, kot jih poznajo likovne upodobitve iz obdobja srednjega in zgodnjega novega veka, je odsotnost evolucionističnih misli, ki danes močno prežemajo naše razmišljanje o preteklosti. Divji ljudje so v svojem izgledu moderni, vendar jih kot divje oziroma prikrajšane za civilizacijske dobrine označujejo simbolni atributi: njihova bivališča v jamah, oblačila iz krzna, razbite kosti v okolici ter nepogrešljive gorjače. Razpeti med mitom in simbolom so bili divji možje v prepričanjih srednjeveških Evropejcev tako prekleti kot zmožni zveličanja – predstavljali so hkrati antitezo srednjeveške družbe in njen ideal. Ko pa se je družba, ki jih je ustvarila, začela spreminjati, se je tudi mit, ki je temeljil na ustaljenem družbenem redu, začel razblinjati. In ko ni več igral smiselne vloge v kolektivnem imaginariju, je bil premeščen v področje fikcije. Tako lahko konec obdobja, ko je divji mož začel izgubljati svojo simbolično vlogo, postavimo v 16. stoletje, bolj zapleteno pa je vprašanje začetka procesa, ki je oblikoval srednjeveški mit.

Za pojasnitev je potreben premik v širši zgodovinski kontekst visokega srednjega veka. V obdobju od 11. do 14. stoletja se je število prebivalcev Evrope podvojilo in zaradi različnih demografskih trendov v sredozemskem in celinskem delu so primat prevzeli novi centri ekonomske gravitacije, ki pa so se nahajali večinoma v srednji in severni Evropi. Reformiranje agrarne produkcije je omogočilo proizvodnjo presežkov ter relativno ekonomsko stabilnost za ruralno populacijo (če odmislimo občasne epidemije, mongolske in tatarske vdore ...). Večanje populacije je spremljala tudi interna kolonizacija ter spremljajoča deforestacija – v visokem srednjem veku je prišlo do intenzivne spremembe podobe pokrajine. Ekspanzijo obdelanih področij je spremljala tudi nova ekspanzija v področja, ki za obdelavo niso bila primerna ter jih je bilo treba najprej kultivirati. Prodor pionirjev v hribovja je povzročil deforestacijo, naseljenci močvirnih področij pa so jih morali najprej sistematično izsušiti. In ker vse človeške družbe poseljujejo, uporabljajo in investirajo pomen v okolje, je fizična lokacija naselbine in gospodinjstva, pa čeprav ni bila intenzivno fizično spremenjena zaradi človeškega posega, prostor nalaganja simbolov, skozi katerega se izvaja in ne zgolj opazuje vzorce verovanj, oblasti ter socialnih

struktur (Burroughs 1990, 1). Tako so pionirji prodirali v svet, ki je v srednjeveškem konceptualnem sistemu predstavljal nasprotje urejenega in stabilnega sveta, iz katerega so izviral – prodirali so v svet divjih ljudi.

Visoki srednji vek je bil obdobje globokih sprememb, ki jih je povzročil razvoj mestnega življenja, ter je bil v recipročnem razmerju s splošno demografsko rastjo, notranjo kolonizacijo ter razširitvijo agrarne ekonomije. Sočasno pa je prišlo tudi do povečanja pomena transporta in trgovine – tistih ekonomskih dejavnosti, ki jih je zaznamovala delitev dela. Z vzpostavitvijo mest so se ta razvila v središča obrti in trgovine in so povzročila s svojim delovanjem delitev dela med mestom in podeželjem: kmetje so bili odgovorni za pridelavo hrane, obrti pa so postale domene meščanov (Rösener 1994, 49–56). Kljub stanovski delitvi se moramo zavedati vzajemne odvisnosti vseh stanov ter ideološkega prepletanja. Tako so se tudi v centrih produkcije predmetov presežnih vrednosti dobro zavedali dejavnosti navadnega podeželskega prebivalstva. In če so primat pri odkrivanju novih teritorijev ter prodiranju v neznano v kasnejših obdobjih vodile družbene elite, je bilo v visokem srednjem veku prav obratno – notranjo kolonizacijo so izvajali kmetje. Kmetje so prvi prodirali v divjino ter kultivirali pokrajino, kmetje so bili tisti, ki so ukrotili divjino okoli sebe – tako ideološko nasprotje divjini ni predstavljala elitistična in uglašena urbanizirana, ampak tradicionalna in konservativna družba, ki je temeljila na poljedelstvu, zavezanosti vaški skupnosti, majhni stopnji mobilnosti ter na tradicionalnem družinskem življenju, ki je bilo časovno vezano na letne produkcijske cikle.

V takih okvirih je bila formirana podoba divjega človeka, podoba človeka, ki je zaradi svoje nevetosti v stabilen družbeni sistem presegal stanovske omejitve. Bil je formiran kot nasprotje agrarne produkcije in vaškega načina življenja, vendar ker je bil iz tega stanu izključen, je kot upornik proti pohlevnosti dobil prizvok plemenitosti in hkrati s svojo divjostjo in necivilizirano postajal sprejemljiv za srednjeveško družbeno elito. Gre za tisto družbo potrošnikov izdelkov umetne obrti, iz katere se je v 15. stoletju izoblikoval razred, ki ga je Michael Baxandall imenoval *mecenskega*. Gre za sorazmerno majhen del prebivalstva, katerih odziv na umetnine je bil pomemben za umetnika – šlo je predvsem za trgovce in intelektualce, ki so nastopali kot člani bratovščin ali kot posamezniki, plemstvo in člane dvorov ter višje člane verskih redov (Baxandall 1996, 53). Mestno prebivalstvo je tako v renesančni kulturi igralo zgolj minorno vlogo potrošnikov cenejših in masovno izdelanih predmetov uporabne umetnosti, medtem ko so bili kmetje iz aktivnega dela procesa sovplivanja na produkcijo povsem izključeni.

Slednjim so bile namenjene zgolj oblike masovne umetnosti, ki pa niso imele zgolj primarnega estetskega, ampak pedagoški namen – *Biblia pauperum*, cerkvene freske. Še več: Peter Burke je opozoril, da si v resnici sploh ne moremo predstavljati, kako malo podob je pred odkritjem tiska krožilo v javnosti, če jo sploh lahko tako imenujemo. Iluminirani rokopisi in tabelne slike, ki danes predstavljajo bogate vire ilustracij divjih mož, so se nahajali zgolj v privatnih rokah in edine podobe, ki so bile dostopne široki publiki, so bile cerkvene freske in skulpture (Burke 2001, 17). Dejstvo, na katerega je opozoril na samem začetku Gregor Veliki in ki se ga je citiralo vedno znova: »(podobe) s sten naj berejo tisti, ki ne morejo brati iz knjig« (Burke 2001, 48).

Jean de Genes (Giovanni Balbi) je v 13. stoletju v *Catholiconu* (*Summa grammaticalis quae vocatur catholicon*) podal tri razloge za postavitev podob v cerkvah. Kot prvo je navedel, da so slednje potrebne za »poučitev preprostih ljudi, kajti poučujejo jih kot nekakšne knjige«. Pri tem pa ne smemo pozabiti niti problema pravilnega branja upodobitev; prepričani smo lahko, da je večina srednjeveških fresk znatno preveč kompleksna, da bi jih nepismeni in neuki ljudje sploh pravilno razumeli. In leta 1492 je dominikanec Michele da Carcano v pridigi o potrebnosti cerkvenih podob navajal, da je Gregor Veliki v pismih marseillskemu škofu Sereniju razlagal, da so »podobe vpeljane zaradi naše čustvene lenobe ... Kajti naša čustva bolj razvname videno kot pa slišano.« (Baxandall 1996, 55.) Kaj so videli oziroma razumeli ljudje v srednjem veku?

Prehod med srednjeveško, strogo kodificirano težnjo v upodabljanju in razlaganju kosmatih, divjih, kot antitezo krščanske stabilnosti pojmovanih človeških figur, proti divjakom, ki predstavljajo metaforo za krepostno in naravno življenje, je bil pogojen s spremembo v družbeni mentaliteti ob koncu srednjega veka. Hegemonija cerkve je bila ob koncu 16. stoletja temeljito zamajana in korumpirana papeška oblast je izgubila svoj vpliv predvsem na področju severno od Alp. Ostra Luthrova kritika ter humanistično-reformistični ideali Erazma Rotterdamskega so temeljito spodkopali avtoritarno pozicijo verske ter povzročili vzpon civilne oblasti, ki je diktirala svojo voljo in prepričanje. In ker država kot taka ni izvajala strogega nadzora nad mišljenjem, kot je to v preteklosti izvajala Cerkev, je prišlo ob koncu 16. stoletja do razmaha liberalizma, ki je omogočal reinterpretacijo starih oblik ter ustvarjanje novih. Sekundarni dejavnik zamenjave sistema ideološke kontrole oziroma posledica obdobja po tridesetletni vojni, ko je prišlo do razkroja sistemov družbene stabilnosti, ko je Cerkev zamenjala veliko bolj tolerantna država, je bila izpostavitve vprašanja identitete – tako človeka kot takega kot tudi porajajočih se nacionalnih identitet. Vprašanje delovanja in identitete človeka je postalo

vprašanje medicinske vede na eni ter utopične literature na drugi strani, družbene elite pa so za ustvarjanje nacionalnih identitet začele uporabljati starinoslovje – tako imaginarne kot tudi resnične podatke o regionalni preteklosti ter kontinuiteti oblasti.

Starinoslovje je našlo svoje temelje v srednjeveški obsesiji z zbiranjem kuriozitet oziroma človeških anatomskih delov. V srednjem veku je Evropo zajela mrzlica zbiranja relikvij. Phillip L. Walker je v svojem pregledu odnosov do kostnih ostankov prednikov izpostavil, da je v preteklosti antropologija menila, da je zbiranje trofej značilnost primitivnih ljudstev, danes pa se zavedamo, da so bili pred sodobnostjo največji zbiralci kosti srednjeveški kristjani. Španski kralj Filip II. je v Escorialu zbral celih 11 skeletov ter na tisoče kosti različnih svetnikov in mučencev. Kostni so bile večinoma vključene v kabinete čudes, ki so jih v glavnem urejali zdravniki. Najslavnejši je bil verjetno kabinet sira Hansa Sloana, ki je bil osebni zdravnik angleškega kralja Jurija II. in njegove žene Anne. Njegovo zbirko človeških skeletov je po njegovi smrti odkupil Britanski parlament in postala je jedro *British Museum of Natural History* (Walker 2000, 9–10).

S prvimi poročili o ljudstvih Afrike v 14. stoletju ter o odkritju Novega sveta v naslednjih dveh stoletjih so se počasi razblinile tudi antične tradicije opisovanj pošastnih ras. Porajajoči renesančni duh je rodil znanost in celo plejado novih ved – začelo se je znanstveno preučevanje človeških ras ter človeku najbolj podobnih opic. Sočasno je bilo s ponovnim odkritjem antične preteklosti rojeno tudi starinoslovje, ki je formiralo svoj predmet preučevanja s prenosom ideje divjosti v Novi svet ter v kolektivno preteklost evropske kulture.

Divji ljudje

Skozi tisočletja pisane zgodovine je bil človeški izgled amalgam opaznih bioloških razlik, ki so bile interpretirane skozi optiko kulturnih predsodkov. Poraščenost je bila vedno simbol neobvladane in podivjane narave. Že v starobabilonskem epu *Sha Nabe Imuru* (*Tisti, ki je videl v globino*), je bojevniški kralj Gilgameš teroriziral prebivalce Uruka. Da bi uslišala molitve na pomoč je boginja Aruru ustvarila junaka Enkiduja, s katerim naj bi se spoprijel Gilgameš kot s sebi enakim ter pustil pri miru druge smrtnike. Že na prvi pogled je prepoznavna divja narava Enkiduja, ki so ga vzredile živali, kajti »pokrit je z dlako, kot živalski bog« (Sims 2003, 25). Njegova divja podoba je zaznamovala staroveško umetnostno produkcijo medrečja, za zgodbo pa je ilustrirala razumevanje civilizatornega procesa v starem veku – iz divjega moža je z vključitvijo v civilizirano družbo nastal junak.

Podoben odnos do drugačnosti oziroma divjosti so gradili tudi iz herojske tradicije poznoheladskega obdobja izhajajoči Grki – s svojo tradicijo so v antično in srednjeveško miselnost prinesli ideološke mehanizme za ločevanje družb po ekskluzivnih kulturnih in državljanskih kriterijih. Zdi se, da je bil svet, v katerem je skoraj celo Sredozemlje bilo vključeno v sredozemsko trgovsko omrežje, ki so ga v veliki meri kontrolirali Grki, veliko bolj toleranten do ljudi različnega izgleda. Danes se domneva, da lahko ob bok temnopoltim upodobitvam na mikenskih freskah iz Pylosa postavimo tudi tam odkrite napise na tablicah, ki večkrat omenjajo *Ai-ti-jo-qa*, kar avtorji prevajajo s kasnejšo grško besedo Aithiops. Sicer pa je nekoliko kasneje Homer izpostavljal kulturno neenakost različnih ljudstev, ko je trdil, »da bi Grki morali vladati barbarom«, istočasno pa je tudi navajal, da je Odisej imel kot tovariša v bitki glasnika Euribata, ki je bil temnopolt in kodrastih las. Prav opis slednjega je služil Penelopi za prepoznanje moža, ko je od njega zahtevala opise njegovih

tovarišev (Snowden 1970, 101–102). Veliko kasneje je Aristotel v *Politiki* pojasnjeval Homerjeve besede ter razložil, da bi morali Grki vladati barbarom, ker so slednji brez zakonov in institucij (White 1972, 20).

Za razliko od zgodovinarjev, ki so se ukvarjali predvsem s pojasnjevanjem različnosti, so bile ideje o začetkih družbe, kulturnem in tehnološkem razvoju človeštva v antiki domena pesnikov in filozofov, kot so bili Platon, Aristotel in Tit Lukrecij Kar, ki v svojih najslavnejših verzih govori (Boule, Vallois 1952, 1):

*Staro orožje bile so roke, zobje in pa nohti,
kamen takisto in veja, ki vsak jo ulomil je v gozdu,
končno še plamen in ogenj, odkar bila sta spoznana.
Kasneje je človek odkril pomen železa in bakra.
Rabiti bron je naučil se prej ko rabe železa ...*

Zanimivo je, da je v tem delu avtor prikazal tehnološki razvoj človeštva, kot so ga dobro tisočletje in pol kasneje opisovali začetniki arheologije in evolucionizma. Prav tako pa v peti knjigi *O naravi sveta* opiše človeško podobo, ki je preživela cel srednji in novi vek kot upodobitev divjih ljudi ter končala transformirana kot muzejski eksponat (Lucretius Carus 1959, 139):

*Z vero v neslišano moč robotih pesti in goleni
divje rodove zveri so zalazno gonili v lesovih,
kije težke za orožje rabeč in kamne lučajne.*

V metaforični obliki, v kateri želijo številni sodobni avtorji namesto intuicije ter tehničnega opazovanja prepoznati retencije vedenj iz preteklosti, so antični avtorji opisovali spremembe, ki so jih razlagali s stopnjami človeškega tehnološkega in družbenega razvoja. Lukrecij pa je z bogatim pesniškim jezikom še dodatno slikal izgled teh ljudi – opisoval jih je kot robate ter uporabljajoče brutalno moč namesto razuma v boju za preživetje. Že na samem začetku se je v njegovih verzih pojavil opis težkega kija, metafore, ki bo zaznamovala podobo divjega človeka v naslednjih dveh tisočletjih.

In če so antični literati in filozofi opisovali družbeni razvoj, so najzgodnejši naravoslovci, kot so bili Horacij, Plinij Starejši, Strabon in Diodor, opisovali divja ljudstva, živeča na mejah kulturnega sveta, ter njihove primitivne navade in tehnološka znanja. Iz današnje perspektive gre za kompendije resničnih antropoloških podatkov ter političnih retorik diskriminacije. Herodot je pisal o Etiopcih, da se oblačijo v levje in leopardje kože ter so oboroženi z loki in puščicami, ki imajo kamnite konice. Strabon pa je govoril o *Ich-*

tyophagih (Jedcih rib), živečih ob obalah Rdečega morja, ter *Elephantophagih* (Jedcih slonov), živečih v notranjosti (Boule, Vallois 1952, 2).

Očitno so vsi kasnejši avtorji črpali iz geografske tradicije Eratostena, ki je prvi v opisu Meröja našteval ljudstva z imeni Megamari, Blemijci, Trogloditi in Nube. Podatke pa je v svojem delu *De mari Erythraeo* (*O Eritrejskem morju*), ki je ostalo ohranjeno v fragmentih v Fotiju, razširil Agatarhid. Ta je le skromno in nenatančno geografsko lociral posamezna ljudstva, navajal dodatne fizične značilnosti, prav tako pa je dodal opise posameznih običajev oziroma načina življenja. Tako je v grški tradiciji poimenoval ljudstva po njihovi prehrani (*Rhizophagi*, *Hlophagi* in *Struthophagi*) ter komentiral njihove načine življenja v jamah in na drevesih (Snowden 1970, 108–109).

Delitev na civilizirana in necivilizirana ljudstva, vštevši monstrozna bitja, ki je izvirala iz tradicij klasične antike, je bila kasneje inkorporirana v srednjeveško miselnost. Plinij Starejši je oskrbel kasnejše prepisovalce s katalogom monstroznih človeških ras, ki so poseljevale robove civiliziranega sveta. Morda najpogosteje omenjeni so bili Blemijci, ki naj bi živeli v Libijskih puščavah ter naj bi imeli obraze na prsih (Gamble 1997, 7). Pri tem je zanimivo dejstvo, da gre najverjetneje zgolj za učinek negativne politične propagande, saj so bili Blemijci ljudstvo, s katerim so imeli v antiki stike tako helenistični makedonski faraoni kot tudi rimski vladarji. Čeprav vemo, da je bil Plinij Starejši velik ljubitelj kuriozitet in čudes, je razumevanje njegovih opisov težavno. Morda bi lahko pojasnilo iskali v predgovoru, kjer je izjavil, da je njegovo delo namenjeno najprej navadnemu človeku ter šele nato strokovnjaku (Locher 1986, 21–23). Zdi se, da ga je prav pretiran populizem zavedel k odločitvi, da je v svoje delo umestil serijo plebejskih imaginarijev, ki so namesto fragmentov pravih geografskih in zgodovinskih poročil o Blemijcih preživeli v srednji vek.

Iz poročil vemo, da so pogosti vdori slednjih v severni Egipt povzročili celo, da je Dioklecijan opustil rimsko področje onkraj prvega katarakta, v tamponsko območje naselil ljudstvi Nobade ter Blemijcem plačeval letne dajatve, za katere je Prokopij trdil, da so se izplačevale še dve stoletji kasneje. Največji pritiski na rimsko cesarstvo naj bi nastopili v petem stoletju, ko je, nekje v času vladanja Marcijana ali Justina I., nastala herojska pesem *Blemymachia* (Snowden 1970, 137–140). Iz slednjega lahko sklepamo, da so grški, rimski in kasneje še celo bizantinski avtorji Blemijce poznali kot resnično ljudstvo, Plinij Starejši pa se je bil med njimi vsemi edini uštel ter podlegel politični propagandi, ki je najresnejše sovražnike imperija opisovala kot pošasti in izrodke. Oziroma, domnevamo lahko, da je prav on bil, če ne že avtor, pa vsaj poglavitni pospeševalec te propagande.

Tako lahko antično pojmovanje, ki je vplivalo tudi na srednjeveško miselnost o človeških skupnostih izven dometa civilizacije, razumemo skozi Aristotelovo optiko. V *Etiki* vzpostavi interpretativni niz, po katerem je meščan izenačen s konceptom državljana – ta je *zoon politikon* in le to je popolna stopnja človeškosti. Opozarja, da tudi nekateri meščani niso vključeni v kategorijo državljanov: izpostavi ženske in sužnje, nikakor pa ne morejo biti vključeni tisti izven mesta (White 1972, 24). Posledično so za antične geografе in filozofе posamezniki izven mestne družbe ter družbe izven civiliziranega sveta dobile podobno vlogo kot narava in živalstvo – postale so objekt zanimanja in preučevanja.

Prepisovanje antičnih besedil ter posledično zanimanje za opisovanje pošastnih človeških ras se je nadaljevalo v zgodnji in visoki srednji vek. V tretjem stoletju je Gaj Julij Solin v *Collectanea rerum memorabilium* navajal legende o čudnih bitjih z vzhoda, ki so presegle celo opise Plinija Starejšega. Pravzaprav je bilo okoli devet desetih njegovega dela, izdanega okoli leta 230 oz. 240, prepisanega tako iz Plinijevega kot tudi geografije *De situ orbis* Pomponija Mele, ki je že služil kot poglavitni vir za Plinija. Njegovo delo je skupaj z *De nuptiis Philologiae et Mercurii* Marcijana Kapele iz petega stoletja postalo temeljno besedilo za srednjeveške opise pošastnih ras (Husband 1980, 6).

Morda je prav preučevanje opisov pošastnih ras v antičnih virih tisti dejavnik, ki nas najboljše seznanja s problematiko zmotnega prepričanja in ki tvori osnove naše ideje o linearnem razvoju kulture. Poltisočletno preučevanje antičnih virov in umetnosti je premnoge zavedlo v prepričanje, da so bili Rimljani taki kot mi, pravzaprav pa smo zgolj dediči renesančnega iskanja legitimizacije absolutne oblasti, ki jo je ta našla v totalitarnih vzorih antičnega rimskega cesarstva (Clarke 2002, 13).

Sistematično preučevanje živali v krščanski tradiciji se je začelo v sedmem stoletju z veliko enciklopedijo *Etimologije*, ki jo je napisal škof Izidor Seviljski. Za svoje delo je kot vire uporabil krščansko *Physiologus* ter dela Ambrozija, Avgušтина, Gregorja in Hieronima, hkrati pa je posegal še nazaj v latinske komentarje Vergila, Plinija Starejšega in Solina (Grant 1999, 112). Božanski red stvarstva je sledil v vrsti od Svete trojice do najnižjih bitij, pri čemer je pošastne človeške rase uvrščal med ljudi in živali. V dvanajsti knjigi je predstavil svoje poglede na ločitev živali in ljudi: »*Pecus imenujemo vse, kar nima človeškega glasu in postave.*« (Grant 1999, 123.) Tako je sicer jasno definiral kriterije človeškosti, vendar se je v nadaljevanju spustil v dolgo razpravo o pomenu spačkov in pošastnih ras, ki naj bi po poročilih antičnih geografov poseljevale obrobja civiliziranega sveta. Pri preučevanju zgodnjega krščanstva je očitno tudi, da se uporabe podobe pošasti ter sestavljenih bitij pojavljajo v

različnih civilizacijah v njihovih formativnih fazah, ko predstavljajo integralne dele mentalnih shem, ki tvorijo osnove vzpostavitve socialnega reda (Gilmore 2003, 26), ter služijo za vzpostavitev distinkcije pripadnikov in nosilcev kulture od drugih. Tako slednje kot ilustracije antitez, ki se nahajajo izven skupnosti, delujejo kot konsolidirajoči elementi znotraj same skupnosti, ki njihove podobe producira in uporablja na eni strani ter kot javna demonstracije grožnje v primeru dezintegracije nastalega socialnega reda znotraj skupnosti na drugi strani.

Podobno zanimivo je njegovo razumevanje narave oziroma zavedanje njegovega poznavanja narave, ki ga lahko med vrsticami beremo v začetku 11. knjige, kjer opiše rojstvo spačkov. Izhajajoč iz njihovega pomena oziroma napovednega pomena njihovega čudnega izgleda jih poimenuje *znamenja* oziroma *znaki*: »*Varro pravi, da so znamenja rojena v nasprotju z naravo, vendar niso usa v nasprotju z naravo, kajti zgodijo se po božji volji, saj volja stvarnika je narava vsake ustvarjene stvari.*« Sam pa doda: »*Torej znamenja niso v nasprotju z naravo, ampak so v nasprotju s tem, kar vemo o naravi.*« (Grant 1999, 117.) Na tej točki formulira misel, ki jo lahko razumemo kot ključno za razvoj znanosti – vedenje je mogoče zgolj s preučevanjem oziroma še več, s preučevanjem je mogoče spoznati tudi namene stvarnika.

Dalje se posveti predvsem opisovanju pošastnih človeških ras. »*Cynocephali se tako imenujejo, ker imajo pasje glave ... Njihovo lajanje dokazuje, da so prej zveri kot pa ljudje.*« Po njegovem mnenju izvirajo iz Indije:

»*Ista Indija ustvarja tudi Okroglooke, ki se imenujejo Kiklopi, ker naj bi imeli samo eno oko sredi čela. Prav tako jih imenujejo Agriophagitai, ker jedo zgolj meso divjih živali. /.../ Ljudje verjamejo, da so Blemijci v Libiji rojeni brez glave in imajo usta in oči na prsih. Drugi so rojeni brez vratov in imajo oči na ramenih. /.../ Pošastna bitja so pripisana oddaljenemu Orientu. Nekatera nimajo nosov, so ploščatih obrazov in brezoblične postave. Druga imajo trda usta ter sprejemajo hrano skozi majhno luknjico po trsteni cevki. Za druge pa pravijo, da so brez jezikov ter uporabljajo gibe in kimanje namesto besed. /.../ Pravijo, da obstajajo v Skitiji Panotijci. Njihova ušesa so tako obsežna, da lahko z njimi pokrijejo celo telo. Kajti »paan« je grško za vse in »ōta« so ušesa. /.../ Artabatiti v Etiopiji hodijo leže, kot štirinožci. Nihče od njih ne živi več kot 40 let ... Obstajajo pa tudi gozdni možje, ki jih nekateri imenujejo favni. /.../ O rasi Skiopodih se poroča iz Etiopije. Imajo zgolj eno stegno in so zelo hitri. Grki jim pravijo skiopodai, ker ležijo poleti na tleh v senci svojih ogromnih*

nog. /.../ Antipodi v Libiji imajo podplate na zadnji strani nog ter osem prstov na njih. /.../ Pravijo, da živijo v Indiji Makrobioici, ki so veliki 12 čevljev. Prav tako v Indiji živijo ljudje, ki so veliki en laket in Grki jih imenujejo Pigmejci, kajti laket se grško imenuje »pugmē«. Živijo v indijskih gorah blizu Oceana.« (Grant 1999, 119.)

Pri naštevanju različnih pošastnih ras človeštva začuda doda tudi pasjeglavce, ki jih kasneje uvrsti med opice oz pavijane. Pravzaprav bi med vsemi naštetimi lahko kot resnične potrdili zgolj pavijane in Pigmejce – pri tem je zanimivo, da tako opice kot tudi ljudi prostorsko napačno umesti. Njihov izvor oziroma kraj prebivanja locira v Indijo in ne v Afriko. Njegova napaka postane pregovorna in se prenese skozi srednjeveško literaturo v renesanso, ko je njegove misli ponavljal Angelo Decembrio v svoji *De politia litteraria* (Baxandall 2003, 46). Frank M. Snowden jr. je opozoril, da se napaka oziroma občasno mešanje Indije in Etiopije vleče skozi dela vseh avtorjev po Herodotu, ki ju je prvi prostorsko umestil – Indijo je proglasil na skrajni vzhod, Etiopijo pa za skrajni jug znanega sveta (Snowden 1970, 101).

Večina srednjeveških besedil s podobno vsebino je sledila Izidorjevemu zgledu – 22 zvezkov *De universo* oziroma *De rerum naturis* Rabana Mavra, zbranih med leti 842 in 846, je skoraj popolna kopija izvornika, podobne pa so tudi *Imago mundi* Honorija Avgustodunskega iz obdobja okoli 1100, *Otia imperialia* Gervazija iz Tilburyja (okoli 1211), *De naturis rerum*, Tomaža iz Cantimpreja (1228–1244), *Imago mundi* Gauthierja (Waltherja) iz Metzja (1246), *Weltchronik* Rudolfa iz Emsa (med 1250 in 1254), *Speculum naturale* Vincenta iz Beauvaisa (okoli 1250) ter *Livres dou trésor* Brunetta Lantinja (med 1260 in 1270). Kasneje pa sta tradiciji sledila še vsaj Konrad iz Megenberga z *Buch der Natur* (okoli 1350) in Hartmann Schedel z *Liber chronicarum* (1493). Po razmahu v trinajstem stoletju so postali opisi kasneje še veliko bolj dodelani in moralizirajoči, opisi pošastnih ras pa so zaradi vedno večjega pomanjkanja kakršnih koli dokazov ostajali dokaj nespremenjeni. Tako so Herodotovi opisi pasjeglavcev prešli skoraj nespremenjeni v delo Hartmanna Schedela s konca 15. stoletja (Husband 1980, 6).

Posebej je treba izpostaviti knjigo *Buch der Natur* Konrada iz Megenberga iz 14. stoletja. Temeljila je na *De naturis rerum* dominikanca Tomaža iz Cantimpreja, vendar je avtor veliko originalnega gradiva opustil, popravil ter dodal lastna opažanja. Delo, najprej napisano v nemškem jeziku, je bilo velikokrat prepisovano, ko pa je bilo natisnjeno kot prvi tiskani kompletni prikaz naravoslovja v Nemčiji ter hkrati kot prvo tiskano delo, ki je vsebovalo bestiarij, je bilo med leti 1475 in 1500 ponatisnjeno kar petkrat. Pred za-

četkom 12. oz. zadnje knjige se nahaja ilustracija »/p/ošastnih ras in čudežnih vodnjakov«, ki pa ni uvod, kot bi pričakovali, v razpravo o monsturoznih rasah, ampak začenja del o čudežnih vodnjakih; razprava o rasah sledi šele kasneje. Za razliko od drugih avtorjev loči tiste človeške rase, ki nimajo duše, in tiste, ki jo imajo, na upodobitvi pa niti ne prikaže vseh, ki jih omenja. Prikaže *antipoda* – človeka z nazaj obrnjenimi nogami, *bycephalusa* – dvoglavega človeka, *acephalusa* – človeka brez glave, *scyipoda* – z eno veliko nogo ... Za razliko od besedila so upodobitve dokaj shematične, saj v besedilu omenja, da naj bi bil brezglavi mož pokrit z dlako, na upodobitvi pa je prikazan brez nje (Husband 1980, 45–47).

Plinijevi Blemijci, ki jih je omenjal Izidor Seviljski, so se ponovno pojavili v uspešnem, čeprav večinoma fiktivnem potopisu *Travels of Sir John Manderville*, ki je izšel leta 1356 oziroma 1372 (Robe 1972, 42). V njem lahko beremo, da živi na Andamanskih otokih več različnih ljudstev, med katerimi so tudi: »Grdi ljudje brez glav, ki imajo oči na ramah, ter okrogla, kot podkev oblikovana usta na prsih.« V opisu lahko prepoznamo Plinijev vpliv, ki se je širil skozi ves srednji vek, Blemijci so bili pogosto upodabljeni na srednjeveških rokopisih, kjer so simbole njihove neciviliziranosti predstavljali njihova golota, gorjače ter življenje v divjih pokrajinah (Gamble 1997, 7). Hkrati pa v delu lahko prepoznamo elemente fiktivnih srednjeveških potopisov Odorika, Wilhelma Boldenselskega, armenskega duhovnika Hatoume ter Janeza iz Pian del Carpine. Zraven omenja še ljudi z rogovi in kopiti v kraljestvu duhovnika Janeza ter v Etiopiji ljudi z eno nogo, ki je tako velika, da jim dela senco, ko se uležejo (Robe 1972, 42).

Drugi korpus spisov, ki so v največji meri vplivali na srednjeveško podobo o divjih ljudeh, pa je bil *Marvels of the East*, za katerega se je zmotno domnevalo, da naj bi bil delo Kalistena, ki je spremljal na vojaških pohodih na vzhod Aleksandra Velikega. Ker so kasnejše srednjeveške različice temeljile predvsem na prepisovanju virov, prav tako ni bilo velikih razhajanj v opisih. Kot enega izmed poglavitnih virov za srednjeveško interpretacijo legend o Aleksandru, ki so vplivale na nastanek ideje o divjih možeh, lahko navajamo delo nadškofa Leona iz Neaplja, ki je v desetem stoletju napisal *Historia de preliis*, v kateri omenja *magnus homo agrestis* ter kasneje *homines agrestes* – divje ljudi, ki so živeli v divjini, podobno kot njihovi srednjeveški potomci (Husband 1980, 6–7).

Srednjeveški izvodi legend o Aleksandru so bili bogato ilustrirani, pri čemer so prav pri opisovanju bajeslovnih ljudstev, ki jih je srečal v Indiji, pogosto upodabljali divje ljudi. V ilustraciji iz *Le livre et la vraye histoire du bon roy Alixandre* z začetka 15. stoletja je upodobljen spopad Aleksandrovih mož

s skupino divjih svinj z izredno dolgimi čekani, ki so jih spremljali tudi divji možje in žene (Husband 1980, 23). Ilustracija ter uporaba podobe divjih mož priča predvsem o tem, kako so slednji ob koncu srednjega veka postali standardni element za upodabljanje nenavadnosti, pri čemer se je treba ozreti na opozorilo Timothyja Husbando, ki kaže, da so velikokrat prav njihove upodobitve odraz razkoraka med besedilom ter likovnim kanonom. Besedilo omenjene pesnitve namreč navaja, da so divji možje, s katerimi se je boril Aleksander, imeli po šest rok, medtem ko ilustrator temu detajlu ni posvečal prevelike pozornosti, ampak je prikazal telesno popolnoma običajne divje ljudi (Husband 1980, 52).

Najslavnejša izdaja s konca srednjega veka je *Le livre des Merveilles de ce monde*, ki je kompendij prevodov besedil iz latinščine. Vključuje dele iz Plinijeve *Historia Naturalis*, *Otia Imperialia* Gervazija iz Tilburyja ter *De memorabilibus mundi* Gaja Julija Solina. V izdaji s konca 15. stoletja se med upodobitvami monsturoznih ras, izhajajočih iz antične tradicije, pojavi tudi divji mož. Poraščen, bradat in lasat ter z gorjačo na rami izstopa od vseh ostalih podob. Prikazi različnih ljudi iz pošastnih ras so na upodobitvi grupirani v skupinice, samostojno skupino v levem zgornjem kotu pa tvorijo tudi prikazi bajeslovnih živali. Za razliko od ostalih pa je divji mož osamljen vrinjen v sredino upodobitve oziroma izstopa od drugih tudi po dejstvu, da je edini poraščen z dlako.

Trdimo lahko, da Evropejci v srednjem veku niso vedeli veliko o drugih človeških rasah in o opicah, vendar zadosti za vzbujanje zanimanja. Bernard Silvestris, veliki enciklopedist v verzih iz 12. stoletja, je, ironično glede na njegovo ime, divje može iz gozdov opisoval kot zadnji božji šušmarski poskus stvarjenja, preden je ta ustvaril ljudi. Hkrati pa je v svojih delih izpostavil trditev, po kateri naj bi bile opice človeški potomci oziroma *ljudje z degenerirano naravo* (Fernández-Armesto 2005, 63). Vendar tudi znotraj konceptov divjih mož, kot so jih upodabljali in opisovali srednjeveški avtorji, ni obstajala enotnost – nekateri izmed njih naj bi bili že po rojstvu pripadniki take rase, drugi pa naj bi bili divji le občasno. Občasna pridobitev živalskih lastnosti pa je seveda božja kazen za greh – kar kažejo primeri od Nabukadnezarja v *Bibliji* do Yvaina pri Chrétienu iz Troyesa –; kralji in junaki so zaradi svojih grehov občasno znoreli, zbežali v gozd, pasli travo in živeli kot divji možje (Cohen 1994, 65) oziroma so se obnašali kot divjim možem najbližje živali – opice. Razmerje med ljudmi in opicami, ki je sicer v nasprotju z našim evlucijskih načinom razmišljanja, ko danes menimo, da predniki sodobnih ljudi izvirajo iz opic, je bilo v srednjem veku sledeč antični tradiciji popolnoma obrnjeno. Normalno je bilo domnevati, da so opice zgolj degenerirani ljudje. Prepričanje je ime-

lo svoje podlage v številnih legendah o metamorfozah, po katerih so se ljudje spremenili v opice zaradi prestopka (najzagretejši zidarji babilonskega stolpa v *Bibliji*; Kerkopesa, ki sta Heraklu ukradla orožje ...). Odprto pa je ostajalo razmerje odnosov človeka do teh živali oziroma do drugačnih ljudi, ki se jih je obravnavalo skoraj kot živali.

V 13. stoletju je enciklopedist Bartolomej Angleški trdil, da so bile vse živali, divje in udomačene, kot tudi plazilci, ustvarjene za najboljšo izrabo s strani človeka. V njegovem sistemu je narava funkcionirala kot popolno stvarstvo s človekom na vrhu. In popolno človeštvo je bilo tisto, ki se je vedno bolj oddaljevalo od narave – živali nimajo ne razuma in ne duše, ki bi lahko bila prekleta ali zveličana, živalskost je oddaljevanje od božjega (Cohen 1994, 61). Tako naj bi bila premočna povezava z naravo oziroma živalskim svetom značilnost oseb omejenega uma, seveda pa se je stigmatizacija prenesla tudi na drugačne oziroma sovražnike urejenega družbenega sistema (Romi, Tata-ri ...). Za razliko od oddaljenih divjih ras antike se je drugačnost začelo iskati znotraj skupnosti ter v neznanih prostorih v neposredni bližini civilizacije. Naravnost, ki se v srednjem veku enači z norostjo, se veže na *divje ljudi* – lasata, strašna, polčloveška bitja, ki naj bi živela na divjih krajih. Ob koncu 14. stoletja Heinrich von Hesler v *Die Apokalypse* opisuje, da divji možje živijo zgolj na krajih, ki so neprimerni za človeško bivanje – v gozdovih, močvirjih, na hribih, v jamah in grmovju. Prav tako trdi, da so telesno sicer oblikovani kot ljudje, pa vendar so tako roboti in divji, da nikoli niso slišali božje besede (Husband 1980, 2–4).

Iz tega izhaja tudi razumevanje, da divjost ni le stanje narave, ampak je tudi odnos do Boga. Preroki se umikajo v divjino ter prihajajo iz nje – narava torej ni popolnoma divjina. Arhetipski divji možje *Stare zaveze* so uporniki proti Bogu – Kain, Ham in Izmael. Po grški mitologiji so se znašli med heroji, krščanska tradicija pa jih prežene – postavi jih med odpadnike. Tako je prekletstvo kot podivjanost v zgodovini prepoznano s tavanjem lovca (v nasprotju s stalnim življenjem pastirja), s puščavo (ki je dom divjega moža), jezikovno nerazumljivostjo (ki je glavni atribut barbara) ter s fizičnim odstopanjem (v velikosti in barvi kože ter poraščenosti) (White 1972, 14–17). Prav ilustraciji podivjanosti kot stanja mentalne blaznosti, ki je kazen za grehe, lahko sledimo že v *Bibliji*, kjer so lasje podivjanega Nabukadnezarja opisani kot »perje orlov« (Dan 4,30). Tradicijo je nadaljeval Hieronim, ki je pri prevajanju *Bible* za demone uporabil termin *pilosi* – lasati (Iz 13,21). V svojih komentarjih je Hieronim pojasnil, da gre za skupine poganskih demonov, ki so kolektivno nemoralni – posledično srednjeveške interpretacije niso dobile zgolj zagotvila o poraščenosti, ampak tudi o spolni razuzdanosti divjih mož (Husband

1980, 10–11). Vsak vidik obnašanja divjega moža ustreza tudi načinu njegovega življenja. S svojo močjo lahko izruva drevesa, njegovo nasilno obnašanje pa ni usmerjeno zgolj proti živalim in zverem, ampak tudi proti pripadnikom lastne vrste. Simbol njegove brutalne moči je tudi njegovo edino orožje – gorjača, ki jo včasih zamenja izruvano drevo. Zaradi njegovega poznavanja divjine je divji mož spreten lovec, hkrati pa je plašen in se izogiba stikov z ljudmi. Stik s pripadniki lastne vrste omejuje le do stopnje, ki omogoča spočetje ter vzgajanje potomstva. In če upleni žival, jo pogoltne surovo, kot to navaja Chrétien iz Troyesa v *Yvainu*.

Primer enačenja divjosti oziroma bivanja v izgnanstvu onkraj civilizacije kot posledice zločinskega dejanja lahko prepoznamo tudi v barbarskih zakonikih, ki so ostali v veljavi iz zgodnjega srednjega veka. Namesto odvzetja človeškega življenja za storjeni zločin je bil storilec izgnan – izgubil je pravico do miru. *Lex salica* je veleval, da je pregnana oseba »*wagus sit*«, kar pomeni, da se je z njo ravnalo kot z volkom. Treba ga je bilo pregnati iz človeške skupnosti in njegov uboj se je obravnaval kot dejanje samoobrambe (Geremek 1990, 350). Odmev te trditve lahko najdemo v opisih divjih ljudi, ki za opisovanje uporabljajo retoriko opisovanja zveri. Wirnt iz Gravensberga opisuje v nemškem epu *Wigalois* iz 13. stoletja divje žene kot »*/d/iiu was in einer varwe gar swarz ruch als ein beer*« (*Bila je črne barve, kosmata kot medved.*), Renaud iz Montaubona pa divje ljudi kot »*noir et velu com ours enchainee*« (*črni in kosmati kot priklenjeni medved*) (Husband 1980, 1).

Najnatančneje je v 15. stoletju različne vidike in oblike divjih mož opisal strasburški teolog Johann Geiler v zbirki govorov, objavljenih pod skupnim naslovom *Die Emeis (Mravlja)*. Ločil je pet tipov divjih mož: *Solitarii* oziroma spokorniški svetniki; *Sacchani*, satiri, ki so živeli v divjini ter sta jih videla sv. Anton ter sv. Pavel; *Hispani*, posebna vrsta dementnih ljudi (na podlagi ortografske napake se domneva, da se termin verjetno nanaša na Rome – *Ziegenne*); *Piginini* oziroma Pigmejci ter *Diaboli* – satikom podobna bitja, ki jih prepoznavajo kot mitološke divje može oziroma hudiče (Husband 1980, 12).

Seveda divji možje ne ustrezajo trem nravnostim, ki jih v srednjem veku vidijo cerkvene institucije v civiliziranem življenju – varni spolnosti (kot je v okviru organizirane družine), vzdrževanju institucij (političnih, socialnih in ekonomskih) ter zveličanju (ki ga nudi Cerkev). Vendar pa hkrati ne trpijo zaradi omejitev, ki jih predpisujejo te institucije; če bi bili po prepričanju srednjeveške Cerkve divji možje brez duše in ne bi bili sposobni zveličanja, bi na upodobitvah čuvali Pekel in mučili grešnike. Tako je divji človek zgolj človek, zreduciran na živalsko raven, medtem ko je človek z zlo močjo demon. Divji mož v srednjeveški literaturi in umetnosti *ne ve*, da greši. Predstavlja

neko verzijo nedolžnosti, sicer ne moralne nevtralnosti, ampak nekaj onkraj dobrega in zla (White 1972, 19–22). Tako srednji vek sicer pozna enotnost kreacije, vendar obstaja tudi hierarhija milosti – obstajajo razlike med rešenimi in prekletimi, ki se jim bo sodilo na sodni dan (White 1972, 9). In če povprečni prebivalci v srednjem veku niso bili sposobni artikulirati, kaj pomeni po njihovem prepričanju biti civiliziran, so toliko lažje formirali idejo o diametralnem nasprotju. Ustvarjena prepričanja o divjih možeh so delovala kot opozicija sprejetih standardov družbe, bili so materializacija srednjeveškega povelečevanja lastne kulture.

Divji človek, popolnoma mitološko bitje, je postal srednjeveška invencija. Od ljudi ga je ločeval predvsem njegov izgled – po vsem telesu je bil pokrit z gosto dlako. Na številnih upodobitvah so bili zraven obraza goli zgolj še komolci in kolena ter pri ženskah prsi. Na samem začetku srednjega veka so ga velikokrat upodabljali kot velikana, proti koncu srednjega veka pa se je njihova velikost zmanjšala, tako da so na številnih upodobitvah celo pritlikavci. Pravzaprav so bili do 12. stoletja upodobljeni neporaščeni, v dvanajstem stoletju pa začne kot konvencija prevladovati podoba poraščenelega telesa. In če so v visokem srednjem veku bili upodabljani kot ilustracije mitov in legend, so se šele ob koncu 14. stoletja začeli pojavljati kot čisto dekorativni elementi. V različnih vlogah so ohranili svoje prepoznavne značilnosti – večinoma so bili prikazovani moški, ki so bili goli, po vsem telesu pokriti z dlako, dolgih razkuštranih las in z brado ter obvezno vihteč gorjačo oziroma naslanjajoč se nanjo. Z razvojem tiska v drugi polovici 15. stoletja so postali divji možje priljubljen dekorativni element, ki se je pojavljal tako na grafikah kot tudi na luksuznih predmetih. Grafika miniaturnega divjega moža, stoječega na debelu, ki se izteka v liste, ti pa tvorijo bogato in prepleteno krošnjo, je delo Mojstra ES, ki je bil po svoji izobrazbi verjetno zlatar ter je izdeloval grafike, ki so bile za podlago zlatarjem. Zanimiva je predvsem izbira upodobljene rastline, ki po svojih listih in cvetu spominja na osat, rastlino, ki se velikokrat povezuje s hudičem. Domnevamo lahko, da naj bi kombinacija divjega moža in osata simbolizirala sprevrženje normalnega reda stvari. Divji mož je upodobljen gol in Leon Battista Alberti je v svojih delih *De Pintura* in *De Statua* opozarjal, da je sicer prav, da so upodobljene figure gole, vendar *»je treba opazovati spodobnost in skromnost. Obscene dele telesa ter tiste, ki jih ni lepo gledati, je potrebno pokriti z draperijami ali listi ali pa z roko.«* (Baxandall 2003, 43.)

Divji človek deluje kot simbol, ki je nasprotje spodobnosti in skromnosti, ki je nasprotje uglaženosti ter civiliziranosti. Je zgolj estetizirana alegorična oblika srednjeveškega marginalca, skupine ali posameznika, ki je zanikala dominantni red, zanikala sprejete norme sobivanja ter pravila in zakone

moči. Izidor Seviljski je v svoji razpravi o etimologiji pojasnil osnovni srednjeveški koncept marginalnosti – *exilium* – koncept, ki ga je izpeljal iz latinske *extra solum*. Posledično je zanj pregnanstvo pomenilo življenje daleč proč, onkraj meja svoje rodne grude. Kljub zavedanju, da so bile družbe v srednjem veku zelo dinamične, je Bronislav Geremek formiral srednjeveškega marginalca na podlagi Izidorjevih trditev kot pripadnika skupine, ki je izstopala iz srednjeveške imaginarne geografske navezave, ta pa je definirala socio-kulturne horizonte v tradicionalni družbi (Geremek 1990, 347–348). In če je srednjeveška mentaliteta povezovala človeka z obdelano, civilizirano zemljo, potem so bili divji možje marginalci *par excellence*, saj niso bili vezani na kultivirano zemljo oziroma na zemljo nasploh.

Tako lahko rekonstruiramo geografijo divjih mož – bivajo dobesedno v pokrajini uma. V vsaki kulturni tradiciji se pošasti in imaginarna bitja nahajajo na mejnih področjih (Gilmore 2003, 12). Tvorijo mejo med človeškimi in nečloveškimi kategorijami ter bivajo v »zunanji« dimenziji, ki je vzporedna s svetom civiliziranih ljudi – prostoru, ki se občasno dotakne resničnega sveta. Pogosto živijo v globokih podzemskih brlogih oziroma v nedostopnih močvirjih. Gre za prostor, ki v številnih ravneh predstavlja antitezo kulturnega življenja: gre za prostor, ki ni viden, prostor, ki ni umetno izdelan, ter prostor, ki ne omogoča ustaljenega načina življenja – poljedelske produkcije, ki služi za temelje preživetja ter ustvarja presežke produkcije, kar omogoča delovanje in reproduciranje razslojene družbe.

Najlepše to prikazuje podoba ustanovitve mesta Augsburga iz *Augsburške kronike* iz leta 1522 (Schnapp 1993, 140). V ozadju prikazuje ljudi, ki onstran reke gradijo palisado, s katero obdajajo hiše – ustanavljajo mesto. V ospredju pa se nahajata dve skupini divjih ljudi. V levem delu je prikazan starejši par, ki živi v jami pod drevesom, na desni strani pa se v dveh, s kožami divjih živali pokritih kolibah nahajajo moški, ženska in trije otroci. Za razliko od drugih upodobitev so oblečeni normalno oziroma zgolj ženska, ki doji otroka, ima razgaljen zgornji del telesa – dejstvo, da gre za divje ljudi, nakazuje zgolj njihovo bivališče. Življenje v jamah ter kolibe iz vejevja, pokrite s kožami, predstavljajo nasprotje urbanemu in civiliziranemu življenju v nastajajočem mestu.

Prav tako je ilustrativna upodobitev družine divjih ljudi na miniaturni na pergamentu Jeana Bourdichona, ki je nastala okoli leta 1500 (Berman 1999, 295; Moser 1998, 51, fig. 3.8; Husband 1980, 31). Delo je eden izmed štirih listov ilustracij, ki prikazujejo štiri stanove družbe – divje ljudi, reveže, obrtnike in vladajoči sloj. Sam kontekst slik je bil pojasnjen, ko sta bila v pariški Bi-

1
 Miniatura *L'Homme sauvage ou L'Etat de nature*, pripisana Jeanu Bourdichonu iz obdobja okoli 1500 (po Moser 1998, 51, fig. 3.8).

bibliothèque Nationale odkrita dva fragmenta rokopisa iz istega obdobja, ki vsebujeta zraven upodobitve divjih ljudi in obrtnikov še pesmi – risba s tušem, ki prikazuje divje ljudi, je podobna Bourdichonovi, je zgolj obrnjena in vsebuje še enega otroka. Spremlja jo balada iz štirih osemvrstičnih kitic, balada, ki je bila poznana kot *Ballade d'un homme sauvage* in jo je verjetno napisal Henri Baude. Ista balada je bila na drugem rokopisu ilustrirana s podobo divjega moža, ki stoji v drevesni duplini in se naslanja na gorjačo. Gre za moralizirajočo poezijo, kjer v baladi divji mož govori o svoji svobodi in načinu življenja ter opozarja vladarja, ki ropa druge, da bi razkošno živel, da bo na koncu dobil zgolj mrtvaški prt (Husband 1980, 128–131).

12
Risba, spremljajoča
*Ballade d'un homme
sauvage* iz obdobja oko-
li 1500 (po Moser 1998,
49, fig. 3-7).

Na Bourdichonovi miniaturi je prikazana družina divjih ljudi pred jamo v naravi, v ozadju pa je viden grad. Pravzaprav je zgolj grad tisti element, ki nas opozori, da ne gledamo kasnejše zgodnje rekonstrukcije prazgodovinskih ljudi – prisotni so namreč vsi elementi, ki bodo kasneje zaznamovali slednje. Upodobljena je družina pred jamo, zraven jame se nahaja izvir potoka, moški je cel poraščen, bradat ter z dolgimi razkuštranimi lasmi ter v roki drži oziroma se opira na veliko gorjačo. Blizu vhoda v jamo sedi na tleh ženska, ki doji otroka. Kot velikokrat kasneje je ženska prav tako poraščena po celotnem telesu, le da so njeni lasje in dlaka svetlej-

ši. Obrobna pozicija ženske oziroma njena upodobitev je renesančni imperativ, ki ga najlažje ilustriramo s citati iz da Vincijevega *Traktata o slikarstvu*, kjer uči, da: »Ženske moramo prikazovati s sramežljivimi kretnjami, s skupaj stisnjenimi nogami in sklenjenih rok, glave naj povešajo in nagibajo vstran.« (Da Vinci 2005, 81.)

Drugi dejavnik je dojenček v materinih rokah – že pri upodobitvah divjih ljudi se pokaže nelagodnost umetnikov pri prikazovanju otrok. Ti so bili v srednjem veku v trenutku, ko so lahko preživeli samostojno brez pozornosti mater ali pestunja, nekje v starosti od 5 do 7 let, vrženi v svet odraslih – tako življenjsko kot tudi likovno. Pridružili so se odraslim pri njihovih opravilih in igrah, pa najsi so bili dvorjani ali delavci, prejeli so znanja svojega poklica s tem, da so se vključili v dnevne rutine življenja in dela tistih, ki so že bili izučeni (Heywood 2001, 11). Posledično so morali umetniki, da bi prikazali družino, upodobiti otroka v starosti, ko je bil še neločljivo vezan na mater.

Tako je na upodobitvi Adama in Eve iz *Nürenberške kronike* upodobljena Eva, kako doji Abela, medtem ko jo Kajn drži za ogrinjalo (Moser 1998, 42, fig. 3.2). Kljub postavitvi v divjo naravo s skalovjem in potokom v ozadju ter dejstvu, da je Adam oblečen v krzveno oblačilo, oziroma, da slednje leze Evi izpod ogrinjala, je zaradi dogajanja na podobi popolnoma jasno, da ne gre za upodobitev divjih ljudi, ampak Adama in Eve – Adam namreč z motiko obdeluje zemljo. Očitno gre za prikaz *Geneze* (1 Mz 3,17–19), kjer ob izgonu Bog ukazuje, da bodo ljudje jedli poljsko rastlinje in kruh v potu svojega obraza – tako kljub temu, da avtor prikazuje Adama in Evo podobno kot divje ljudi, v bistvu prikazuje začetek civilizacije, začetek obdelovanja zemlje, začetek kultiviranja pokrajine.

Še lažje je razumljivo, če podobo primerjamo z upodobitvijo družine divjih ljudi, ki jo hrani dunajska Albertina (Husband 1980, 11). Osebe so postavljene v podobno naravno ozadje, ob izvir, vendar osebe z lahkoto prepoznamo kot divje ljudi. Predvsem, za razliko od Adama, divji ljudje ne počnejo ničesar oziroma ne počnejo ničesar civilizatornega, ampak se zgolj predajajo sladkemu brezdelju. Tudi vse prikazane osebe so gole in po telesu poraščene z dlako, pri čemer dojenček v ženskinem naročju še ni poraščen, otrok, ki drži za rame moškega, pa je že.

Osnovna enota upodobljenih zgodb v srednjeveški umetnosti je bila človeška figura. Michael Baxandall je sicer izpostavljal, da je njen značaj bil odvisen predvsem od načina gibanja, ki naj bi ga bralec podobe ustrezno razumel, ter je njeno fiziognomijo izpostavil kot stransko lastnost prikaza značaja (Baxandall 1999, 72). V primeru divjih mož je predvsem njihov izgled uteme-

ljeval njihove značajske in kulturne lastnosti, gib pa je bil tisti element, s katerim so se vključevali v pripoved – kot celota so tvorili simbolno figuro.

Uporaba simbolov pa je bila način mišljenja in zaznavanja, ki je bil v srednjem veku tako razširjeno sredstvo komunikacije ter tako vsakdanje, da avtorji, ki so jih uporabljali, sploh niso pomislili, da bi morali poučevati o njihovem semantičnem namenu ter njihovi uporabi kot didaktičnem sredstvu, niti niso mislili, da bi jih morali pojasnjevati oziroma pojasnjevati njihovo uporabo. Simboli so bili prva mentalna orodja, ki so se nahajala na različnih nivojih pomena ter so se dotikala vseh domen življenja – tako vsakdanjih kot tudi religioznih in moralnih (Pastoureau 2004, 11–12). Ob koncu srednjega veka, ob koncu rekonkviste ter na predvečer reformacije so postali vsi vidiki življenja tako ujeti v religiozno ozračje, da prav nobena ideja ali dejanje nista več mogli uiti iz religioznega okvirja. Prepletanje profanega in svetega je zabrisalo jasne meje in Timothy Husband je izpostavil, da lahko uporabimo prav mit o divjem možu za ilustracijo tega procesa (Husband 1980, 1). Divji mož, umetniška in literarna invencija srednjega veka, ki je sicer vedno igral alegorično vlogo, se je znašel znotraj spektra religioznih ilustracij. Postal je razpet med nasprotujočima si funkcijama mita in simbola – divji ter nezmožen zveličanja v mitu ter nedolžen v svoji simbolni funkciji. Hkrati pa je postal univerzalno uporabna figura. Tako je Robinet Tesard za ilustracijo rokopisa *Livre d'heures de Charles d'Angoulême*, kjer prikazuje antični mit o boju med Kentavri in Lapiti, dodal še posamezne značilne srednjeveške elemente (Husband 1980, 12). Za stopnjevanje napetosti in dodaten prikaz dramatičnosti, ki vodi v neizogibno pogubo, je dodal prikaz smrti, ki meče puščice v kentavra. Kot dodatek pa je dodal še figuro divje žene. Boj je postavil v naravo, pri čemer je v ozadje postavil simbola srednjeveške divjine in civilizacije, neovladljivosti in popolne kontrole – v levi vogal je postavil gost gozd, iz katerega gleda divja žival, v desni vogal pa je postavil bel grad.

Divji ljudje so se nahajali na robovih socialnega življenja in njihov obstoj je bolj potrjevala domišljija kot pa izkušnje. Predstavljali so potencial tako za grozo kot za udomačitev – upodabljali so jih, kako so ugrabljali dame, toda tudi, kako so jih kasneje civilizirali ter izučili dostojanstvene komunikacije in družabnih iger. In ker so boji z divjimi ljudmi, tako kot s pošastmi in zvermi, pogosto upodabljali viteške vrline, se ne moremo otresti občutka, da je sodila obramba civilizacije pred divjaštvom tudi v sklop viteških dolžnosti. Pa vendar so bili za srednjeveške prebivalce tudi resnični – občasno so jih odkrili v območjih meja krščanstva.

Na tak način so tudi prvi etnografi krščanstva opisovali ljudi na svojih notranjih mejnih področjih – ljudi v močvirjih, v gozdovih, tundrah in go-

rah – skratka: v manj evangeliziranih delih srednjeveške Evrope. Opisi teh *notranjih divjakov* so bili dvoumni: vsebovali so tako konkretne opise kot fiktivne zgodbe. Vsem pa je bilo skupno, da so v skupino srednjeveških marginalcev vedno sodila sosednja ljudstva, katerih način življenja se je vrtel okoli drugačnih načinov produkcije in ni bil koncentriran v vaških in mestnih skupnostih. Tako so Baski v opisih Aiméryja Picauda ter prebivalci Pripjatskih močvirij Guntherja iz Pairisa necivilizirani divjaki, vendar so opisi Prusov Adama Bremenskega ter Tatarov Marka Pola nekoliko drugačni. Za srednjeveško percepcijo so dokaj šokantni – poganski Prusi naj bi bili krepotni, »ker prezirajo zlato«, Polo pa opisuje kot »nedolžne Tatare« ljudstvo, ki je veljalo za poosebljenje zla in uničenja v popularni srednjeveški literaturi (Fernández-Armesto 2005, 99–101). Opazimo lahko, da se je velik del imaginarija ter atributov »plemenitega divjaka« iz kasnejših stoletij izoblikoval že v srednjem veku z opisi krepotnih poganov.

Prav tako so divje može intenzivno upodabljali na vrhunskih predmetih srednjeveške umetnosti in umetne obrti v obdobju od 14. pa vse do 16. stoletja. V konvencionalnem ikonografskem kontekstu se je divji mož upodabljal skupaj z damami ali kot simbol čutne izpolnitve v idiličnem okolju ali pa kot poosebitev strasti. Za razliko od kultiviranega viteza ne more omejiti svojega gona, da bi do dame izražal zgolj občudovanje. Z njeno ugrabitvijo se vzpostavi kot antiteza civilizirane družbe, ki je v viteški ideologiji povzdigovala predvsem samoobvladovanje moškega. S svojim dejanjem divji mož sproži neizogibno soočenje z vitezom, v katerem ne more zmagati.

Podoba je našla svoje mesto tudi med upodobitvami na poznosrednjeveških skrinjicah v nemških deželah. Divji može so bili prikazani v okviru cikla, kjer je dama ukrotila živalske strasti svojega snubca. Lep primer je skrinjica, ki jo hrani Museum für Angewandte Kunst v Kölnu, na kateri se potegujeta divji mož in mladi vitez za naklonjenost dame (Husband 1980, 86). Na desni stranici skrinjice je upodobljen divji mož, ki grabi po dami, medtem ko vitez, namesto, da bi z orožjem branil njeno čast, dami ponuja prstan. V trojici lahko opazujemo več plasti dogajanja: ne gre zgolj za nasprotje med divjim možem, ki predstavlja čutnost, ter uglajenim vitezom, ki predstavlja civiliziranost, ampak tudi prstan prinaša dodatni pomen. Predstavlja pred Bogom potrjeno civilizirano zvezo, zakrament, za katerega je divji mož prikrajšan. Predvsem pa je zanimiv konec zgodbe, upodobljen na levi stranici skrinjice: dama se odloči za kuštravega ugrabitelja ter z njim igra šah, pri čemer elegantno posednemu divjemu možu na zapestju kot simbol plemičev sedi lovski sokol.

Za razlago upodobitve sta bila podana dva nekoliko različna pogleda. Michael Camille meni, da je bila skrinjica izdelana za naročnika, ki je bil veli-

ko starejši od neveste ter je svoje fizično poželenje do nje izražal s podobo divjega moža oziroma je nakazoval, da bo v trenutku, ko bo njegovim prošnjam uslišano, postal ukročen in se bo njegova divjost spremenila v blagost (Camille 1998, 67). Na drugi strani pa je Timoty Husband menil, da je bil naročnik skrinjice mladenič, ki je želel prikazati, da se bo, ko bodo njegove želje ureničene, prelevil v pokornega in spoštljivega ljubimca. Najverjetneje se je želel identificirati s strastjo divjega človeka, vendar znotraj okvirov civiliziranega obnašanja (Husband 1980, 87–88).

Med ostalim gre tudi za to, da dame oziroma ženske v sklopu upodobitev z divjimi možmi ne predstavljajo zgolj predmetov poželenja, ampak izvajajo tudi civilizirajoči vpliv, s katerim prevladajo nad moškim spolnim apetitom. Taka pozicija ima izobraževalno vlogo ter uči oba spola o njunih vlogah v družbi. Zaznamuje jo odnos dvorne družbe, ki je v nasprotju z nekulturnim obnašanjem. Na drugi strani pa so bili kot grbonosci upodobljeni divji možje, simbol fizične zaščite ter sposobnosti razmnoževanja družine, katere grb so nosili. Najkompleksnejšo upodobitev tega žanra je prikazal Albrecht Dürer leta 1503 na grafiki *Das Wappen mit dem Totenschädel*, ki je za grbom, ki prikazuje veliko lobanjo, upodobil žensko v slavnostni obleki in divjega moža, ki jo zapeljuje (Husband 1980, 194). Pomenska kompleksnost je odraz slikarjevega genija in žal onemogoča popolno razumevanje upodobitve, ne moremo pa se upreti poskusu, da bi zaradi formalne podobnosti z drugim delom istega avtorja, kjer prikazuje smrt, podobo divjega moža razumeli kot podobo pogube, ki izhaja iz neobzdrane strasti. Dodatno podpira interpretacijo podoba lobanje na ščitu ter velika krila na čeladi, ki so jih velikokrat avtorji razlagali kot alegoričen prikaz hitrosti, lahko pa so zgolj ilustracija hitrosti pogube.

Tako je v *Càrcel de Amor* upodobitev divjega moža poosebitev strasti (Husband 1980, 66). Podoba divjega moža nosi v eni roki ščit ter v drugi žensko skulpturo – ščit je prispodoba moči strasti, kip Venere, iz katere se širijo žarki, ki vžgejo plamen strasti pri moških, pa prispodoba ljubezni. V ozadju mu sledi z vezanimi rokami mladenič – prikaz mladosti, ki se ne more upreti strasti. Divji mož ni več nasprotnik dvorske etike, ampak posrednik ljubezni, ki trpinči v strast ujete žrtve – postane simbol čiste objestnosti, povezane s čutnostjo. Primer take upodobitve so slike na steklu, ki prikazujejo zavzete gradu ljubezni. Dekleta na obzidju niso več device, ki branijo svojo čistost, ampak so zapeljujoča bitja, ki vabeče mečejo rožne vence. Mladi divji možje so, zavedajoč se svojega početja, zavrgli orožje in v skladu s svoji tradicionalno vlogo simbola čutnosti skupaj z vabečimi mladenkami ustvarjajo podobo razigranosti. Tako grad ni več utrdba čistosti, ampak postane kraj čutnosti, njegova osvojitvev pa se lahko razlaga kot zadovoljitev fizične želje.

13
Grb z mrtvaško glavo Albrechta Dürerja iz leta 1503 (po Husband 1980, 194).

Ne gre zgolj za to, da so razkuštrana bitja predstavljala bestialno stran človeške narave, ampak so ob koncu visokega srednjega veka postala znanilci zgodnje oblike primitivizma, kot meni Camille – nostalgije do zgodnje, strastne in neolikane oblike življenja, ki je med višjimi sloji prevladovala pred oblikovanjem dvornega življenja. Ob koncu srednjega veka pa je prišlo do preobrata, ko so višji sloji začeli projicirati podobne mite o enostavnem in naravnem življenju na svoje podložnike (Camille 1998, 66–67).

Preobrat pa je bil veliko globlji in se je odražal predvsem v umetnosti – tako v književnosti kot likovni umetnosti. V staroangleški poeziji so vsi opisi gozda in narave nasploh zlovešči, predstavljajo antitezo civiliziranemu svetu, v srednjeangleški književnosti pa začnejo prevladovati svetlejši in bolj vablivi toni. Matt Cartmill ta preobrat ilustrira z jezikovno izpeljavo dveh pridevnikov, ki sta oba nastala iz latinske besede *silva* za gozd – starejši je *savage*, enako kot *sauvage* v francoščini, medtem ko je novejši, izposojen okoli leta 1500, *sylvan*. Tako meni, da bi lahko razliko med besedama primerjali z razlikami v opisanju gozdov v legendah o Beowulfu ter Robinu Hoodu (Cartmill 1993, 59).

Ob koncu srednjega veka je v evropski domišljiji zračen in odprt gozd zamenjal divji gozd srednjega veka, ki ni bil zgolj drugačne vrste narava, ampak je imel tudi drugačen socialni pomen. Krčeči se gozdovi renesanse niso bili več poseljeni z divjimi možmi, ampak so postali izključno aristokratsko igrišče. Z množitvijo evropske populacije ter kolonizacijo predhodno nenaseljenih področij je privilegij lova postal pridržan zgolj za plemstvo. Prav ta nenakomerna distribucija pravice do lova je ustvarila različne percepcije narave in lova pri različnih družbenih razredih. Za mase podložnikov, ki jim je bila pravica do lova odvzeta, je slednji postal asociacija za svobodo, gostije ter upor proti oblastem. Angleški podložniki so v 14. stoletju svoje videnje svobode in gozda stkali v ciklus pesmi in zgodb o Robinu Hoodu – svobodnem duhu, ki živi v gozdu, jemlje bogatim, daje revnim in lovi kraljevo jelenjad. Aristokrati pa so na drugi strani lov povezovali z višjim družbenim razredom in sama praksa lova je postala ujeta v dvorne ceremoniale, ki so služili predvsem za demonstracijo omike in dvornih navad (Cartmill 1993, 59–61).

Prav prehod iz srednjeveške gotske v renesančno koncepcijo gozda lahko opazujemo v zadnji sliki Paola Uccella *Lov v gozdu*, nastali okoli leta 1470 (danes jo hrani Ashmolean Museum v Oxfordu). Avtor je prav s tem delom, kjer se mojstrsko poigrava s kompozicijo in perspektivo, ustvaril zračno in prijazno podobo gozda. Lovci na konjih, psi in goniči prodirajo v osrednji del mirnega, svetlega in naravnost vabečega galerijskega gozda. Gozda, ki ne predstavlja grožnje lovcem, ampak je s svojo geometrično ureditvijo, ki jo na-

kazujejo na tleh ležeča debla, simbol urejenega sveta, ki ga v popolnosti nadzoruje in izkorišča novoveška aristokracija.

V kontekstu z gozdom se pojavlja tudi druga oblika divjega moža – grešnik, ki podivja zaradi svojih grehov, neuslišane ljubezni ali pa je žrtev čarovnije. Primer, ki združuje vse naštetu, je glavni junak epa *Wolfdietrich*. Glavnemu junaku se v gozdu približa divja ženska, ki ga hoče zapeljati, vendar se junak upre. Trdi, da je v resnici začarana in ker se junak še naprej upira, ga začara, da sam kot divji mož tava pol leta po gozdu, dokler z božjo intervenco njegova norost ni prekinjena. Na koncu privoli v zvezo, če se bo ona dala krstiti. Po številnih dogodivščinah prideta do vodnjaka mladosti, kjer žena izgubi dlako in se spremeni v princeso (Husband 1980, 62–64). Pesnitev je zanimiva predvsem zaradi dejstva, da se oba junaka vsaj nekaj časa nahajata v stanju divjosti, pri čemer je divja žena sposobna uročiti moškega.

Pri tem se izpostavi še en vidik divjih ljudi – sposobni so kontrole nad drugimi. V primeru *Wolfdietricha* so sicer zmožni uročiti nedolžne, v drugih primerih pa so upodobljeni kot tisti, ki imajo kontrolo nad naravo, pri čemer se kljub vsemu povzdigujejo iz nje. Lep primer slednjega je upodobitev divje žene z otrokoma, ki jezdi jelena, iz sredine 15. stoletja, katere avtor je Mojster Hišne knjige (Husband 1980, 119). Čeprav so divje može večinoma upodabljeni kot lovce, ki živali ubijajo, je upodobitev izjemna, ker prikazuje divjo ženo pri opraviilu, ki je že skoraj civilizirano – pri ježi. Vendar pa je umetnik, da bi vseeno dodatno poudaril drugačnost prizora, ženo posedel na jelena. Ustvaril je podobo, ki je bila v nasprotju z ustaljenim redom – jahajoča oseba je ženska, ni civilizirana, ampak divja ter ne jezdi konja, temveč jelena. Kljub mnogoznačnosti simbolike enorogov bi na podoben način, kot kontrolo nad naravo, v tem primeru že imaginarno, brali tudi ilustracijo igralnih kart Mojstra ES, kjer divja žena objema samoroga (Husband 1980, 167).

Dokončno pa je svet imaginarnih predstav o divjih možeh ter fantastičnih stvorih v predale zgodovine potisnila renesansa, ki je izpostavila človeka kot osnovno merilo reči – od spoznavanja do estetike. Če so renesančni umetniki želeli upodobiti grešnika, ki je podivjal zaradi svojih grehov, so ga upodobile kot zanemarjenega človeka in ne kot divjega moža. Primer take ilustracije je Dürerjeva podoba pokore sv. Janeza Zlatousta, ki prikazuje v ospredju princeso s svetnikovim otrokom ter v ozadju besnečega svetnika, ki je upodobljen gol na vseh štirih (Husband 1980, 109).

Primitiven, iracionalen in heretičen je bil divji človek nasprotje sveta, obsedenega z redom in religiozno interpretacijo (Husband 1980, 4). Primitivistična narava srednjeveške umetnosti je mirna, spokojna, z vpeljavo pretiranega naslanjanja na renesančno perspektivo celo logično organizirana. Hay-

den White je trdil, da je bila njena moda posledica kulturnega zloma v času tiranije posvetne oblasti, ko se je umetnost tako kot humanistika začela zatekati k idealizmu. Tako je likovna podoba divjega moža ob koncu srednjega veka sicer upodabljala človeka, ki ni deležen božanske milosti, vendar pa je kljub temu blažen v svoji brezgrešnosti (White 1972, 27–28). Na njihovo podobo je najbolj vplivalo odkritje Kanarskih otokov, kjer so staroselci živeli v jamah. Ko je Henrik Pomorščak v Rimu zaprosil za papeško bulo, ki bi upravičevala njegove nasilne pohode proti domačinom, jih je opisal kot »*divje gozdne ljudi*«. Pa vendar so odkritja sveta prinesla tudi streznitev – ljudje v novoodkritih deželah so bili Evropejcem veliko bolj podobni in nikakor niso bili takšni, kot je domnevala iz antične tradicije izpeljana srednjeveška literatura. Njihov način življenja je dokazoval le, da se nahajajo na meji človeškega načina življenja – argumentacija naslednjih stoletij jih je s poudarjanjem domestikacije uvrščala v človeško skupnost, negativne težnje s poudarjanjem degeneriranosti pa so jih potiskale v družbo zveri.

Prav zaradi presenetljivo normalnega fizičnega izgleda so postali raziskovalci občutljivi na kulturne značilnosti – te so s svojo izjemno variabilnostjo edine intenzivno presenetile odkritelje. In drugačnejša, kot je bila družba, bolj je bila zanimiva za opazovalce. Zagotovo je bil najrazburlivejši trenutek petek, 12. oktober 1492, ko je Krištof Kolumb na otoku, ki ga je poimenoval San Salvador, zagledal gole ljudi. Po svojih izkušnjah jih je primerjal z drugimi poznanimi ljudstvi ter zaključil, da »*niso ne črni ne beli, ampak so kot prebivalci Kanarskih otokov*« (Fernández-Armesto 2005, 107–109). Njegova primerjava pa ni zgolj poskus uvrstitve, ampak vzpostavitev razmerja – v skladu s prepričanjem Alberta Velikega so bili popolnoma normalnega izgleda in posledično torej popolnoma človeški in racionalni. Njihovo nedolžnost izraža njihova golota, kajti po Kolumbovem prepričanju sta bila tudi Adam in Eva v raju gola, pa tudi sveti Frančišek je v odraz svoje popolne odvisnosti od božje milosti odvrnil vse obleke. Vendar pa se moramo zavedati, da je Kolumb bil tudi osvajalec, miroljubnost staroselcev je pomenila, da niso okuženi z nasiljem, pomenila pa je tudi, da jih bo lahko obvladati, njihova golota je pomenila, da živijo v idili, ki kaže popolno odvisnost od božje milosti, hkrati pa pomeni, da so divjaki. Kolumb je videl njihovo vlogo pri vključitvi v ekonomsko stvarnost – evropske oči so v 15. stoletju že bile navajene anatomske in kulturne variabilnosti človeštva na robovih evropskega sveta.

Že pred odkritjem novega sveta je bil v vseh vidikih družbenega življenja in tudi umetniškega ustvarjanja sprožen proces asimilacije neznanega v polje znanega. Kot ilustracijo tega predvsem likovnega obrata navaja Ter Ellingson da Vincijev nasvet umetnikom, da naj za upodobitve pošasti uporab-

ljajo živali, ki jih poznajo, oziroma da naj imaginarno izpeljujejo iz realnega sveta, ki jih obkroža (Ellingson 2001, 12). Tako so srednjeveške ilustracije Plinija Starejšega postale neustrezne in v naslednjem stoletju, ko bo evropska znanost odkrivala in reproducirala Vitruvija, se bo, skupaj z tiskarsko revolucijo, način upodobitev temeljito spremenil.

Morda so bili krogi, ki so ob koncu 17. stoletja investirali v produkcijo umetnosti, tudi preplašeni zaradi pozornosti, ki so je bile deležne pošastne podobe, tako resnične kot imaginarne. Pritisk za odstranitev upodobitev imaginarnih bitij iz cerkvene umetnosti in arhitekture je vodil do začasne potlačitve, vsaj kar se tiče uradne ikonografije (Gilmore 2003, 63). Morda se je zaradi izgube fantastičnih bitij pozornost preusmerila na človeške grešne kozle. Tako lahko začetek fascinacije s tujimi rasami, odkritimi v mejnih področjih civiliziranega sveta, skoraj povezujemo z masivno histerijo preganjanja marginalcev ter domnevno drugačnih (čarovnic, volkodlakov in vampirjev) ljudi v civilizirani sredini, ki naj bi s svojim delovanjem in bistvom rušili ustaljeni red. Sicer je bilo res, da v 17. in 18. stoletju, v obdobju zgodnjega razsvetljenstva, v Evropi ni bilo v umetnosti upodobitev divjih ljudi oziroma človeških pošasti, hkrati pa se moramo zavedati, da je sankcioniranje pošastnega bajeslovja vodilo do druge oblike paranoidne zablode. Žal so imaginarij miroljubnega divjega moža zamenjali lovi na čarovnice.

Opice in kosti, ki se jih išče

Za razumevanje osnovne koncepcije opic v srednjem veku si moramo najprej ogledati njihovo simbolno vrednost, kot se je izražala v srednjeveških besedilih ter se je posledično zrcalila v srednjeveški ter zgodnje novoveški likovni produkciji. Razlage, ki so se v trenutku spoznanja njihovih človeških lastnosti zatekle k pojasnitvi s pomočjo odmika od božanske milosti oziroma k božanski kazni, ki je opice postavila na podčloveško raven, bi lahko sledili iz antične tradicije naprej. Slednja je na eni strani njihovo stanje razlagala kot kazen za dejanje, na drugi strani pa je kot prisposodbo uporabljala njihovo nemoralnost ter drugačnost.

V okviru Heraklovega cikla je ohranjena zgodba, ki pravi, da je Zevs zaradi prevzetnosti, ko sta v Efezu spečemu Heraklu ukradla orožje, spremenil maloazijska Kerkopa v pritlikavi bitji z repi – spremenil ju je v opici. Negativno podobo opice pa je pojačal še Ezop v svojih basnih, ko je opisoval, da opica rodi dva otroka in medtem ko enega zanemarja, drugega tako tesno stiska k sebi, da ga zaduši. Podobno je zgodbo izpeljal tudi Plinij Starejši, ki je poudarjal, da so opice nežne živali, vendar včasih s svojim stiskanjem mladiče umorijo. Tudi Cicero je v *De Natura Deorum* (I, 35, 97) menil, da je: »*Simia quam similis turpissima bestia nobis.*« (Čeprav nam je opica najpodobnejša žival, je najneumnejša.) Na drugi strani pa sta Galen in Aristotel pretiravala v anatomski podobnosti opic in ljudi. Pravzaprav so opice že v antičnem obdobju uporabljali kot primerjalno sredstvo za opisovanje človeškega stanja – Heraklit je citiran v Platonovem *Hippiji Večjem* menil, da je najlepša opica grda v primerjavi z ljudmi ter da je najpametnejši človek v primerjavi z bogom opica (Janson 1952, 14–15). Okoli 175 je Tacijan, ki je samega sebe imenoval Asirijec, začel napad na grško tradicijo. V svojem kasnejšem delu je omenil, da je v preteklosti že napisal *De animalibus*, izgubljeno razpravo, v kateri je pokazal,

da se pravega človeka ne loči od živali zaradi njegovega uma in razuma, ampak ker ta ne ravna kot žival. Pravi, da cinični filozof, ki ne pozna Boga, enostavno imitira *iracionalno žival* (Grant 1999, 74).

Izhajajoč iz mnenj Aristotela ter tudi Galena je povsem jasno, da opic niso uporabljali zgolj kot primerjalno metaforo, ampak so jih tudi resnično v zmožnostih tedanje biologije preučevali – Solin jih je razdelil v 5 skupin. To delitev pa je v srednji vek prenesel Izidor Seviljski. Prav v njegovem delu se formira pojmovanje opic, ki bo zaznamovalo ves prihajajoči srednji vek. Če so opice prej služile za primerjalno sredstvo, ki je zapolnjevalo zaradi svojih delno kot človeških prepoznanih lastnosti mesto med ljudmi in živalmi, so zaradi hkratnega odmika ter podobnosti človeških lastnosti v srednjem veku služile kot ilustracija nasprotnega pola. Patristi so porajajočo se negativno konotacijo pojma opica uporabljali za simbolični opis vseh nasprotnikov krščanstva. Oziroma Izidor Seviljski piše o »*tistih, ki so jim odrezali rep*«, pri tem pa misli na posameznike, ki nimajo vztrajnosti pri izvajanju dobrih del. Na eni strani se njegov opis navezuje na opisovanje brezrepnih opic, na drugi pa na del v Levitiku, kjer Bog izjavi (3 Mz 22,23), da je rep nujen del živali in tiste brez repa niso za žrtvovanje. Opice je opisal v 12. knjigi: »*Opice (simiae) je grška beseda in pomeni ploski nosovi. Zato jim mi pravimo Simiae.*« Poudaril je, da se jih tako imenuje, ker imajo sploščene nosove in jih je grdo gledati, ker so nagnusne z visečimi gubami, pa čeprav imajo tudi koze sploščene nosove. Izpostavil je tudi podatek, da drugi menijo, da se jih imenuje *simiae* po latinski besedi, ker se pri njih zaznava veliko *similitudo* s človeškim razumom (knjiga 12, 30). Meni, da razumejo astronomijo in »*se veselijo mladega meseca ter so žalostne, ko postaja krajec in konkaven mesec. Ljubijo svoje potomce in jih nosijo pred sabo; ko se mladiči počutijo zanemarjene, se stiskajo k materam.*« Navede, da jih obstaja pet vrst, izmed katerih »*imajo kerkopiteki repe*«, kajti če ima človeku podobna opica rep, jo imenujejo opica (knjiga 12, 31). Tako navede, da imajo »*Sphinxes /.../ kodrasto dlako, izrazita prsa in so tako mile, da pozabimo divjost. Pavijani (Cynocephali) so opice*« s pasjim podobnimi obrazi in se jih zato imenuje Pasjeglavci (knjiga 12, 32), »*satiri imajo precej prijetne obraze in so nemirni, delajo geste. Callitriches so drugačne od ostalih v vsem izgledu.*« (knjiga 12, 33) (Grant 1999, 134).

Drugo pomembno delo zgodnjega srednjega veka je *Physiologus*, antologija, ki izvira delno iz drugega stoletja in uporablja značilnosti številnih živali, da bi ilustrirala oziroma povlekla moralne ali teološke lekcije iz njihovega obnašanja (Grant 1999, 52, 71). Naslanjajoč se na poznoantično tradicijo je *Physiologus* navedel povezanost opice z onagrom. Obe živali naj bi predstavljali samega hudiča ter naj bi označevali enakonočje. Onager naj bi se ob ena-

konočju 12-krat oglasil, opica pa naj bi 7-krat urinirala. Pri vsem skupaj je predvsem sporno samo označevanje enakonočja, kajti šlo naj bi za čas, ko je noč (pogani) enaka dnevju (pravoverni) – torej stanje, ki veseli hudiča in je pravovernim v pogubo. Prej omenjeni *Physiologus* je kot poglobitni kompandij krščanske zoologije navajal tudi, da naj bi bil Egipt najbolj »temna dežela, od koder je Bog rešil svoje ljudstvo ter kjer ljudje častijo živali – tudi opice«. V zgodbi je celo zrno resnice, saj so leta 391 pri protipoganskih nemirih v Aleksandriji, ki jih je vodil škof Teofil, izgnali pogane in uničili poganske templje. Ohranili so le kip opice, ki so ga, kot znak deformiranosti poganov, razstavili na javnem kraju (Janson 1952, 17).

Tako je kasneje v številnih iluminiranih rokopisih. Najlepši primer je *Psalter iz Stuttgarta* iz 2. četrtine 9. stoletja, kjer je opica upodobljena kot *Genius loci*, kot temna sila, ki z višine opazuje Eksodus (Janson 1952, 16–17). Sodelile so v tisti nabor mitoloških bitij, ki so kot ostanki antične tradicije bila prevzeta v likovni svet romanskega kiparstva in so, nekatere z opolzkimi gestami, strmele v opazovalce s kapitelov ter preddverij. Celoten spekter podob, ki je izhajal iz *Stare zaveze*, je ostro obsodil sv. Bernard, ki se je spraševal: »Kaj delajo tukaj umazane opice, pa divji levi, pošastni kentavri, polljudje in progasti tigri ...?« (Clancy 1999, 52.) Ti so po njegovem prepričanju odvrčali s svojimi podobami farane in menihe od molitve (Pastoureau 2004, 30). Prav ta primer je David Gilmore uporabil, da bi pokazal, kako zelo so bili v srednjem veku obsedeni s pošastmi, kako zelo so divji možje in groteskne figure burili domišljijo in kako globoko so bili vcepljeni v srednjeveški um (Gilmore 2003, 61). Kljub njihovi cerkveni uporabi so postali kmalu moteči za konservativni del cerkve. Firenški škof sv. Antonin je opozarjal:

»Slikarje je treba grajati, kadar slikajo stvari, ki so v nasprotju z našo vero ... Prav tako mislim, da je slikanje zanimivosti v zgodbah svetnikov in v cerkvah, stvari, ki ne vzbujajo pobožnosti, marveč smeh in ničevost, opic, psov, ki preganjajo zajce, in tako naprej, ali pa svojevoljno bogatih oblačil, nepotrebno in ničevo.« (Baxandall 1996, 67.)

Pravzaprav bi obdobje od padca rimskega imperija do gotike zaznamovala doktrina, ki je opice pojmovala kot *figura diaboli*. Trditev lahko razumemo izhajajoč iz patristične tradicije, ki je kot poglobitno značilnost hudiča pojmovala željo po imitaciji Boga – hudič je bil prikazan kot *Simia Dei*. Opica pa ni zgolj bitje, posnemajoče človeka, ampak se njena podoba transformira tudi v podobo človeka v stanju degeneracije. Bernard Silvestris je v 12. stoletju v delu *De Mundi Universitate* pri opisu kreacije živali navedel, da se v smehu človek izobliči ter postane podoben opici – živali, ki je deformirani človek narave.

Sočasno pride do prve velike spremembe pri pojmovanju opic. Medtem ko *Physiologus* pri opicah omenja zgolj povezavo z mesecem in odsotnost repa, se v kasnejših bestiarijih opica prikaže kot grešnik – kot žrtev in ne kot hudič. Spremembo koncepcije bi najverjetneje lahko iskali v ponovni seznanitvi Evrope s tradicijo antičnih ezopskih basni. Te so tvorile osrednjo vlogo pri obnovitvi zanimanja za antično tradicijo pripovedovanja fabul, ki jih je srednjeveška duhovščina vključila v pridige. Razvoj pridig kot literarne oblike pa je posledica prenosa rituala z brezosebne prisostvovanja h govorom kot poglavitni obliki komunikacije med duhovščino ter verniki. Na drugi strani pa smo prav v 12. stoletju pričala velikemu povečanju mest ter tako civilne kot tudi cerkvene aristokracije. Nova aristokracija pa je kot enega izmed znamenj svojega prestiža vkomponirala tudi posedovanje eksotičnih živali – pri tem so primat prevzele predvsem majhne in relativno nezahtevne opice. Pravzaprav se na prelomu med 11. in 12. stoletjem radikalno poveča število upodobitev opic, ki postajajo tudi vedno bolj realistične, hkrati pa smo v virih pričala tudi vedno večjemu številu omemb opic – posledično lahko sklepamo, da se je v Evropi nahajalo vedno večje število teh živali (Janson 1952, 19–31).

Opica kot *hominum deformis imago* (deformirana podoba človeka) in *naturae degeneratis homo* (od narave degenerirani človek) pri Bernardu Silvestrisu postane kasneje skozi tradicijo fabul simbol za *bolnega bogataša*. Na svetovljanski oziroma grešni značaj podobe nas napeljuje tudi izjava nemške mističarke Matilde iz Magdeburga, ki je sredi 13. stoletja trdila, da je duša, ki je zapisana bogu, »/s/ie hat den Affen der Welt von sich Geworfen« (od sebe odvrгла posvetno opico). Posledično je podoba opice v gotiki dokaj realistično upodobljena žival, ki pa je navadno prikazana ujeta ali pa celo kot parodija človeških dejanj. Tako je bila prej kot *figura diaboli* povezana s padcem angelov, kasneje pa je bila kot *naturae degeneratis homo* povezana s padcem človeka. Oba primera pa združuje prisotnost največjega greha – napuha (*superbia*). Opica kot največji grešnik želi biti kot človek, tako kot je hudič želel biti kot Bog.

Vzporedno pa so bile opice vključene v širši sistem primerjav stvarstva. Sv. Avguštín je v *De Civitate Dei* govoril o pošastnih rasah človeštva, ki so izvorno sicer derivati antičnih tradicij, vendar ga njihov izgled ne moti, da jih ne bi proglasil za potomce Adama. Kljub telesni različnosti naj bi jih vse združevala smrtnost ter razum. Ključni argument zanj je bilo tudi dejstvo, da imajo normalni starši včasih otroke pošastnega izgleda, kar posledično pomeni, da je Bog *odobril* obstoj pošasti. Podobno je tudi Ratramen iz Corbeia v pismu svojemu prijatelju Rimbentu, sklicujoč se na citate iz Izidorja Seviljskega ter sv. Avguština, pisal, da imajo pošastne rase organizirano družbo, da poznajo poljedelstvo in živinorejo ter da si pokrivajo nečastne dele telesa – torej imajo

celo moralno čut. Posledično so pošastne rase ljudje in poglavitni argument je sv. Krištof, ki je kljub temu, da je bil velikan, postal svetnik (Janson 1952, 72).

Sredi 13. stoletja je enciklopedist Tomaž iz Cantimpreja podal, citirajoč Aristotela, seznam zunanjih fizičnih podobnosti opic in ljudi, vendar je trdil, da so kljub podobni zunanosti po svoji notranji zgradbi opice popolnoma drugačne. V primerjavi je pri ljudeh, po njegovem mnenju, enako kot s hinavcem, ki sicer ima vse površinske znake vrline, vendar ne vsebuje nobenih notranjih. Pravilno je opazoval, da opice ne morejo dobro in dolgo hoditi vzravnano po dveh nogah, kar je zanj pomenilo, da niso sposobne povzdigniti obraza k nebesom ter posledično ne morejo zaznati vira odrešenja (Janson 1952, 75–83).

Nadaljujoč anatomsko tradicijo antike ter upoštevajoč podobnosti anatomije je v 13. stoletju Albert Veliki v *De Animalibus* postavil opice med ljudi in živali, vendar pa je v nasprotju s sv. Avguštinom menil, da je za obstoj *ratia* potrebno normalno človeško telo. S prepričanjem, po katerem so stopnje v telesni podobnosti enake stopnjam v duhovni podobnosti, je človeka izpostavil kot izjemo, v kategorijo, ki jo je poimenoval *similitudines hominis*, pa je med ljudi in ostale živali uvrstil Pigmejce in opice. Horst W. Janson je sicer menil, da je bil tukaj prvič v zgodovini uporabljen koncept, ki je primerljiv z darviniistično koncepcijo *manjkajočega člana* (Janson 1952, 85). Vendar pa ne smemo pozabiti, da pri Albertu Velikem ni nobenega govora o variabilnosti ter spreminjanju kategorij.

Pri tem je Albert Veliki posredno priznaval tudi podobnost notranjih organov pri človeku ter *similitudines homo* (podobnost človeškemu) – gre za *modus coeundi* (*»Foemina in dorso positae masculino incubente«*). Pri natančnejši anatomski primerjavi je obravnaval glavo, kjer se nahaja sedež *ratia*, roke, ki so sredstvo *arsa*, ter zadnjico, ki je zgolj *pudenda*. Vsem – opicam, Pigmejcem in ljudem – je sicer skupno, da ne migajo z ušesi, vendar so zgolj obrazi pigmejcev podobni človeškim. Zgolj človek uporablja roke za *artis opera*, medtem ko jih pigmejci in opice uporabljajo za gibanje ter prehranjevanje. Za vedenjsko in racionalno delitev kategorij pa uporabi *disciplinabilitas*, kjer loči:

- primarno, ki predstavlja takojšen odziv na zaznavo;
- sekundarno, kjer je zaznava kontrolirana s preteklimi izkušnjami iz spomina;
- terciarno, kjer so zaznava in izkušnje prečiščene z razumom, dokler niso spremenjene v univerzalne principe.

Seveda naj bi opice bile sposobne zgolj prve, pigmejci pa zgolj druge stopnje, kar pomeni, da niso sposobni zaznati univerzalij, kot sta koncepta prava in civilizacije. Žal pa ostaja nejasno, iz katerega koncepta je Albert Veliki izpeljal srednjo pozicijo različnih ras in opic. Ali izhaja iz degeneracijske teorije ali pa iz ideje, da je hudič posnemovalec Boga in avtor nepopolnega stvarstva, pri čemer so ustvarjeni podobni, pa vendar neprimerljivi pari – človek/opica, lev/mačka, konj/osel, sonce/luna ... (Janson 1952, 85–89).

Radikalen odmik od Avguštinovega vedenja je prihodnosti zapustil prepričanje, da je fizična monstroznost znamenje pošasti. Tako so fizične značilnosti v skupinah, ki so bile predhodno sprejete v človeško družbo, sedaj pripadnike degradirale na subhumano raven. Domnevajo, da je njegovo sklepanje izviralo iz opazovanj deformiranosti in idiotizma, ki včasih sovpadata, vendar je ustvaril sistem socialne obsodbe ljudi, ki so fizično drugačni oziroma mentalno ekscentrični (Fernández-Armesto 2005, 70).

Vzporedno pa okoli leta 1300 v *Rothschild Canticles* piše o moči rastlin, pred katerimi je Adam svaril svoje hčere. Če jih zaužijejo, lahko rodijo pošasti – v celi plejadi je ena izmed naštetih opica (*symea*), ki jo avtor enači s Pigmejcem (*Picmeier*). Za slednje piše, da so le 4 čevlje visoki ter da odrastejo po štirih letih. Po treh letih imajo otroke in pri osmih letih umrejo. Omenjene pošasti so bitja, ki se rodijo partenogeno zaradi zeli ter imajo posledično tudi tako dušo (Janson 1952, 94). Besedilo ponuja nekaj zelo zanimivih izpeljav: brezmadežno spočetje se pojavlja v podobi greha zoper postavo in producira pošasti, ki so zaradi nenaravnosti njihovega spočetja oziroma spočetja v grehu popačene oziroma nimajo duše. Ali krajše: spočetje kot posledica greha producira potomce brez duše, telesna popačenost pa je posledica greha ter kot taka onemogoča posedovanje prave duše.

In spet smo pri popačenosti zaradi greha: če je že Zevs spreminjal grešnike v opice, je enako storil tudi Bog, ki naj bi po talmudski tradiciji iz obdobja pred 5. stoletjem spremenil graditelje babilonskega stolpa v opice. Podobno trdi islamska tradicija, da naj bi Mojzes tiste, ki so prekršili šabat, spremenil v opice (Janson 1952, 94–105). Posledično je *opičjost* oziroma *divjost* posledica greha – navadno vzvišenosti. Odsotnost ali nepopolnost duše pa za grešnika pomeni nezmožnost zveličanja.

Povrh vsem grešnostim ter izhajajoč iz zapletenih vzročno-posledičnih razmerij kaznovanja za greh z rojstvom nepopolnega oziroma grozljivega telesa se je od 15. stoletja dalje podoba opice začela pojavljati v povezavi s spolno slo. Še dalje: v 16. stoletju je element opice velikokrat enačen z elementom kače pri podobi zapeljave v rajskem vrtu – pojavlja se kot podoba opice, ki je jabolko. Najverjetneje pa podoba opice, nekoliko ločene od vsega ostalega bes-

tiarija rajskega vrta ter približane Adamu in Evi, nastopa v tej situaciji v duhu adamitskega gibanja pozne gotike v severni Evropi, kjer so Adama upodabljali kot popolnega človeka, opico z jabolkom kot *podčloveka* ter Evo nekje vmes.

Nazorno tako razmerje ilustrira v nekem pismu Etienne Pasquier, ki, sklicujoč se na starega talmudista, predstavi zgodbo kreacije, po kateri je Bog iz gline, obogatene z nebeškimi kvalitetai, naredil Adama. Ker mu je malo surovine ostalo, je iz razredčene ter tanjše variante v istem kalupu naredil še Evo in ker je pri njeni izdelavi celo malo preveč štedil, mu je ostalo surovine še za izdelavo Pigmejcev in opic (Janson 1952, 115–135). Zgodba lepo ilustrira hierarhizacijo kreacije z Adamom na vrhu ter delno priznavanje človeških značilnosti opicam in Pigmejcem, ki so sicer izdelek ločene – človeške – kreacije, vendar predstavljajo zgolj odpadke in ostanke izdelave. Tako je bilo vzpostavljeno razmerje med Adamom (moškim) na vrhu in najbližje Bogu ter opicami in pigmeji (opicami in ostalimi človeškimi rasami) nad ostalimi živalmi ter z Evo (žensko) nekje vmes.

Z odkritjem prebivalcev na ameriški celini zaide v težave pojasnitev izvora treh človeških ras, ki je temeljila na biblijski delitvi. Isaac de la Peyrère je odkril rešitev v poligenistični pojasnitvi izvora človeštva – ameriški Indijanci izvirajo iz kreacije, ki je starejša od naše, ki je opisana v Bibliji (Murray 1948, 6). V tem obdobju je kot odraz renesančnega razvoja medicine nastopilo tudi znanstveno preučevanje človeka ter se umestilo ob bok teološkim razpravam. In če je poligenizem sicer pojasnil izvor prebivalcev Novega sveta, je še dodatno podžigal njihovo izključitev – kot posledica ločene kreacije so bili za Evropejce druga vrsta, niso bili ljudje. Biblija pa je učila, da je mešanje med vrstami prepovedano – prepovedano je vpeti dve različni živali v isti plug, prepovedano je sejati različni semeni na isti njivi in v Genezi se nahaja pasus o mešanju *sinov Boga* in *hčera ljudi*, ki je vodilo v gigantizem ter potop (White 1972, 15).

Srednjeveški predstavniki svet in literatura sta bila polna hibridnih bitij, od čisto fantazijskih, pa do takih, v katerih so se pomešala vsa kraljestva. Vendar je uspel v amalgam združiti kolaž predstav iz antike, vzhoda, religioznih ter krivoverskih resnic, učenosti in magije. Gre za okolje, ki je bilo izjemno ugodno za širjenje pravljicnih sistemov, v katerih človeka določajo zunanji dejavniki – izvor, astrološki podatki ter telesne značilnosti, ki nakazujejo podobnosti z živalmi. Preporod pa so te teorije doživele v renesančnem obdobju, ko so avtorji v celotnem obsegu ponovno vključili antične avtorje, na katerih je fiziognomika sploh temeljila. Poglavitno delo je bila leta 1586 v Neaplju izdana *De humana Phisionomia libri III* Giambatista della Porta. Stare teorije zaživijo v njegovi misli o živalskosti v osnov-

nem teoremu, ki pravi, da ima vsaka živalska vrsta postavo, ki ustreza njenim lastnostim in strastem, da elemente teh postav lahko določimo tudi pri človeku ter da ima posledično človek, ki ima enake poteze, tudi podoben značaj (Baltrušaitis 1997, 18–19).

Šestnajsto stoletje je postalo obdobje velikega in sistematičnega opisovanja anatomije, šlo je za obdobje, ko so paralelno obstajali še ideološko srednjeveški sistemi pojasnjevanja, kot je fiziognomika, hkrati pa se je začela razvijati tudi sodobna anatomija. Začetnik modernega študija ljudi je bil Belgijec Andreas Vesalius, profesor medicine na univerzi v Padovi in kasneje osebni zdravnik cesarja Karla V. Kot zdravnik je opazoval oblike glav pri ljudeh ter menil, da postanejo glave pri otrocih, ki v zibelki ležijo na hrbtu, zadaj ploske. Njegovo delo je nadaljeval nizozemski zdravnik v Padovi Adriaan van den Spiegel, ki je določil kefalometrične linije kot osnovo za ilustracijo ter izmero človeških lobanj (Huxley, Haddon 1938, 39–40).

Amalgam obojih je stoletje kasneje ustvaril Peter Camper; leta 1791 je namreč v Utrechtu posthumno izšlo njegovo delo *Dissertationes physiquae*. Svoja sklepanja je prvič predstavil v letih 1774 in 1778, ko je predaval na amsterdamski risarski akademiji. Posvečal se je predvsem opisnim metodam izgleda – vprašanju obrazne mimike in anatomiji človeške glave kot pripomočku za slikarje, da bi lahko s podobami formulirali svoje zamisli. Za lažje opisovanje je formuliral teorijo o obraznem kotu – anatomsko se človek z naraščanjem kota, ki ga tvori linija, ki poteka od čela do zgornje ustnice, približuje nižjim živalim. Kot mojster perspektive je svojo teorijo ilustriral s serijami risb lobanj v isti ravni, kjer je s premikanjem obrazne linije ustvaril zaporedje obraznih tipov, ki so se spreminjali od grškega kipa Apolona do črnca in opice. Svoje utemeljitve je preverjal na seciranih truplih, ki jih je dobil kot profesor anatomije v Amsterdamu, prvih lobanjah, ki so jih prinašali trgovci, ter na odlitkih klasičnih grških kipov (Baltrušaitis 1997, 44–48).

Njegova likovna ilustracija opisnih kriterijev je postala močno interpretacijsko orodje, postala je ilustracija zaporedja stvarjenja. Ljudi je postavljala v zaporedje glede na čisto estetske kriterije in ne na domnevno sorodstvo. Tako je Camper vehementno nastopal proti sočasno porajajočim se rasističnim nizozemskim teorijam, ki so trdile, da naj bi bili črnici mešanci ljudi in orangutanov. Zavedati se moramo, da gre za obdobje, ko je bila znanstvena anatomija stara dobri dve stoletji in šele dobro stoletje po začetku sodobnih anatomskih preučevanj človeka je začel londonski zdravnik Edward Tyson preučevati tudi opice.

Pravzaprav so bile opice že kar nekaj časa prisotne v Evropi – nahajale so se v redkih menežarijah, ki so v srednjem veku pomenile znak moči in presti-

ža. Že v 13. stoletju so poleg vladarjev ter cerkvenih mogočnejšev začela posamezna mesta zbirati eksotične živali, vendar so se večinoma usmerjali na vzrejo divjih zveri, simbolov moči in odličnosti. Tako so se ob koncu srednjega veka v menežarijah ter posledično tudi v upodabljalni umetnosti (predvsem heraldiki) začele pojavljati eksotične živali s severa (losi, severni jeleni) ter Afrike (kamele, onagri, sloni ter seveda tudi opice) (Pastoureau 2004, 50). Vendar je šele leta 1779 Charles Bonnet seciral orangutana in ugotovil tesne podobnosti z ljudmi – seveda z najnižjimi rasami človeške vrste (Walker 2000, 7).

Pravzaprav je imelo vključevanje orangutanov v naše pokolenje v osemnajstem stoletju tradicijo. James Burnett, lord Monboddo si je prizadeval javnost prepričati, da so slednji v resnici narobe uvrščeni ljudje. Njegove ideje o socialnemu razvoju so bile podobne kasnejšim Darwinovim in zavedal se je povezave primatov in ljudi. V delih, ki jih je izdajal med 1773 in smrtjo leta 1799, je trdil, da so orangutani uporabljali orodja, prepoznavali glasbo in bili sposobni igranja na piščal. Seveda je njegova politična motivacija tičala drugje – v jeziku. V nasprotju z Aristotelom, ki je trdil, da je človek po svoji naravi politično bitje, je dokazoval, da je jezik predpogoj za aktivno politiko – jezik je ideja in te niso instinktivne. Po njegovem prepričanju so obstajala celotna ljudstva brez jezika, argument za to so bili orangutani, ki niso razvili državne organizacije (Fernández-Armesto 2005, 57–59).

Podobnega prepričanja je bil tudi Jean-Jacques Rousseau, ki je sicer tudi vključeval orangutane in gorile, o katerih ni vedel ničesar, med ljudi, vendar je menil, da se nahajajo na še nižji razvojni stopnji kot njegovi dobri divjaki. Svoje argumente je izvajal iz samotnega ter nesocialnega življenjskega sloga opic. Opice so zelo socialna bitja, ampak njegova argumentacija je bila izvedena iz srednjeveških prepričanj o divjih možeh. Še celotno 18. stoletje so bile opice poznane predvsem iz pričevanj pomorščakov in trgovcev.

Tako je v leta 1736 prvič izdani ter končno leta 1758 urejeni *Systema Naturae* Carl von Linné zgolj povzel iz disertacije svojega študenta Christianna Emmanuela Hoppiusa nekatere opice in jih v svoji klasifikaciji uvrstil v rod *Homo*. *Troglodyta bontii* so zanj postali *Homo troglodytus*, *Lucifer aldrovandii* je postal *Homo caudatus*, *Satyrus tulpii* lahko prepoznamo kot šimpanza ter *Pygmaeus edwardi* kot orangutana. Pri opisih prvih dveh, ki ju je uvrščal v skupino skupaj s *Homo sapiens*, je podajal le malo podatkov. *Homo troglodytes* naj bi bili dejavni zgolj ponoči ter naj bi se sporazumevali s sikanjem, o *Homo caudatus* pa je vedel le, da imajo rep (Lewin 1993, 3–5). Tudi Hoppius nikakor ni imel nobenih ustreznih podatkov, ampak je svoje *antropomorpha* opredelil ter, kar je bilo kasneje še pomembnejše, upodobil v preddarvinistični maniri kot *padle ljudi* (Henke et al. 1996, 9). Vendar pa ne moremo očitati Linnéju,

ki je hkrati tvorec sodobne biološke sistematike ter zadnji srednjeveški opisovalec čudes, da je ravnal neznanstveno – deloval je v okolju, kjer je sprejeto in uveljavljeno znanje kljub skromnim podatkom pričakovalo obstoj takih bitij.

Gre za obdobje, ko je konsenz o podskupinah, v katere se deli človeštvo, začel izgubljati tla pod nogami predvsem zaradi nestrinjanja o pomenu majhnih razlik. Najvplivnejši taksonomi 18. stoletja so zavzemali minimalistično pozicijo, pri čemer so človeštvo umeščali v eno vrsto z različnimi podskupinami, kjer so svoje mesto še vedno našle kreature, kot je bil Linnéjev divji človek (Ritvo 1998, 123).

Hkrati pa je bilo obdobje zgodnjega razsvetljenstva največje obdobje zbiranja čudes in začudenja v Evropi. Zahodnjaki so se prvič konkretno srečali z živalmi, ki so bile sicer poznane, vendar je bil njihov obstoj bolj zamaskiran v srednjeveške mite. Ko se je leta 1620 angleški trgovec Richard Jobson znašel na področju Gambije, je šimpanze zamenjal za domačine. Njihovo kulturo je opisal kot *Irsko* in *nič kaj višjo od kulture opic*. Trdil je, da imajo v gozdu jase za ples in rekreacijo ter da so socialna bitja, ki imajo vodstvo, to pa lahko s svojim kričanjem v skupnosti zaukaže molk. Menil je, da so resnično človeška rasa, ki je prostovoljno izbrala naraven način življenja, da bi se izogibala delu in ohranila svojo svobodo, hkrati pa naj bi z izmikanjem govoru ohranila svojo nedolžnost (Fernández-Armesto 2005, 60–61).

Njegove trditve so zanimive iz dveh razlogov. Kot še velikokrat kasneje je v svoji literarni prisposobi uporabil Irce kot najbolj necivilizirano poznano ljudstvo. Kmalu za tem so v Evropo začeli prihajati prvi živi predstavniki velikih človeku podobnih opic. Jobson je šimpanze še opazoval v njihovem naravnem okolju, pozneje so bili vključeni v evropsko kulturno okolje. In če si predstavljamo, kakšno vlogo so imele literarne prisposobe opic v srednjeveški ideologiji, si lahko predstavljamo začudenje Evropejcev, ko so se srečali s človeku podobnimi opicami. V preteklosti so znanstveniki opice vedno opisovali s človeškega stališča – priznavali so jim vsaj nekaj človeškega, pa čeprav so služile kot negativna oziroma degenerirana podoba človeka. V takem kontekstu so se kasneje zgodnji antropologi v pomanjkanju fosilov za opravičevanje evolucionističnih načel obrnili proti tropskim gozdovom, v katerih so živeli veliki antropoidi, oziroma so znanstveniki tam pričakovali izvor človeštva (Eisley 1979, 188–191).

V puščavi in goščavi

Potopisi iz 16. stoletja so ilustracija odkritij – ne zgolj osebnih in znanstvenih, ampak predvsem globalnih, političnih. Ne konstituirajo zgolj začetkov antropologije, temveč nudijo tekstualno justifikacijo politik kolonialnih prilaščanj nekaterih družb in vlad. Tako lahko opazujemo vzporeden razvoj kolonialnih sistemov ter antropološke in fiktivne proze (slednje kot posledice odkritja tiska ter posledične ekonomizacije knjižnega trga). Mary Campbell je izpostavila užitek kot povezovalen motiv med obema, med nacionalno konsolidacijo in ekspanzijo nekaterih zahodnoevropskih držav ter produkcijo literature (Campbell 1999, 26–28).

Zanjo izhaja užitek iz potopisnih zapiskov, čeprav še tako neresničnih, saj odkrivajo osebno uživanje avtorjev pri odkrivanju neznanega, pri spoznavanju novega ter pri posredovanju nenavadnega. Na drugi strani pa je užitek tudi del vedno širšega kroga občinstva, ki je konzumiralo tovrstno literaturo. Užitek v branju o neznanem, še bolj pa čutna naslada ob opazovanju upodobitev eksotičnih ljudi in navad, sta zagotovo dejavnika, ki sta v veliki meri oblikovala tako potrošnjo tovrstne literature, kot sta tudi povratno vplivala na samo produkcijo. Lahko bi trdili, da je zgodnja antropološka produkcija formirala bralne navade Evropejcev ter je ob bok tradicionalno humanističnim formam literature, kot so zgodovina, poezija in filozofija, dodala tudi novele, potopise (tako realistično kot fiktivne), kozmografije ter naravoslovne zapiske.

Campbellova je v okviru teh literarnih žanrov izpostavila zapise o brodolomcih kot antietnografsko literaturo (Campbell 1999, 37–38, 50–51). Po udarki na izolaciji ter na *zapuščanem* kraju dogajanja direktno nagovarjajo evropsko nelagodnost ob mislih na kraje, ki niso naseljeni oziroma so poseljeni s skupnostmi, za katere so tedaj menili, da nimajo kulture. Pri tem se nje-

na izpeljava naveže na srednjeveško koncepcijo o divjih možeh, za katere je veljalo, da enostavno ne živijo v skupinah, kar je posledica njihovega popolnega pomanjkanja kulture. Podoba prostorske izolacije je vplivala na občutek osebne osamitve naplavljenega ali izgubljenega pripovedovalca oziroma junaka, ki ostane edini pravi nosilec kulture. Posledično so vse domorodne skupnosti, ki živijo v krajih, ki so v evropski percepciji osamljeni in izolirani, enostavno prikrajšane za dobrobit kulture. Njihova socialnost je v pripovedi izničena oziroma omejena na prakse, ki so v evropskih očeh bizarne ter predstavljajo perverzijo normalnih evropskih stanj – najbolj očitna praksa je v tem primeru kanibalizem

Posledično sta taka fiktivna in etnografska literarna produkcija služili za uporaben način mobilizacije masovne imperialistične ideologije. Integralni del take literarne produkcije pa je predstavljala tudi knjižna ilustracija. Ključni problem zgodnje *antropološke* ilustracije je izguba oziroma difuznost vtisa nenavadnosti, če je predmet opazovanja preveč popolno kontekstualiziran. Hkrati pa je učinek, ki ga je Campbellova definirala kot užitek pri opazovanju nenavadnega (v tem primeru nosi močno seksualno konotacijo pri opazovanju napol golih eksotičnih teles), zmanjšan v primeru prevelike eksotičnosti opazovanega (Campbell 1999, 59). Posledica tega dejavnika je bila transformacija podob v likovne okvirje, ki so bili bližji evropskim potrošnikom tovrstne literature.

Z drugimi besedami so ljudstva, s katerimi so se srečevali zgodnji raziskovalci, postala izenačena s konceptom divjih ljudi iz predkontaktnega obdobja, kar pa je bil popolni imaginarij. Njim pripisane lastnosti ter njihov individualni in kolektivni izgled je bil prej posledica pričakovanj in zahtev evropskega literarnega trga, kot pa realen odraz njihovih značilnosti. Kljub svojemu obstoju so postali neobstoječi, kajti zgodnja kolonialna antropologija, če si dovolimo potopise označiti s konceptom, ki je bil vzpostavljen šele nekaj stoletij kasneje, je vzela koncept neke podobe ter svoj predmet opazovanj oziroma preučevanj postavila v ta koncept.

Korenine razprave o variabilnosti človeštva, pa naj gre za realne ali pa za imaginarne rase, ležijo veliko globlje od začetkov antropologije. Njihove pojasnitve, ki so se uporabljale za vrednotenje značilnosti posameznih, resničnih ali imaginarnih človeških ras, so zraven antičnih historiografij, ki so opisovale predvsem kulturne značilnosti človeških skupnosti, imele svoj preludij tudi v geografijah – v tistih besedilih, ki so pri opisovanju izgleda sveta pojasnjevala, kako naj bi zaradi geografskih danosti živeli in izgledali ljudje v drugih krajih.

Tako so antični avtorji vzpostavili referenčni sistem obarvanosti kože, ki je odkrita ljudstva primerjal z Etiopci, ki so veljali za najtemnejše. Herodot je omenjal nekatere Indijce, ki naj bi bili temni skoraj kot Etiopci, Arijan pa je menil, da so Indijci najtemnejše znano ljudstvo – z izjemo Etiopcev. Tako je Plinij Starejši dopolnil, da so Indijci južno od Gangesa potemneli zaradi sonca, vendar ne tako zelo kot Etiopci, tisti severno pa so podobne barve kot Egipčani (Snowden 1970, 2). Pri tem se srečamo z mnenjem, ki ga je kasneje izpostavil tudi Lukrecij, da je prav sonce na jugu tisto, ki počrni ljudi, in Filostrat je natančno opisal, kako se barva kože ljudi proti jugu ob Nilu spreminja proti temnejšim odtenkom. Vendar so antični avtorji opisovali njihov izgled tudi iz drugih vidikov – Petronij se je posmehoval, češ da se belec zgolj s počrnenjem telesa ne more spremeniti v Etiopca, saj mu še vedno manjkajo debele ustnice, sploščen nos, kodrasti lasje in brazgotine na čelu. Heziod je prvi opisoval Skite in Etiopce kot prebivalce najbolj ekstremnih področij, Sekst Empirik pa je v slogu, kakršnega bodo antropologi uporabljali 2000 let kasneje, opazal, da so Etiopci najtemnejši ter da imajo najbolj sploščene nosove, medtem ko so Perzijci najsvetejše polti in imajo najbolj kljukaste nosove (Snowden 1970, 7, 103). Tako je *Moretum*, domnevno Virgilovo delo, pa čeprav gre za poezijo in ne prozo, pravzaprav prvi skoraj sodobni antropološki opis tempolnih Afričanov. Ko je Frank M. Snowden Jr. primerjal opis v *Moretumu* z antropološkimi študijami začetka dvajsetega stoletja, je ugotovil, da večina opisanih značilnosti ustreza tistim, ki so jih izpostavljali izšolani antropologi. Še več: opozoril je na izjemne podobnosti v uporabljeni terminologiji za opisovanje telesnih značilnosti (Snowden 1970, 9).

Poleg obsesije z opisovanjem telesnih značilnosti se je v pozni antiki in zgodnjem srednjem veku ter v krščanski literaturi nadaljevala antična razprava o obliki zemlje ter izpeljano tudi razprava o obstoju antipodov – ljudi na drugi strani zemlje. Tako je razprava o sferični obliki zemlje izšla iz antike nerešena, podpirala sta jo na primer Cicero in Plinij Starejši, nasprotovali pa so ji Epikur, Lukrecij in Plutarh. S prevlado krščanstva sta ideji o ljudeh na drugi strani poznanege sveta nasprotovala Gregor iz Nise, ki je menil, da plovba onkraj Gibraltarja ni možna, ter Laktancij, ki se je spraševal, če je res lahko kdo tako neumen, da bi verjel, da lahko živijo ljudje tudi tam, kjer bi imeli noge višje kot glave ter bi drevesa rasla s krošnjami visečimi navzdol. Sčasoma so razprave postale vedno bolj sovražne in neobstoj antipodov je postal dogma – zgolj Bazilij in Ambrož sta bila tako tolerantna, da sta menila, da bodo tisti, ki verjamejo v obstoj antipodov, deležni zveličanja. Najbolj militantno je nasprotno pozicijo zagovarjal Avguštin, ki se je skliceval na dejstvo, da Bibli-

ja ne govori o nobenih drugih potomcih Adama, ki bi lahko poseljevali svet onkraj (White 1993, 102–104).

Veliko kasneje, v srednjem veku, *Zgodovina Norveške* iz 13. stoletja piše o *majhnih ljudeh*, ki živijo severno od zahodne obale Grenlandije ter »ne poznajo železa, ampak uporabljajo za projekte okle mrožev in ostre kamne za nože« (Fagan 1998, 36). Vzporedno temu lahko postavimo nekoliko starejše besedilo Marboda, opata iz Rennesa iz 11. stoletja, ki slovi kot eden prvih opisovalcev kamenodobnih arheoloških najdb. Omenja gromske strele, *ceraunia* oziroma grško *kerounon*, glajene kamene sekire in retuširane kamene konice, ki naj bi v neurjih padale iz nevihtnih oblakov in bi jih odkrili na mestih, kjer je udarila strela. Pri njihovi uporabi omenja, da nosilca zaščitijo pred strelo, prav tako ladjo na morju ali reki zaščitijo pred potopom v nevihti, pomagajo pri zmagi v sodnih procesih, bitkah ... (Laming 1952, 15).

Če primerjamo oba podatka, nas prvi preseneti z natančnim in sodobnim opazovanjem materialne kulture oziroma tehnološkega razvoja opazovane skupnosti, drugi pa nam ilustrira zelo zgodnjo starinarsko dejavnost in arheološko imaginacijo. Če odmislimo interpretacijo slednje je predvsem zanimivo dejstvo, ki ilustrira, kako zelo sta bila že v 11. stoletju razširjena poznavanje ter svojevrstna uporaba arheoloških najdb. Sicer pa so v srednjem veku domnevali, da gre za orožja, ki so jih uporabljali v nebeški bitki, ko je bil izgnan Satan s svojimi sledniki. V 12. stoletju je škof iz Rennesa opozarjal, da je s pomočjo te gromske strele zagotovljen uspeh v bitki, da zagotavljajo varnost na morju, varujejo pred strelo ter preženejo zle sanje. In še v 17. stoletju je francoski odposlanec podaril škofu iz Verduna sekiro, ki naj bi prinašala zdravje in je danes shranjena v muzeju v Nancyju (White 1993, 266–267).

Na drugi strani pa je za opazovanje zgodnjih razmišljanj o kulturnem razvoju v preteklosti zanimiv tudi zgodnji poskus prikaza zgodovine na Češkem in Moravskem, ki ga predstavlja legenda *Vita et Passio Sancti Venceslai et sanctae Ludmilae*, ki jo v poznem 10. stoletju napiše duhovnik Christianus. Poda zgodnjo zgodovino češkega ljudstva, ki je temeljila na napol mitoloških osnovah in je odražala odnos cerkvenih veljakov do poganov oziroma tistih neurbaniziranih prednikov, ki so »častili idole, živeli kot konji brez vajeti, niso imeli zakonov, ne princev, ne vladarjev, ne mest, ampak so se selili naokoli, razpršeni kot brezumne živali« (Sklenář 1983, 12).

Natančneje je v 12. stoletju normanizirani kronist Gerald iz Walesa že formiral teorije o razvoju družbe. Izhajal je sicer iz svojega iskanja keltskega izvora valižanske kulture, kjer je kot nasprotje urbanizmu sicer obsodil

kot barbarsko pašništvo, vendar ga je kljub obsojanju svojih rojakov za incestozne in promiskuitetne tudi idealiziral kot družbo, v kateri ni revežev in ki je gostoljubna do vseh. Kot nasprotje je prikazal Irce. Ti so bili zanj lasati brezbožniki, ki so živeli v gozdovih in »zgolj od živali in kot živali« ter so se čudili videzu kruha. Po njegovem prepričanju naj se Irci nikoli ne bi odrekli prvobitnemu načinu življenja v gozdovih, Valižani pa so storili že dva koraka naprej – iz gozdov so se preselili na njive ter z njiv v mesta (Fernández-Armesto 2004, 96–97).

S popolnoma drugega stališča je Avguštin trdil, da je tudi najhujše barbare mogoče rešiti – zanj so bili ljudje ljudje, tudi divje rase. Pri poudarjanju krščanske doktrine odkupa skozi milost, ki se deli skozi zakramente cerkve, je menil, da duša ostaja v potencialnem stanju odrešitve. Tudi divjake je mogoče zveličati tako kot krščanskega otroka, ki se rodi s štirimi prsti na roki. Za razliko od Avguština pa je večina krščanskih teologov videla v divjih ljudeh dušo živali – tako degradirano, da je niti Bog ne more rešiti.

Vendar je bilo uradno krščanstvo do drugačnosti oziroma poganstva veliko bolj nestrpnno. Govor papeža Klementa VI. leta 1344 je povzročil pravo križarsko vojno ter posledično izumrtje kanarskih staroselcev. Vzrok je verjetno tičal v vključitvi Aristotelove *Politike* v zavest evropskih elit. Od 13. stoletja dalje je veljalo, da je politično in socialno delovanje v človekovi *naravi*. Posledično so bila vsa ljudstva, katerim političnosti niso priznavali, obsojena na izključitev iz človeške skupnosti ter so postala predmet izkoriščanja (Fernández-Armesto 2004, 102–103). Avtorji pred tem (Vilijam iz Conchesa, Sas Gramatik, Oto Freisinški ...) pripisujejo različnost človeških ras predvsem teološkimi dejavnikom, kot so ločene kreacije, pojavijo pa se tudi že prve teorije o vplivih okolja na oblikovanje fizičnih značilnosti. Od 13. stoletja dalje so upodabljali sv. Mavricija kot temnopoltega, kar lahko razumemo kot eksplisitno trditev, da so tudi črnici zmožni zveličanja. Vendar so se univerzalistične težnje sredi 13. stoletja, ko so se Hohenstaufovci morali odpovedati svojim sredozemskim sanjam, razblinile in nemško cesarstvo je spet postalo bolj nemško kot evropsko, stiki z drugimi ljudstvi in rasami pa so oslabei v trenutku, ko je začelo prihajati do vzpona Sredozemlja. Tako cesarstvo, ki se je zavedalo temnopolnosti sv. Mavricija, kraljice iz Sabe in enega izmed svetih treh kraljev, iz tega ni potegnilo nobenih etnografskih izpeljav (Devisse 2002, 53).

Število del, ki so se ukvarjala z delitvijo oziroma pojasnitvijo človeštva, se je povečalo po letu 1097, ko so križarji začeli opisovati svoje stike s tujci ter na drugi strani utemeljevali svoja dejanja. Seveda pa so kmalu za vojaki prevzeli primat pri stikih in opisovanju tujcev trgovci ter misijonarji. Enega izmed

ključnih obratov z začetka novega veka pa predstavlja delo *De differentiis animalium* Edwarda Wottona (1492–1535), v katerem avtor ljudi prvič uvrsti med živali (Slotkin 1965, 39).

Istočasno s svojim zapiranjem pa se je Evropa že nahajala na pragu velikih odkritij. Stiki s tujimi ljudstvi so se intenzivirali na drugih področjih – najprej z mongolsko invazijo, z vključitvijo v trgovino po svileni cesti ter najpomembneje z raziskavami atlantske obale Afrike ter z odkritjem Kanarskih otokov. Vendar se je pritok informacij spremenil. Sedaj so prevzele primat dežele ob Sredozemskem morju, centralna Evropa pa je občutno nazadovala. Od leta 1450 so bili Portugalci v stalnih trgovskih stikih z Afriko. V virih iz tega obdobja poročajo, da Afričani nikakor niso rajski *Etiopci*, katerih obstoj so omenjali zgodnesrednjeveški teksti, ki so se nanašali na univerzalnost krščanske misli ter njeno razširjenost v starem svetu, ampak so tuji ljudje barve kože, ki je za Evropejce odbijajoča (Fagan 1998, 40). Iz zgodnjih podatkov o stikih je Brian Fagan izpeljal hipotezo, ki se je omejevala v prvi vrsti predvsem na barvno variabilnost kože. Po njegovem mnenju je imela v obdobju poznega srednjega veka zgolj bela barva enako močan pomen kot črna – vendar ta ne naredi Afričanov nujno za odvratne divjake, ampak jih naredi povratno zanimive za senzacij željne množice. Tako barva kože najprej postane predmet zanimanja ter šele nato predmet diskriminacije.

Pravzaprav izvirajo posamezni predsodki proti temni koži že iz obdobja pred 15. stoletjem. Črna je bila barva srednjeveških umetnikov, s katero so upodabljali demone, in ko je portugalski kronist Gomez Eanes de Zurara leta 1440 prvič zagledal črne sužnje, jih je primerjal s *prebivalci peklenških regij*. Na drugi strani pa so bile tudi polne ustnice v skladu s popularno psihologijo srednjega veka znamenje pohotnega nagnjenja in pohota je bila demonsko sredstvo za spodkopavanje razuma (Fernández-Armesto 2004, 71). Dante je v božanski komediji menil, da so najbližje živalski duši grešniki *mesenih grehov*, tisti, ki razum podredijo poželenju – v drugem krogu pekla jih za kazen večno biča teman, nevihtni veter (White 1972, 16–19).

Sočasno pa so bila objavljena tudi humanistična dela, ki so opozarjala na relativizacijo pomena posameznih barv. Baxandall navaja del spisa, katerega avtor je bil okoli leta 1430 Lorenzo Valla, ki je reagiral na teze o heraldični hierarhiji barv pravnika Bartola da Sassoferrata (Baxandall 1996, 103–104):

»In kaj naj rečem o črni? Resnično se mi zdi, da ne šteje za manj izvrstno od bele; krokar in labod sta oba sveta Apolonu ... Zame so Etiopijci lepši od Indijcev prav zato, ker so bolj črni ... Če Stvarnik vseh stvari ni videl vrednostne razlike v barvah, zakaj bi jo mora-

li mi, mali ljudje? /.../ Neumno je postavljati zakone o dostojanstvu barv.«

Pravzaprav je ideja, da so črnici potomci biblijskega »prekletega« Hama ter posledično manjvredni, temeljila na srednjeveški tradiciji, ki je kulminirala v napačnem angleškem prevodu Luthrove *Stare zaveze*. Gre za dolgoletno tradicijo v Evropi, saj je že v 12. stoletju židovski popotnik Benjamin iz Tudele opisoval, da

»so v Sabi ob reki Pishon ljudje /.../, ki kot živali jedo rastlinje, ki raste na bregovih reke in na travnikih. Okoli hodijo goli ter nimajo inteligence navadnih ljudi. Živijo skupaj s svojimi sestrami ter komerkoli, ki ga najdejo /.../, in to so črni sužnji, sinovi Hama.« (Gilman 2002, 120–121.)

Šele leta 1940 pa je v *Review de l'Université d' Ottawa* izšel prispevek, kjer je avtor pokazal, da stopnjevanje nestrpnosti izvira iz napake, ko je leta 1677 Johann Ludwig Hannemann narobe prevedel odlomek, v katerem je Martin Luther pisal, da se *Stara zaveza* nanaša na Hama v *foulest colors*, Hannemann pa je prevedel *blackest colour*. Upoštevajoč razlago napake lahko trdimo, da je bila, kljub temu da Biblija nikjer ne govori o rasi oziroma o barvi ljudi (Murray 1948, 327), dolgoleten vir napačnih interpretacij za zaničevanje in zatiranje temnopoltih.

Vendar pa je srednjeveška kultura gojila tudi drugo plat. Zavedati se moramo, da so bili temnopolti ljudje v Evropi pred odkritjem Novega sveta dokaj redki. Njihovo število se je povečalo šele s populacijsko katastrofo, ko so začeli iz Afrike izvažati sužnje na plantaže. Pred tem pa so redki temnopolti sužnji v Evropi služili kot cenjeni hišni služabniki. Končno so na njihovo vlogo v gospodinjstvih zagotovo vplivale tudi poznane komedije antičnih avtorjev, kot so Menander, Terencij in Plavt, ki so opisovali prigode temnopoltih hišnih sužnjev, ki so bili svojim gospodarjem intelektualno superiorni. Pa vendar: večina srednjeveških Evropejcev ni nikoli videla temnopoltega človeka – z eno izjemo, z upodobitvami biblijskih svetih treh kraljev. Tako je najpogostejša upodobitev temnopoltega človeka tega prikazovala kot osebo plemenitega rodu, neposredno vpleteno v zgodbo, ki je določala srednjeveško ideologijo.

Posledično so Evropejci imeli velika pričakovanja v zvezi z domnevnimi krščanskimi kraljestvi v Afriki onkraj islamskega pasu. Občasni stiki z Etiopijo, kjer so krščanstvo prevzeli že v 4. stoletju, ter zgodbe o bajeslovnem bogastvu vladarjev Malija, ki so kontrolirali čezsaharsko trgovino z zlatom, so

ustvarili zgodbe o obstoju kraljestva Duhovnika Janeza, ki se bo povezalo s križarji v boju proti muslimanom. Za časa druge križarske vojne je škof Otto Freisingški postavljajl njegovo kraljestvo v Nubijo, nejasna geografija srednjega veka pa ga je predstavljala vse od rta Horna pa do Indije. Jasna pa je bila le ena stvar: večina avtorjev je soglašala, da so prebivalci temnopolti in kristjani. Zato je bilo toliko večje razočaranje, ko so Portugalci okoli 1430 naleteli na marginalnem območju zahodne Sahare na ljudstva, ki so imela zelo primitivno tehnologijo in so poseljevala ekološko marginalna območja. V naslednjih desetletjih so ob prodoru proti jugu naleteli na ostanke propadajočega obubožanega malijskega kraljestva – njegovi vladarji so namesto svetovljanskih monarhov, kot so jih upodabljali kartografi prejšnjih stoletij, postali tarče posmeha (Fernández-Armesto 2004, 77–78).

Prvi *veliki* divjaki, s katerimi so prišli v stik Evropejci, so bili južnoafriški Khoikhoi. Za Evropejce jih odkrije leta 1488 Bartolomej Dias, že devet let kasneje pa kot zanimivost pri njih opiše Vasco da Gama dejstvo, da »imajo mnogo psov, ki so podobni onim na Portugalskem ter lajajo prav tako kot slednji«. Kasneje leta 1620 Avgustin de Beaulieu napiše: »To so najbolj bedni divjaki, odkriti do sedaj.« Ter leta 1689 John Ovington, da »so od vseh ljudi najbolj bestialni in če obstaja medij med racionalno živaljo ter zverjo, so zagotovo bližje slednji« (Fagan 1998, 43–45). Kljub iztrganosti citatov ter njihove časovne različnosti lepo ilustrirajo poglobitve poteze fascinacije Evropejcev s pripadniki afriških ljudstev. Na eni strani njihova telesna ter predvsem ekonomska različnost povzročata gnus in obsojanje ter posledično iskanje vzroka oziroma pojasnila za stanje, v kakršnem se nahajajo, na drugi strani pa jih osupnejo podobnosti, ki jih niso pričakovali. V da Gamovem primeru so to psi – navadne živali, ki so jih pojmovali za tako evropske, da jih v tako drugačnem svetu enostavno niso pričakovali. Povrhu vsega pa so bili psi v svetu, ki je bil popolnoma drugačen, in pri ljudeh, ki so bili popolnoma drugačni, preseñetljivo enaki domačim.

Pet let za Diasovim opisom Khoikhoi se Kolumb izkrca na otoku San Salvador na Bahamih. Tam sreča *mirne ljudi*, katerih govor je bil po njegovih besedah »najslajši in najnežnejši na svetu«. Kolumbova podjetnost ter želja, da bi odkrita ljudstva predstavil španski kroni, je botrovala prevozu nekaterih domorodcev v Španijo, kar pa je posledično sprožilo razpravo o izvoru odkritih ljudstev oziroma mestu v *Genezi*, kjer naj bi njihov izvor bil omenjen. Zato je 3. in 4. maja 1493 papež Aleksander VI. izdal dve papeški buli, ki se imenujeta *Inter Cetera* ter med ostalim določita, da lahko Španija in Portugalska izvajata sekularno in versko oblast v novoodkritih deželah (Fagan 1998, 57–83). Kljub buli papeža Julija II. iz leta 1512, v kateri je izjavil, da

so pravkar odkriti ameriški staroselci potomci Adama in Eve, razprave med monogenizmom in poligenizmom ne prenehajo oziroma se v naslednjih štirih stoletjih še bolj razplamtijo. Tako so sredi 17. stoletja v Parizu po naročilu francoskega parlamenta zažgali knjige kalvinca Isaaca de la Peyrèrea, ker ta v knjigi *Praeadamite* piše o stvarjenjih pred Adamom (Kavur 1999a, 1), še leta 1774 pa Henry Home lord Kames v knjigi *Sketches of the History of Man* piše, da je Bog ustvaril mnogo parov, iz katerih izvira moderno človeštvo. Pri tem naj bi se ti pari notranje ter zunanje razlikovali, stvarnik pa jih je postavil vsakega v ustrezno podnebje (Wolpoff, Caspari 1996, 59–60). Tudi Paracelzij in Giordano Bruno sta bila po svojem prepričanju poligenista (Slotkin 1965, 42–43).

27. decembra 1512 je španska krona izdala *Burgoške zakone*, ki predstavljajo prvi legalni kodeks ravnanja s staroselci. Določili so pravila *encomiendesa* – tistega odnosa med podložnikom in gospodarjem, ki ga je že prej kraljevi koncil določil kot edinega pravega v prekomorskih provincah. Čeprav je odnos izviral iz začasne pravice zbiranja davkov, se je razvil v kompleksen sistem z jasnimi zakoni o pravilih prehrane, nastanitve in religioznih inštrukcij. Novi zakoni niso dovoljevali pretepanja z bičem in palico ter prepovedali, da bi staroselce imenovali *indijanski pes* ali kako drugače, razen če »je to bilo posameznikovo ime«. Sicer pa je krona leto kasneje dodala amandma, po katerem so morali staroselci opravljati 9 mesecev tlake za priseljence (Fagan 1998, 83–85).

Če odmislimo tlako, bi se kodificirana pravila ravnanja s podložniki sicer zdela napredna, vendar so izhajala iz drugega vidika španskega pravnege sistema. Po navodilih krone so morali vodje vojaških odprav vedno najprej staroselcem prebrati zahteve za podreitev in staroselci so se morali podrediti, sicer so imeli priseljenci vso pravico, da jih pobijejo. Posledično lahko razumemo *Burgoške zakone* zgolj kot obupano vzdrževanje pri življenju tiste maloštevilne preostale delovne sile. Na drugi strani pa so zakoni določali tudi pravila religioznih inštrukcij oziroma so predpisovali pokristjanjenje. To pa je posledično vodilo do spoznavanja kulturne relativnosti ter vloge krščanske vzgoje v 16. stoletju. Dominikanski teolog Francisco de Vitoria je na primer za staroselce trdil, »da se nam zdijo neumni, ker je to posledica njihove slabe in barbarske izobrazbe, ker tudi med nami kmetje, ki niso drugačni od živali, niso redki«. Kasneje je s svojim mnenjem prišel celo do papeža in Pavel III. je 9. junija 1537 izdal buli *Sublimis Deus* ter *Veritas ipsa*, v katerih je zapisano, da »je človek v takem stanju ter take narave, da lahko sprejme vero v Kristusa /.../ ter da kdorkoli ima človeško naravo, ustreza temu, da lahko to vero sprejme« (Fagan 1998, 83–85). Lepo zveneče, vendar omenja ključni problem – člo-

veško naravo. Kaj je merilo človeške narave v svetu, kjer so *divjaki* opisani kot vmesna bitja med ljudmi in živalmi. Posledično divjaki nimajo človeške narave. Mnenje, izhajajoče iz Aristotelovega prepričanja o neenakosti ljudi pri rojstvu, ko so nekateri rojeni nižji ter s tem določeni za sužnost, je pri slovitih Junta de Valladolid v letih 1550 in 1551 zagovarjal Gines de Sépulveda, ko je nasprotoval Bartolomeju de las Casasu. Ne glede na to, da je Pavel III. zapovedal, da se jim ne sme jemati posesti, četudi niso kristjani, je bila njihova usoda zapečatená. De las Casas je bil upravnik plantaže na Hispanioli, ko ga je leta 1511 spreobrnil govor dominikanskega duhovnika. Tudi sam je postal dominikanec in eden največjih zagovornikov pravic Indijancev. Njegovo videenje kulturnih fenomenov, kot sta bila človeško žrtvovanje in kanibalizem, je omogočilo opis teh kot napačne pobožnosti in zavedenosti ter relikta iz preteklega, primitivnega načina življenja in ne nezmožnosti človečnosti.

Absurdno je, da je kolonializem ušel z vajeti tako cerkveni kot posvetni oblasti. Še cesar Karel V. je leta 1541 vprašal za mnenje teologa Francisca de Vitorio in ta je menil, »*da imajo Indijanci razum, politiko, zakon in zakone, delavnice in sistem zamenjave – ter tudi obliko vere*« (Robe 1972, 47). Drugačno prepričanje pa je ponazoril Garcilaso de la Vega v svojem opisu Novega sveta, kjer so »*ljudje živeli kot divje živali brez religije, vlade, mest, hiš, ne da bi obdelovali zemljo, brez oblek na telesih*« (Ashcraft 1972, 147). V svoji dikciji je izpostavil poglobitna družbena dejavnika, s katerimi se je identificirala ter na podlagi katerih je svojo svetovno dominanco utemeljevala zgodnje novoveška evropska družba – religijo in oblast. Seveda je religija tudi predstavljala obliko oblasti, oblast pa so še natančneje opredelili kot oblast nad prostorom (mesta), oblast nad lastnino (hiše), oblast nad lastnim telesom (obleke) ter oblast nad naravo oziroma nad produkcijo (poljedelstvo). Odsotnost oblasti je nepovratno vodila v dehumanizacijo in poglobitna manifestacije te je bila po Michelu de Montaignu kanibalizem – osnovne podatke za delo *Komentarji o ljudožercih* (ali *O kanibalih*) je pobral iz pisanj Garcilasa de la Vege. Zanj naravno ni bilo vedno dobro, vendar je bilo boljše od umetnega – civilizacija je predstavljala le masko za globlje barbarstvo. Vendar je Montaigne najbolje razumel ustvarjanje vrednostnih sodb: »*Vsak človek imenuje barbarizem tisto, kar ni njegova navada.*« (White 1972, 31–32.) Menil je, da je naravna sprijenost kljub vsemu boljša od civilizirane, ki je ne more opravičevati nevednost. Posledično so bile tudi naravne vrline višje cenjene od civilizacijskih. Tako je doktrina o dobrem divjaku v šestnajstem stoletju dobila svoj zagon med liberalnimi avtorji. Konservativci so oporekali na eni strani zaradi teološke dogme o izvirnem grehu ter na drugi strani iz machiavelijske pozicije o potrebnosti močnega vodstva, ki omejuje zlobne nagone (Fernández-Armesto 2004, 112).

Avtorji šestnajstega stoletja so v opisih skupnosti, s katerimi so se srečevali zgodnji raziskovalci, poudarjali odsotnost religije in oblasti, religiozni in moralistični pisci pa so opozarjali na posledice te odsotnosti ter opravičevali evropsko kolonizacijo. Jean Calvin je v svojem nauku, ki je ves čas opozarjal na človeško zlobo, izpostavil, da ljudje brez religije niso »na noben način višji od divjih zveri ter so v mnogih pogledih še bolj bedni«. Zagovarjal je prepričanje, da tak človek kot žival sledi vzgibom svoje narave in ker je njegova narava slaba, se zateka zgolj k zlu. Posledično je zaključil, da zaradi grozečega »trajnega nereda pri naravnih ljudstvih, ne more nobeno mesto funkcionirati brez magistratov in politike«. Zanj je zgolj krščanstvo predstavljalo možnost, da svet izplava iz večnega nereda. In tudi neznani francoski hugenotski avtor, ki je uporabljal psevdonim Junius Brutus, domnevno Phillipe Duplessis-Mornay, je leta 1579 v razpravi *Vindiciae Contra Tyrannos* zapisal, da bi bili ljudje brez zakonov, ki bi temeljili na konsenzu, »prisiljeni živeti v divjini, v jamah in v puščavah kot divje živali« (Ashcraft 1972, 145–146).

Leta 1575 Torquato Tasso v *Osvobojenem Jeruzalemu* opiše pot Charlesa in Ubalda na Tenerife (Srečne otoke). Vodič jima prebivalstvo opisuje kot lovce, pogane in kanibale, onadva pa jih vidita dokaj romantično. Tassov opis vsebuje vse tiste poglavitne elemente literarnega žanra fantazijskih potopisov, ki so neizbrisno zaznamovali kasnejše potopise ter prve antropološke zapise o stikih Evropejcev z neevropskimi ljudstvi – naturalistični opisi *divjakov* vedno vsebujejo umazanijo in temo, bestialičen izgled, poudarjeno seksualnost ter omenjen kanibalizem (Miner 1972 88–89).

Zadnja prava srednjeveška knjiga, ki je opisovala ob boku ljudstev tudi imaginarne kategorije, je bila zagotovo vplivna francoska in latinska izdaja iz 1560. in 1570. z naslovom *Recueil de la diversité des habits*. Predstavljala je predvsem diapazon različnih antitez domačnosti, med katerimi jih je kar nekaj upodobljenih z zgolj eno samo osebo. Zanimivo je, da je kar 11 od teh 17 posameznikov ženskega spola. Zraven realnih ljudstev se tako nahajajo bitja brez narodnega opisa (*Mulier silvestris*), nečloveški tipi (*Simia erecta*) ter celo pošasti (*Episcopus marinus* ter *Cyclops*) (Campbell 2004, 250–251). Vabljava bi bila domneva, da gre v primeru večje zastopanosti upodobitev žena spet za odraz zahodnjaškega moškega voajerizma, vendar neoblečene upodobitve prikazujejo bitja, ki so brez narodnosti.

Izkaže se, da je tudi *Simia erecta* oblečena, za razliko od *Kiklopa* ter *Gozdne žene*. Na nek način nas to pripelje spet nazaj k vprašanju vloge oblačilne mode pri teh upodobitvah. Golota je hkrati izključitev iz regionalnega in narodnostnega sistema, je zavrnitev pripadnosti. Še več, je zavrnitev pripadnosti človeštva. Kar nas pripelje nazaj do problema, kako človeški je potem

divji mož. Njegovo telo postane v resnici njegova identiteta ter njegovi lasje in brada, ki pokrivajo telo, so znak pripadnosti, identitete.

Golota prebivalcev Novega sveta, ki je zavzemala osrednje mesto v vseh etnografskih opisih ter določala njihovo stopnjo razvoja družbe, je bila uporabljena kot metafora za ilustracijo primitivnosti. Golota divjih ljudi je formirala okvirje za vsako negativno percepcijo golih teles, kajti iz evropske perspektive je pomanjkanje oblačil pomenilo tudi pomanjkanje kulture. Pomanjkanje lastnine je šlo v roki s pomanjkanjem zakonov in religije – dejavnikov, ki so bili po evropskih prepričanjih nujno potrebni za potrditev obstoja civilizacije oziroma celo osnovne človeške kulture. 16. stoletje je ustvarilo vprašanje, kaj je v resnici človeško in kako variabilna je človeškost. Jasno je, da je od samega začetka evropske ekspanzije bil ustvarjen skupek novih historičnih pritiskov, ki so poskušali odgovoriti na to vprašanje. Sicer ni šlo za namensko stvaritev antropologije, ampak za prakso trenutka, ki je izkoristila ekonomski in intelektualni trenutek stika s populacijami, katerih obstoj je bil teoretično, še bolj pa teološko nemogoč. Poglavitni učinek pa je bila ustvaritev socialno delujočega skupka reguliranih in standardiziranih praks za odgovarjanje, ki so vsebovale tudi prakse objavljanja podatkov, jasno umeščenih v režim vedenja. Stranski učinek teh praks pa je bil zagotovo porast ilustracij v proznih delih. Jasno je, da so bili že v predhodnih stoletjih oblikovani kompendiji vedenj o drugih ter njihovih upodobitev, vendar je v teh primerih šlo prej za zabavo in ne za teorijo o organiziranosti sveta.

V 16. in 17. stoletju se rodi žanr, v katerem komentatorji govorijo o otroški čistosti ter prijaznosti prebivalcev Novega sveta. Posledično se pojavijo utopična dela, najslavnejši sta verjetno *Utopia* (1516), ki jo je napisal sir Thomas Moore, ter *New Atlantis* (1627) Francisa Bacona, ki opisujejo kraje in družbe, ki so najprej locirane na Karibih, nato v Ameriki ter na koncu v Južnem morju. Sicer prvi glorificira primitivna ljudstva Michel de Montaigne v 16. stoletju, v začetku 18. stoletja pa literatura povečuje predvsem ekspanzivno moč civilizacije, ki jo sprejmejo primitivna ljudstva. Verjetno najslavnejši primer je Petek v *Robinsonu Crusoeju* Daniela Defoeja iz leta 1719, v isti žanr pa bi lahko uvrstili tudi *Gulliverjeva potovanja* Jonathana Swifta iz leta 1726. Z omenjenimi deli se v angleški in francoski literaturi v obdobju po letu 1730 pojavi duh romanticizma, ki bo oblikoval literaturo vse do konca stoletja (Fagan 1998, 124–129).

Defoejev Robinson Crusoe živi osamljen na oddaljenem ameriškem otoku, oblečen v živalske kože kot srednjeveški divji mož, v strahu pred drugimi človeškimi bitji ter bežeč iz omrežij socialnega in kulturnega obstoja. Vendar pa moramo Defoejev mentalni eksperiment opazovati tudi na drugačen

način – Robinson je človek, je ustvarjalec kulture, ki jo oblikuje po svoji podobi – na osamljenem otoku začne graditi svoj fevdalni sistem. Novo obdobje je za razliko od domačijsko vezane buržuazije, ki je nadaljevala srednjeveško tradicijo, ustvarilo nemirnega in popotniškega kapitalista, kateremu je bila produkcija kulture oziroma ekonomskega sistema globoko vrojena ne glede na kraj, na katerem se je nahajal. Morda je ta odraz pokroviteljskega duha angleških politikov in literatov, ki so ga gojili do *ubogih divjakov* v obdobju pred državljansko vojno. Zrcaljenje izvirnosti v življenju divjakov je bilo zanje zadnja ilustracija stanja narave, tistega filozofskega koncepta, ki ga je Thomas Hobbes sicer opisal kot logično abstrakcijo razumevanja izvora družbe, zgolj hipotetični konstrukt, ki mu je rekel tudi metodološka fikcija (Ashcraft 1972, 148). Kot materialističen filozof, ki je v svojih delih poveličeval pomen države, je Hobbes trdil, da so vsi ljudje v naravnem stanju enaki, pa ne ker so vsi razumna bitja ali produkt Stvarnika, ampak ker so si enaki v sposobnosti ubijanja drug drugega. V *Leviathanu* piše, »da so živeli v stalnem strahu ter v nevarnosti nasilne smrti. Človeško življenje je bilo samotno, revno, odurno, nasilno ter kratko.« Prav ta pravica do ubijanja je nudila osnovo za argumentacijo pravice do osvajanja in ko je bila slednja projecirana na izpeljani aristoteljanski sistem z ljudmi nad živalmi, ki mu je krščanstvo dodalo še hudiča pod živalmi, ni bilo več argumentov proti nasilnemu kolonializmu. Angleži 17. stoletja so namreč verjeli, da so ljudje brez vere enaki kot živali, potopisci iz 16. in 17. stoletja pa so jim še prinesli ugotovitev, da domorodci v Ameriki častijo hudiča in da je očitno Amerika njegovo zadnje zatočišče. Vendar pa je Hobbes trdil tudi nasprotno – zanj sta bili civilizacija in religija zgolj sekundarnega pomena. Osnova je politična družba – tista družba, ki se je razvila, ko so se med seboj boreči se divjaki podredili vladanju (Ashcraft 1972, 148–164). Njegova teza je tako predstavljala utemeljitev in kritiko kolonializma hkrati. Kolonizacija odkritih območij je, ker je bila staroselcem zanikana kakršnakoli oblika politične organizacije, našla svojo legitimizacijo v procesu podvrženja divjakov vladi evropskih ljudstev, hkrati pa je kritika tega procesa z ločitvijo civilizacije od vere dobila orodje, da je lahko kritizirala dejanja kristjanov pri tem početju kot necivilizirana.

Tako so pravzaprav avtorji že pred francoskim razsvetljenstvom videli v prebivalcih Severne Amerike *plemenite divjake*. Tu je potrebno omeniti predvsem *Histoire de la nouvelle France* Marca Lescarbota, ki je izšla leta 1699 v Parizu. Gre za kompendij potovanj po novem svetu, ki ga je napisal pravnik in popotnik. Ta je bil v svojih delih energičen kritik civilizacijskih krivic in predvsem kronist protikolonialnega upora staroselcev. Pravzaprav je on prvi uporabil termin plemenitega divjaka, ki pa je pri njem predvsem pravna ka-

tegorija. Gre za povezavo med moralnimi kvalitetai prebivalcev, kot sta radodarnost, ter ustrezno obnašanje, kjer je njihovo prvobitno obliko življenja primerjal z izprijenimi sistemi, v katerih so se kasneje s formiranjem političnih povezav posamezniki začeli združevati proti drugim. Predvsem pa je njegov sklep o plemenitosti izpeljan iz ustaljenih evropskih praks poznega fevdalizma – celo poglavje njegovega dela je namenjeno lovu – tisti dejavnosti, ki je bila v Evropi izključni privilegij plemenitega stanu. Stanu, ki je bil pojmovan kot zaščitnik ostalih in čigar poslanstvo je boj za pravično stvar, lov pa služi predvsem pripravam na boj in vzdrževanju ustrezne fizične vzdržljivosti. Čeprav je bil lov za ameriške staroselce predvsem poglavitni način preživetja oziroma pomemben vir prehrabnenih dodatkov pri poljedelskih skupnostih, je Lescarbot sicer ignoriral njegove religiozne dejavnike (vloga šamana pri načrtovanju lova), je pa toliko bolj kot pravnik izpostavljaj pravni status lova v pozno renesančni Evropi (Ellingson 2001, 20–23). Tako so po njegovem mnenju ustvarili družbo, kjer za ljudstvo brez omejitev veljajo privilegiji, ki so v Evropi izključna domena privilegiranega družbenega razreda, v Evropi pojmovan kot *plemenit*. In prav zaradi tega je njihova plemenitost moralna superiornost nad Evropejci in ne statusna superiornost posameznikov med njimi samimi.

Izhajajoč iz podobne kritične tradicije humanizma je tudi Rousseau uporabil *divjake* kot vir informacij in idej za kritiko vidikov civiliziranega življenja. Iz tega se je razvila trditev, ki jo je Ter Ellingson imenoval popularni mit o tem, da je Rousseau promoviral mit o *plementih divjakih* (Ellingson 2001, 81–82). Opozoril je, da slednji tega termina nikoli ni uporabil ter da njegov opis divjaštev ni vseboval konceptov naravne moralne dobrote. Da pa je njegov konstrukt zaključeval, da je divjak srečnejši in bolj vesel kot civiliziran človek, in to predvsem zato, ker ni civiliziran.

Trije eseji o divjakih

V zgodovini reprezentacij evropske kulture sta ključno vlogo pri določitvi kolektivnih odnosov in posameznika odigrala dva dogodka: odkritje divjakov Novega sveta ter odkritje predrimskih starin – odkritji drugačnih sočasnih ter drugačnih starodavnih ljudstev. Ta dva elementa sta povzročila spremembo konceptov identitete ter izvirov človeštva. V trenutku ekspanzije geografskega razumevanja sveta je prišlo zaradi potrebe po razjasnitvi kulturne raznolikosti človeštva do stvaritve novih znanstvenih disciplin – antropologije in etnografije. V časovni dimenziji pa je prišlo zaradi potrebe, da bi pojasnili preteklost, do spremembe zgodovine ter ustanovitve arheologije, kajti intelektualno vretje razsvetljenstva je spremenilo koncepcijo časa. Kronologija je postala povezana z idejo o človeški prilagoditvi, razvoju in spremembah (Davies 2001, 59). Koncepti degeneracije in napredka so se v besednjak prerinili že zelo zgodaj v povezavi z novim razumevanjem Geneze. Poročila o radikalno drugačnih načinih življenja novo odkritih ljudstev so ponudila možnost, da se je o preteklosti začelo razmišljati kot o drugačni sedanjosti. Pojmom divjaštva in barbarizma, ki so izvirali iz grške tradicije, je bil dodan nov, etnografski pomen.

Tako so pogloblitve informacije o novostih in čudesih prinašali predvsem potopisi poznega šestnajstega stoletja, ki pa niso opisovali zgolj osebnih odkritij avtorjev, ampak so bili v širšem kontekstu dokaz o globalnih odkritjih. Predstavljajo začetke sodobne etnologije in antropologije ter omogočajo razvoj prazgodovinske antropologije, hkrati pa jih moramo brati kot argumente za upravičevanje kolonialnih prisvojitvev številnih vlad. Socialne mobilnosti pa niso sprožili zgolj veliki projekti kolonialnih prisvajanj ozemelj, ampak tudi tiskarska revolucija, nova monetarna ekonomija ter porast populacije in tej sledeča urbanizacija. Gre za obdobje, ko je sočasno prišlo do razmaha kolonializma, ki je omogočil globalne stike, ter izuma tiskarske preše, ki je omogočila širitev knjižne produkcije – in posledično je prišlo do eksplozije fikcije v proznih delih (Campbell 2004, 26, 27).

V antropološkem smislu smo v tem obdobju priča spremembi koncepcij pojmovanja divjakov, kar je omogočilo razvoj znanstvene arheološke in antropološke metode. Primitivizem, ki je idealiziral skoraj vsako skupnost, za katero se je menilo, da je nedotaknjena od civilizatornih prisil, se je umaknil arhaizmu, ki je idealiziral realne, večinoma pa imaginarne skupine oddaljenih prednikov. In če je primitivizem predstavljal divjake kot nasprotje sprevrženi modernosti, jih prikazoval kot težnjo k odvritvi prisil sodobne družbe – njihova moralna čistost ni bila posledica vrste sprevrženosti, ampak stopnje nepokvarjenosti – je arhaizem temeljito spremenil koncepcijo in percepcijo oddaljenih družb.

Razsvetljenstvo v Evropi je bilo rojeno kot filozofsko gibanje, ki je poskušalo zavreči težo idej in ustanov, ki so v prejšnjih stoletjih pogreznile Evropo v serijo krvavih konfliktov – poskušalo je predstaviti novo vizijo človeških možnosti. Za razliko od preteklih obdobj, ko je stanje človeštva zaznamoval izvirni greh, so razsvetljenci videli človeka kot sposobnega izboljšanja. Racionalizem in empirizem sta narekovala vzpostavitev novih sistemov neteološkega izobraževanja, podana je bila tudi nova vizija sveta, kjer so zagovorniki podpirali koncepte univerzalnega človeštva (Wolf 1999, 23–24).

Vpeljava evolucionistične paradigme je naravno okolje predstavila kot nevarno, zunanji pritiski so postali gonilo boja za preživetje junakov (White 1972, 25). In antična tradicija je učila, da je barbarstvo preludij za vzpon civilizacije. Tako so enotne stopnje civilizacije, ki so sledile unitarnim procesom adaptacije in sprememb, postale osnovne predpostavke razsvetljenstva. Hkrati pa je iz razsvetljenstva izpeljana ideologija dokazovala kulturno in etično superiornost ekonomsko močnejših držav – s humanističnimi argumenti je utemeljevala vzdrževanje neenakosti človeštva, ki je bila ideološka legitimacija kolonialističnega sistema. Devetnajsto stoletje je prineslo tudi spremembo v preučevanju človeških skupnosti. Obdobje preučevanja anatomske in kulturne variabilnosti je prekinilo s tradicijami razsvetljenstva, ko se je opazovalo univerzalni razvoj človeških družb in so filozofi kot John Locke, Adam Ferguson in Henry Home, lord Kames posvečali pozornost različnosti zgolj zato, da bi skupnosti lahko umestili v časovno zaporedje kulturnega razvoja (Jones 1997, 41). Za številne, predvsem znanstvenike je evolucija postala metafizično ozadje, ki je prinašalo kulturno sporočilo – primarno sporočilo o razvoju proti naprednejšemu stanju, posredno pa tudi o vlogah spolov ter pozicijah političnih doktrin. Razlaga je bila tako prikladna, da ni bilo nobene potrebe za njeno preverjanje.

Skozi 19. in 20. stoletje je uporaba filogenetskih rekonstrukcij za opisovanje človeških razmerij v sociopolitičnih sferah posredovala konceptualno podlago za zahodnjaške rasne in rasistične klasifikacije. Služila je za likovno lustracijo idej o »rasnem boju«, s katerimi so utemeljevali ideje o biološki inferiornosti socialnih razredov ter podpirali nepravilne institucije, kot so bile sužnjelastništvo, kolonializem in evgenika (Caspari 2003, 67).

Prav tako je v sredi 19. stoletja nastopilo novo obdobje v znanosti – obdobje, ko so predhodna odkritja in spoznanja bila interpretirana na nove načine in vključena v drugačno področje. Ko je leta 1847 Boucher de Perthes v Parizu objavil prvi zvezek svojega dela, posvečenega *keltskim in predpotopnim starinam* ter je v njem upodobil velike količine kamenih orodij, ki jih je odkril v terasah reke Somme, je začel nekaj, čigar končnega pomena se niti ni mogel

zavedati. Njegovo delo je kmalu pokazalo, da mora obstajati neka druga resničnost od tiste, ki jo prikazuje Geneza – ne zgolj, da je v preteklosti rečni sistem v severni Franciji bil zelo drugačen, ampak tudi lega orodij globoko v prodnih zapisih je začela nakazovati, da so v naravi delovali procesi, ki so potrebovali veliko več časa, kot ga je omogočala kratka kronologija človeštva.

Sredi 19. stoletja so veliki misleci celotno teološko teorijo stvaritve, pa čeprav se je še vedno pridigala, pojmovali kot dokončno izgubljeno (White 1993, 49). Kot je linija astronomskih mislecev od Kopernika do Newtona odpravila staro astronomijo, v kateri je bila Zemlja center vesolja ter je nad njeno osjo lebdel Vsemogočni ter lastnoročno premikal nebesna telesa, tako je linija novih biologov uničila staro idejo Stvarnika kot minucioznega oblikovalca vsega živega, ki naj bi služilo človeštvu. Posledično pride tudi do največjih likovnih sprememb rekonstrukcij primitivnih ljudstev. V tem obdobju se kot poglobljena znanstvena in družbena ideologija konsolidira evolucionizem ter sočasno pride do kolapsa kratke, kreacionistične kronologije življenja na Zemlji. Pojavijo se upodobitve ljudi skupaj z izumrlimi živalmi. Hkrati pa se spremenijo tudi same upodobitve ljudi. V skladu z evolucionističnimi prepričanji je tudi njihov fizični izgled primitiven – najprej podoben tistim deprivilegiranim primitivnim ljudstvom, kasneje pa povzema vedno več fizičnih potez naših opičjih sorodnikov. Njihova orodja pa postanejo vse manj hipotetična – zraven nepogrešljivih gorjač se znajdejo reprodukcije arheoloških najdb. Pride do združitve velikokrat grotesknih človeških figur s starimi simbolnimi atributi, kot so oblačila iz krzna ter gorjače, z elementi sodobne znanosti.

Tako lahko jasno ločimo dva žanra upodabljanja življenja v preteklosti – upodabljanje pokrajine, kjer je človek zgolj eden izmed akterjev, ter portretnih upodobitev ljudi. V prvem primeru, je v ospredju upodobitev narave, kjer navadno prevladuje bujno zelenje. Prav tako je na upodobitvah vedno prikazana voda, okoli katere so nanizane velike količine različnih živali. V primeru portretnih upodabljanj ljudi, pa so upodobitve omejene predvsem na upodobitve statičnih družin, ki pozirajo kot pri zgodnjih fotografih, ter na upodobitve, ki prikazujejo izdelovanje predmetov oziroma boj z zvermi. Če prve upodobitve reproducirajo znanje in hipoteze o izgledu narave in o naravnih procesih, potem druge reproducirajo družbena razmerja viktorijanskega obdobja.

Hkrati pa njihov primitivizem določajo še drugi atributi – zgodnje arheološke raziskave so na najdiščih odkrile številne ostanke živalskih kosti, ki so za arheologe sicer ponujale dobrodošle podatke o živalstvu v preteklosti oziroma o lovskem plenu, ki so ga lovili starodavni zemljani. Tako so upodobitve rekonstrukcij življenja prazgodovinskih ljudi začele vsebovati zraven orodij, ki so odraz človeške racionalnosti in kažejo na napredek od živalske

stopnje, tudi velike količine kosti – smeti, ki so še posebej naznačevale nizko kulturno stopnjo ter pomanjkanje splošne higiene. Mary Douglas je opozorila, da umazanost ni posledica pomanjkanja higiene, ampak so smeti zgolj predmeti, ki se nahajajo na napačnem mestu. Merilo civiliziranosti je tako konstruirano iz dveh stanj – na eni strani skupka urejenih kulturnih razmerij ter na drugi strani nasprotovanja tem normam (Douglas 1999, 108–109). Z drugimi besedami ideja obstoja smeti v preteklosti, ki opazovalce opozarja na primitivnost upodobljenih, implicira obstoj idealne strukture, ki jo pojmuje mo kot civilizacijo. Pri tem se je družba poznega 19. stoletja ujela v past, saj je za upodobitev primitivnega stanja uma ljudi iz preteklosti uporabila lastne kulturne norme oziroma kulturne norme, ki so v tistem trenutku postale del sprejetih klasifikacij ter smo jih delno spremenjene nasledili do danes.

Taka podoba je dokončno zaznamovala vsakršne upodobitve v začetnih letih odkrivanja človeške preteklosti. Z uveljavitvijo razvojnega nauka so upodobljeni predniki postali diametralno nasprotje Adama. Njihova podoba je nasprotovala rajski stvaritvi, v kateri je Bog ustvaril človeka po svoji podobi. Podobe imaginarnih prednikov, ki so jih ustvarili zgodnji risarji in ki naj bi uprizarjale bitja, ki so jih ustvarili principi evolucije, delujoči brez divine milosti, niso bili naši predniki, ki bi zgolj čakali, da bi postali moderni ter bi živeli brez blagra civilizacije, ampak so bile diabolčne karikature, podobne opi cam brutalnega izgleda.

Prav zaradi povezave koncepta telesne lepote ter kulturne in moralne vzvišenosti je bil sodoben evropski fizični izgled postavljen kot biološka norma, pri čemer so vsa odstopanja postala najprej predmet razkazovanja, ob koncu stoletja pa preučevanja. Posledično je to pomenilo, da je bil standard lepote oziroma ustreznosti določen s sodbo družbe o tem, kdo odstopa od uveljavljenih norm. Ker je seveda lepotni ideal odražal potrebe družbe, je vsako odstopanje označevalo družbene nasprotnike – elemente, ki ogrožajo družbeni ustroj. Standard lepote je bil vzpostavljen skozi koncepte harmonije ter skladnosti gibanja, pri čemer njeno nasprotje ni označevalo zgolj telesnih ampak tudi duhovne značilnosti. Neurejen oziroma napačen izgled naj bi označeval osebo z umom, ki ni sposoben kontrolirati svojih strasti, osebo, kjer je predpisani pogum zamenjala bojzljivost, kjer je poštenost bila neznana ter kjer je poželenje zamenjalo spolno vzdržnost (Mosse 1996, 59). Najlepša ilustracija tega pojmovanja človeka je leta 1890 izdani roman *Slika Doriana Graya* Oscarja Wildea: moralna dekadenca pusti neizbrisen pečat na telesu in obrazu.

V obdobju do leta 1859 so francoski in angleški znanstveniki s konsenzom o fosilni starosti človeških prednikov ustvarili avtonomno področje ve-

denja, ki je kmalu pridobilo svoje mesto na nacionalnih akademskih ustanovah, v muzejih, na kongresih ter je začelo izdajati svoje publikacije. Vendar ne smemo pozabiti, da je šlo za področje, ki je bilo sestavljeno iz številnih celot, te pa so nastale v različnih nacionalnih in intelektualnih kontekstih. Tako je bila veda o prazgodovini pravzaprav presečišče različnih komplementarnih, včasih pa tudi antagonističnih akademskih tradicij (Coye 2005, 702). Pravzaprav bi vprašanje začetka raziskav starosti človeštva ter posameznih človeških ras lahko povezali s Trautmannovo idejo o revoluciji v etnološkem času. Avtor je menil, da se sodobna antropologija, kot jo poznamo danes, pojavi v Darwinovem času, natančneje med izidom *On the Origins of Species* leta 1859 ter *The Descent of Man* leta 1871. Trdil je, da ključen element v formiranju antropologije ni vdor darvinizma, temveč kolaps kratke, to je kreacionistične, kronologije človeštva ter vzpostavitev etnološkega časa, ki se razteza v nedoločljivo preteklost (Trautmann 1992, 379–280). Ključno pri tem je seveda dejstvo, da so sheme socialnega razvoja ter rudimentarni predlogi rasnih delitev bili vzpostavljeni že prej, s propadom biblične kronologije pa so se znašli v prostoru, ki ni imel več določene časovne komponente, ter je bilo potrebno na novo določiti kronologijo začetkov, razvoja, sprememb, zamenjav ... Skratka, v ospredje je prišlo vprašanje kronološke pozicije nekega fenomena – v našem primeru človeka – ter variabilnosti njegovega izgleda. Prav tako se je z izgubo božanskega stvarnika začelo iskanje razlogov za morfološko variabilnost človeške vrste oziroma vprašanje človeške taksonomske razdelitve ter uvrstitve nasploh.

Divjaki

Od okoli leta 1400 so evropska potovanja oziroma kolonialna osvajanja začela na globalni ravni povezovati številna ljudstva. Poraženci najzgodnejšega procesa globalizacije so bila zagotovo tista ljudstva, ko so jih zaradi neevropskega, neurbanega in neliterarnega načina življenja pojmovali kot primitivna, njihov način življenja pa kot uniformen. Hkrati pa so ti stiki imeli tudi sekundaren pomen za razvoj evropske humanistične misli, pri čemer ni prednjačila zgolj antropologija, ampak so se v porajajočem se antikvarstvu začeli pojavljati miselni tokovi, ki so kamena orodja primitivnih ljudstev začeli povezovati s podobnimi v Evropi odkritimi predmeti – s pomočjo etnografskih paralel se je začela odkrivati prazgodovina. Odkritja v prostoru so omogočila interpretacije odkritij v času. Težišče tega obdobja in višek produkcije informacij je bilo zaobjeto v času od sredine 16. stoletja, ko je odkritje Novega sveta zraven svojega ekonomskega pomena v Evropi povzročilo tudi inovacije v filozofskih in pripovednih žanrih, ter se je zaključilo do sredine 19. stoletja. Gre za obdobje intenzivnih intelektualnih, tehnoloških, religioznih in ekonomskih sprememb v Evropi, da ne govorimo o spremembah, ki so jih odkritja povzročila v Afriki in obeh Amerikah. Obdobje, ki ga številni avtorji ne bi združili, saj vsebuje tako konec renesanse kot tudi začetek moderne in v svoji sredini skriva proces, ki so ga nekoč opisovali kot znanstveno revolucijo. Vendar gre za dolgotrajen proces in ne revolucijo, v katerem so filozofi narave (znanosti kot take še ni bilo) z zavestno jasnostjo ter gorečnostjo zbirali ter urejali podatke in odkritja. Ne gre zgolj za Descartesa in Bacona, ampak za množice brezimnih, ki so s svojim delom vnesli rigoroznost znanstvene metodologije v obdobje eksplozije vedenj, katerim so bili priča.

Potopise šestnajstega stoletja so zaznamovala odkritja – ne zgolj osebna, ampak tudi popolna, politična in globalna odkritja njihovih piscev. So-

dobna antropologija je bila rojena iz žanra potopisnih romanov – znanost je bila rojena iz fikcije in še dolgo je ohranjala nekatere njene poteze. Prav tako pa je potrebno opozoriti na vzročno sočasnost začetkov kolonializma z razmahom etnografskih zapisov ter sočasno razvitje tiska, kar je v veliko večji meri omogočalo reprodukcijo besedil. Težko bi rekli, da so odkritja v 16. in 17. stoletju pomenila predvsem izkoriščanje novih bogastev ter asimilacijo novih ljudstev. Dogodek je imel tudi globlje posledice za vzpostavitev in preverbo evropske identitete. Glavna sprememba je bila prostorska – prišlo je do masovne uporabe zemljevidov ter upodobitev prostora. Seveda so bile inovacije aplicirane na srednjeveške vzore – evropocentrična shema se je nadaljevala. Svet je ostajal organiziran v obliki koncentričnih krogov, ki so se širili iz središč civilizacije proti obrobju, barbarstvu – od znanega proti neznanemu, imaginarnemu (Olivier 1999, 177).

Poglavitni dejavnik, ki je igral pomembno vlogo pri formiranju kano- na prepričanj o dogajanjih na robu civilizacije ter običajih in izgledu ljudstev na teh področjih, pa je bilo tudi tržišče v Evropi, ki je narekovalo potrebe po estetsko dopoljenih stvaritvah iz različnih žanrov upodabljanja – literarnih kot tudi likovnih. Tako je potopisna literatura z dopolnili (bolj ali manj imaginarnimi antropološkimi vsebinami) ustoličila *primitivno* kot jedro užitka. Užitka avtorjev, ki so opisovali svoje dogodke oziroma vedenja, kot užitka bralcev pri sprejemanju teh vedenj – erotizacija objekta opazovanja, ki je izviral s področij onkraj meja civilizacije, je v puritanski Evropi začela svoj pohod. Ob prepletanju užitka in posla je uspelo ustvariti etnografijo – kolonialni posli in erotični užitki so bili literarna in konceptualna dvojica, ki je v naslednjih štirih desetletjih zaznamovala antropologijo oddaljenih področij.

Odkritja Novega sveta so potekala na mejah starega. Evropske predstave o *divjakih* so zrasle iz združitve klasične mitologije s spoznanji oziroma opisi ljudstev, ki so bila odkrita v Novem svetu. In za razliko od renesančnih potopisov so bili opisi stoletje in pol po Kolumbovem odkritju že dokaj natančni. Od konca 16. stoletja so številni avtorji opisovali odkrite družbe, ki niso poznale kovinskih orodij, ampak so uporabljala kamena. Sočasno so, izhajajoč iz renesančne tradicije kabinetnega zbiranja čudes, prvi avtorji začeli opozarjati na podobnosti evropskih odkritij ter ameriških orodij. Prva slavnejša zbirateljka tako imenovanih *amerinid* sta bila Michel de Montaigne ter Michele Mercati, zdravnik papeža Klementa VII., direktor botaničnih vrtov papeža Pija V. ter organizator Vatikanskega muzeja. V svojem delu *Methalotheca Vaticana* je Mercati prepoznal, da so bile italijanske *gromske strele* v resnici predželeznodobne puščične konice oziroma da so kameni odbitki noži iz obdobja, ko železo še ni bilo poznano. Na podoben način, na podlagi sklepanja po analo-

giji oblike, je tudi Boetius de Boot v knjigi *Gemmarum et Lapidarum Historia* leta 1636 komentiral Mercatija in zagovarjal trditev, da so kamnite konice orodja, vendar je menil, da gre za predmete, ki so se zaradi svoje starosti spremenili v kamen. Pomembna novost njegovih trditev je dejstvo, da je v kamenih orodjih prepoznal sodobne ekvivalente ter jim na podlagi oblike določil funkcijo oziroma uporabo.

Vendar pa je Mercatijevo delo ostalo neopaženo do sredine 18. stoletja. Pravzaprav so bila dela o kamenih orodjih objavljena šele leta 1717 in Georg Andreas Helwing je opozoril, da so se do tedaj gromske strele »znašle v mislih že vsakega zbiralca čudes«. Razprave o naravi kamenih orodij so se začele v Franciji šele leta 1724, ko je Antoine de Jussieu v okviru predavanj v Akademiji znanosti primerjal karibska ter kanadska kamnita orodja z evropskimi, in njegovemu zgledu so sledili drugi. Opozoril je, da so prebivalci severne Evrope živeli pred odkritjem kovin podobno kot sodobni divjaki. Njihovo življenje je opisoval kot mirno zadovoljevanje osnovnih življenjskih potreb in čeprav je opisoval lov in ubijanje divjih živali s kamenimi orodji – ni verjel v obstoj medčloveškega nasilja pred odkritjem kovin (Laming 1952, 17–19). Jezuit Joseph-François Lafitau je še istega leta razpravljal o podobnostih *amerinidov* ter starodavnih evropskih orodij, v naslednjih sto letih pa sta Anne Claude de Caylus in Nicholas Mahudel vpeljala novo premiso, ki je zaznamovala arheologijo v naslednjih dveh stoletjih in pol. Po njunem prepričanju je podobna oblika orodij iz istih surovin pomenila tudi enako uporabo. Na ta način je bil tehnološki razvoj povezan z evlucijskimi stopnjami kulture, sočasno pa je kot stranski produkt te navezave obveljalo prepričanje, da obstaja tudi povezava med stanjem tehnološkega razvoja ter stanjem uma (Olivier 1999, 177).

V zanosu antikvarske vneme je starejši Bernard de Montfaucon leta 1734 pred Akademijo znanosti v Parizu celo menil, da so orodja iz bronastega in železnega. Na podlagi sprejetja antične tradicije je predpostavljala obstoj uporabe kamenega orodja, ki sta mu sledili uporaba bronastega in železnega. Sicer so njegovim trditvam sledili J. G. Eccard (1750), Gouget (1758) in Pierre Jean-Baptiste Legrand d'Aussy, vendar je moralo preteči še celo stoletje, dokler ni Christian Jürgensen Thomsen leta 1832 predlagal triperiodnega sistema. Vendar so vse teorije o starosti kamenih orodij bile vpete v kratko biblijsko kronologijo človeštva. Nicholas Mahudel je na primer domneval, da so ljudje odkrili prva kovinska orodja v 7. in 8. stoletju po stvarjenju sveta. Ko so leta 1715 v Britanskem muzeju opisovali pestnjak, so ga opisali kot konico sulice. Interpretacijo, da gre za orožje starodavnega Angleža, je potrjevalo dejstvo, da je bil v bližini odkrit slonji zob. Zgodovinsko so ga razlagali kot keltsko orožje, uporabljeno v bojih proti rimskim osvajalcem in njihovim bojnim slonom. Že

leta 1797 pa je John Frere v peskokopih odkrita kamnita orodja zaradi globine njihovega odkritja pripisoval časovno zelo oddaljenemu obdobju (Laming 1952, 19–20).

Preglede nacionalnih starin iz 16. in 17. stoletja bi že lahko opisali kot prva arheološka dela, nastala v Evropi. Nastala so kot odraz iskanja identitete ter nacionalističnih tendenc mladih novonastalih evropskih držav. Sočasno pa je nastajal tudi drugi vidik antikvarskih teženj. Pojavile so se prve študije antičnih – grških in rimskih starin. Te so do začetka 19. stoletja uspele prevzeti status izvorov zahodne civilizacije ter postale predmet intenzivnega ropanja in odvažanja v zahodnoevropske muzeje (Scarre 1994, 12–13). Vzporedno je prišlo tudi do začetka preučevanja in ropanja zahodnjaške kulturne dediščine, pri čemer ja ta vedno zavzemala mesto zanimivosti in ni nikoli s pozicije izvora zahodne civilizacije izrinila grških in rimskih starin. Prav nasprotno – kolonialna arheologija (kot tudi kolonialna antropologija) je zavzela pozicijo, v kateri je služila za utemeljevanje domnevne kulturne superiornosti, ki naj bi kulminirala v zahodnoevropski kulturni tradiciji (Scarre 1994, 13). Tako so še do sredine 20. stoletja v duhu difuzionizma razlagali posamezne monumentalne kulturne dosežke za posledico širitve sredozemskih vplivov (Bela dama z Brandberga, Veliki Zimbabwe ...).

Obdobje razsvetljenstva je zaključilo zgodovinski proces, začel z renesanso, ki je ustvarila socialno transformacijo antikvarja. Če so antikvarji v preteklosti bili individualni zbiratelji, je z renesanso prišlo do vzpostavitve omrežij intelektualcev, ki so se, navadno finančno podprti s strani vladarjev oziroma mecenov, poklicno ukvarjali z zbiranjem zanimivosti ter starin. Ključni dejavnik je bilo medsebojno obveščanje o odkritjih in pridobitvah oziroma cirkulacija podatkov v obliki tiskanih objav, kajti njihov namen ni bil več zgolj zbiranje, temveč tudi razlaganje ter objavljanje starin. Katalogi, poročila o izkopavanjih in rekonstrukcije načina življenja so ustvarili socialno in intelektualno prepoznavo antikvarstva kot znanstvene discipline (Sch-napp 2002, 137).

Sočasno pa je pod vplivom porajajočih se znanosti prihajalo do novih teoloških razlag stvarjenja ter njegovih posledic – rasne raznovrstnosti človeštva. V prvi polovici 17. stoletja je za največje razburjenje poskrbel kalvinist Isaac de la Peyrère, ki se je spraševal po naravi človekovega izvora. Na podlagi svojega branja *Svetega pisma* je prišel do spoznanja, da so že pred stvarjenjem Adama in Eve obstajali ljudje, ki jih je poimenoval *Predadamiti*. Da bi se izognil preganjanju ob izbruhu škandala, se je zatekel v francosko ambasado na Danskem, kjer pa je srečal antikvarja Oleja Worma, ki mu je pokazal svoje zbirke starin. De la Peyrère je po ogledu zbirk ponovno potrdil svoje mne-

nje, da prav v materialni kulturi Eskimov in Laponcev v primerjavi z Wormovo zbirko vidi argumente za svoje poligenistično prepričanje. Knjigo, ki jo je izdal leta 1655, je inkvizicija prepovedala in sam je moral, da bi se rešil, podpisati umik svojih tez. Absurdno je bilo predvsem dejstvo, da je moral podpisati svojo izjavo v prisotnosti kardinalov, med katerimi sta bila tudi Francesco Albizzi in Francesco Barberini, dva največja zbiratelja antičnih starin svojega časa (Schnapp 2002, 139).

Sočasno je izšlo še eno delo, ki je v sledečih stoletjih utonilo v pozabo – leta 1646 je izšla prva izdaja *Pseudodoxia Epidemica* Thomasa Browna. Z njo je poskušal izgnati iz znanosti, predvsem iz medicine, največje zmote svojega časa. Posebno zanimiv je del, kjer je obravnaval vzroke za temnopoltost črncev. Navedel je dve trditvi, ki po njegovem mnenju sodita med največje zmote – po prvi naj bi temnopoltost Afričanov povzročalo vroče podnebje, po drugi pa naj bi bila njihova barva posledica božjega prekletstva Hama in njegovih potomcev. V obdobju, ko je letna trgovina z afriškimi sužnji znašala okoli 30.000 ljudi letno, je opazoval, da se obarvanost Afričanov kljub preselitvi v hladno podnebje ne spremeni ter da tudi polt belcev, ki so se naselili na plantažah tropskega pasu, ne potemni. Posledično je prvo trditev označil za zmotno. Za argumentacijo druge trditve pa se je zatekel v filozofsko in filološko branje *Biblije*, iz katerega je izpeljal, da je v resnici šlo za prekletstvo Hamovega najmlajšega sina Kanaana in ker v deželi Kanaan ni omembe temnopoltih, je prekletstvo pomenilo zgolj literarno predvidenje izraelske zasedbe dežele in uničenja (Campbell 2004, 85–93).

S povečanjem količine priliva podatkov o človeških skupnostih drugačnega izgleda oziroma drugačne kulture, kar je bila neposredna posledica evropskega kolonializma, se je pojavila potreba po neteološkem smiselnem organiziranju večajočega se korpusa vedenj, hkrati pa se je začela razvijati tudi medicina oziroma anatomija. Tako začetek preučevanja ras oziroma osnove, ki so se ohranile do nedavnega, predstavljajo odmik od teološke razlage ter kombinacijo prostorskih in anatomskih podatkov o ljudstvih, s katerimi so se srečevali raziskovalci. Človeške rase so bile določene kot prostorske distribucije različnih anatomskih značilnosti. Že zaradi osnove pridobivanja podatkov ter njihove obravnave se zdi jasno, da je François Bernier leta 1684 predlagal delitev človeštva glede na geografsko lego in barvo kože (Cohen 1991, 12). Tako so njegove kategorije postali Evropejci, vzhodnjaki, črnci in Laponci (Nelson, Jurmain 1988, 186).

Pravzaprav je že pred njim nizozemski zdravnik, ki je deloval v Padovi, Adriaan van den Spiegel, predlagal kranimetrične linije za določevanje oblik lobanj, vendar je njegovo delo ostalo neopaženo (Huxley, Haddon 1938, 41),

kajti ni se eksplicitno nanašalo na vprašanje rasne delitve, ampak zgolj na opisovanje formalnih razlik. Anatomske razlike pa je pred njim opazil že Andreas Vesalius, ki je videl, da so glave prebivalcev Genove in Turkov okrogle oblike, Germani pa imajo glave sploščene. Od njega dalje straši v antropologiji domneva o vplivu lege dojenčka v zibelki na obliko glave. Nemške glave naj bi bile zadaj sploščene, ker otroci ležijo na hrbtu, Belgijci pa naj bi imeli ploščate glave, ker otroke polagajo na bok (Slotkin 1965, 40).

Prvo veliko delitev ras, ki je vsebovala tudi nasvet, da bi jo bilo potrebno upoštevati pri razumevanju sveta ter delitvi interesnih področij, je sestavil François Bernier, ki je človeštvo delil na pet ras – Evropejce, Afričane, Azijce, Laponce ter Američane. Kljub tipološki delitvi je poudaril še razlike znotraj teh skupin, saj je omenil, da med Afričani izstopajo črnci z juga Afrike z Rta dobrega upanja, ki »*so majhni, suhi, tanki, grdi in hitro tečejo*«. Kot pravi Francoz svojega časa pa je na koncu opisal še čare žensk iz vsake od skupin (Slotkin 1965, 94).

Do preobrata je prišlo v drugem delu 18. stoletja, ko se je začela cerkvena avtoriteta pod vplivom razsvetljenske svobodomiselnosti krhati, kar pa je s povečanjem poznavanja anatomske in kulturne variabilnosti vodilo v razmah poligenizma. Hkrati pa se je pojavila potreba po globalni sistematizaciji človeških razlik, ki bi temeljile na lahko določljivih, pa vendar trdno zasidranih in nespremenljivih dejstvih – v ospredje je prišel koncept človeške rase. Pričujoča sprememba v konceptih s konca 18. stoletja je najlepše vidna v delu francoskega anatoma in naravoslovca Georgesa Cuvierja, ki je še leta 1790 trdil, da so intelektualne razlike med človeškimi rasami pogojene z vplivi okolja, leta 1817 pa je že trdil, da so posledica rasne osnove (Wolpoff, Caspari 1996, 74). S tem so bili razlogi za neenakost prestavljeni iz zunanjih vplivov v notranjost človeka, v njegovo vrojeno osnovo – prepričanje, ki nakazuje premik od zgodnjega znanstvenega v psevdoznanstveni rasizem, ki se bo namesto v preučevanje variabilnosti usmeril v utemeljevanje diskriminacije.

Hkrati pa je porajajoča se industrijska revolucija še poglobila razkorak med Evropo ter ostankom sveta. Ti predsodki so bili velikokrat posledica filozofskih nazorov, ki jih je vzbudil duh industrijske revolucije in zgodnjega kapitalizma. Tako je leta 1740 škotski filozof David Hume v svojem delu *Treatise on Human Nature* menil, da se mu črnci in vse ostale rase človeštva zdijo manjvredne v primerjavi z Evropejci, ker pri njih ni razvite proizvodnje, umetnosti in znanosti (Kavur 1999a, 3).

Drugi poglobilni impulz za razvoj antropologije pa je bila tudi vzpostavitev znanstvene medicine, ki je počasi izničila tabuizirano pozicijo človeškega telesa. Človeške rase, kot jih razumemo v skladu z zahodnjaškimi koncepti,

je sočasno kodificiral Carl von Linné leta 1758 v deseti izdaji *Systema Naturae*. Navedel je pet podvrst človeštva, pri čemer je opisal morfologijo vsake skupine ter navedel značajske poteze, za katere se je domnevalo, da so vrojeni del biološke skupine. Seveda so bile predvsem odraz evropskih predsodkov ter so posledično ostale kodificirane v evropski tradiciji biološkega determinizma. Esencialistično razmišljanje njegovega obdobja, še vedno utemeljeno na antični intelektualni tradiciji, ga je sililo v razmišljanje, da štirje telesni sokovi zaznamujejo obnašanje (kri, sluz, črni žolč ter rumeni žolč) ter da so ti zasidrani v različnih geografskih lokacijah. Ameriški Indijanci so bili rdečkaste polti, bili so koleriki ter so se ravnali po navadah; Afričani so imeli črno polt in ploščate nosove, bili, so flegmatiki ter so ravnali nestalno, Evropejci so bili svetle polti, vročekrvni, mišičasti ter so se ravnali po zakonih. Ne glede na biološke konstrukte lahko opazimo, da je Linnéja veliko bolj zanimala razlaga obnašanja ljudstev kot pa razumevanje njihove biologije (Armelağos, Van Gerven 2003, 54).

Vendar pa so še v tem obdobju anatomi in sistematiki vključevali tudi ne-biološke kategorije. Tako je Linné v svoji delitvi delil človeštvo na štiri rase, pri čemer je vsaki dodal karakterne značilnosti (Nelson, Jurmain 1988, 199). Pri njegovi delitvi seveda vidimo kontinentalno ozadje – geografsko delitev ras – *Americanus rufus*, *Europaeus albus*, *Asiaticus luridus* ter *Afer niger*. Vendar pa hitro opazimo, da je že njegov opis Evropejcev slab, saj ni nikoli potoval onkraj severne Nemčije, Nizozemske, severne Francije ter Velike Britanije. Prav tako njegova delitev vsebuje veliko imaginarnih skupin. Njegovi *Homo alpinus* sodijo v isto skupino kot *Homo monstrosus* ter *monorchides*, *macrocephali*, *plagiocephali* – konstrukti, ki jih je prevzel od starejših avtorjev (Retzius 1931, 94–95). V letu objave *Robinsona Crusoja* pa so v gozdovih Pirenejev odkrili dva divja otroka in Linné ju je ovekovečil v svoji kategoriji, ki jo je uvedel v *Systema Naturae*. V red *Primates* je dodal še *Homo sapiens ferus*. In prav divji otroci so služili kot ilustracija nasprotij s Crusojevimimi koledarji, računovodskimi knjigami in utrdkami – osamljen človek, odet v kožo, je bil metafora za potencialno akulturalne in globoko antisocialne težnje sodobnega človeka. Kljub vsemu pa njegovo pisanje zaznamuje duh časa, kajti do začetka 18. stoletja vsebujejo pregledi človeških ras vsa čuda. Linné je dodal zraven štirih geografskih ras še *divjo* in *pošastno* raso, Buffon je priznaval obstoj ljudi z repom, Benoît de Maillet (1755) je našteval obstoj *ljudi-medvedov*, *ljudi-opic* ter *morskih ljudi*, Pierre de Maupertuis in James Burnett, lord Monboddo pa sta med ljudi uvrstila celo orangutane (Cohen 1991, 13). Zdi se, da je zgolj Louis Jean-Marie Daubenton kritiziral take poteze ter Linnéjevega *Homo nocturnus* označil za posmeha vredno Himero (Blanckaert 1999, 116).

Sicer pa ne smemo zanemariti Voltairovega prepričanja, ki je bil poligenist ter je zatrjeval, da zgolj slepci ne vidijo razlik med rasami. Menil je, da je kulturna različnost dovolj močan argument proti enotnosti človeštva ter da so črnici zgolj živali, ki se parijo z orangutani (Kavur 1999a, 3). Še dlje pa je šel po mnenju številnih Linné leta 1766 v 12. izdaji *Systema naturae*, ko je postavil ljudi na vrh reda primatov. Kljub burnim reakcijam iz konservativnih krogov je bil sprožen proces biologizacije človeka. Sočasno je Georges-Louis Leclerc, comte de Buffon sestavil obsežen biološki opis človeškega telesa, Peter Camper pa je človeško telo primerjal z živalskim (Kritscher et al. 1995/96, 45).

Seveda se na tem mestu vsili tudi vprašanje, kako dobro so ti opisovalci sploh poznali neevropske rase. Buffon je Kitajce poznal le iz poročil popotnikov, Camper je le enkrat videl živega Kitajca ter je imel v svoji zbirki le eno kitajsko lobanjo in še bi lahko naštevali. Iz tega je popolnoma jasno, zakaj je bil za Cuvierja celoten skelet črnca dragocen, kajti do takrat ga še niso natančno anatomsko opisali. Skoraj brez težav razumemo njegovo sentimentalnost in emocionalne zapise ob seciranju trupla Saartje Baartmaan (Sharpley-Whiting 1999, 28–29). In ker so bile v svetu, ki se je delil glede na njihove oblike, lobanje najdragocenejše, je Cuvier predlagal, da naj popotniki, ki so slučajno vpleteni v spopade z divjaki ali pa odkrijejo kako grobišče, zapišejo, čigave so kosti, ter jih odnesejo s sabo (Kavur 1999a, 4).

Hkrati pa je v zgodnjih razpravah o različnosti človeških morfologij opazno tudi slabo anatomsko poznavanje posameznih udeležencev razprav. Tako je Daubenton leta 1766 pred Akademijo znanosti poročal, da se po svojih anatomskih značilnostih tri lobanje – dve Kitajcev ter ena Tatara – sploh ne razlikujejo od sočasnih lobanj Francozov (Blanckaert 1999, 119).

Vzporedno z upoštevanjem različnih kriterijev za določanje človeških ras so varirala tudi njihova poimenovanja. Tako je na primer Adam Ferguson, ki je kot mnogi priznaval 6 ras, te poimenoval za *evropsko*, *samojedsko*, *tatarsko*, *hindujsko*, *črnsko* ter *ameriško* (Slotkin 1965, 199–200). Pri njem se najnatančneje pokaže, v kolikšni meri so bili konstrukti odvisni od poznavanja predmeta preučevanja, kajti Ferguson je dokaj močno razcepil azijske skupine, ni pa storil podobno s prebivalci Afrike. Drugi vidik, ki ga lahko postavimo na tem mestu, je domnevna uniformnost Evropejcev. Dokler je raso delitev služila za klasifikacijo ter deskripcijo neevropskih skupnosti, so bili Evropejci sinonim za belo raso, z začetki intenzivnega ukvarjanja s samim sabo, ki sovpadajo oziroma so posledica nastanka nacionalnih držav v ponapoleonskem obdobju, pa so se antropologi začeli ukvarjati tudi z variabilnostjo Evropejcev.

Kljub tako zgodnjim začetkom je šele leta 1684 Bernier razdelil človeške rase na Evropejce, vzhodnjake, črnce in Laponce. Njegova delitev je primarno temeljila na ločevanju ras glede na njihovo geografsko lego ter na barvo kože. Dobrih sto let kasneje je leta 1781 Johann Friedrich Blumenbach za delitev ras uporabil stare elemente, kot sta geografija in barva kože, za opisovanje pa je dodal še nove, kot so oblika lobanje in obraza, barva las, oblika nosu in oblika brade. Pravzaprav je le razširil osnove kranimetrije, kot jo je leta 1764 začrtal Daubenton. V tem času je tudi James Cowles Pritchard dodal Blumenbachovim metodam študije o obraznem prognatizmu ter določil tri tipe lobanj. Evropski tip naj bi predstavljale ovalne, mongolski in eskimski tip piramidalne lobanje, črnici pa naj bi imeli prognatne lobanje (Cohen 1991, 12–17). Medicinsko natančno preučevanje variabilnosti ras se je začelo z merjenjem lobanj – kranimetrijo, ki jo je leta 1764 uvedel Daubenton, Peter Camper iz Leidna pa se je v delu *Dissertationes physicae* začel ukvarjati z določanjem primitivnosti ras glede na prognatijo obraza; pri tem je jasno opazna njegova preokupacija z estetiko, ki prevlada nad znanstvenim racionalizmom (Wolpoff, Caspari 1996, 64). Sočasno je Henry Home razlagal različne rase z večkratno kreacijo. Adam in Eva naj bi bila le eden izmed parov, ki jih je ustvaril bog ter jih postavil v ustrezno podnebje (Kavur 1999a, 2).

Prvo, lahko bi rekli moderno definicijo človeške rase je podal leta 1775 Immanuel Kant v besedilu *Esej o različnih rasah*. Pravi (Cohen 1991, 22):

»Črnici in belci niso različne vrste ampak so različne rase, ker živijo v različnih okoljih in ker mešanje med njimi ustvarja hibride (mulate). V nasprotju pa svetlolasi in temnolasi človek nista pripadnika dveh ras, ker ima lahko svetlolasi moški s temnolaso žensko perfektno svetlolasega otroka.«

Kant je menil, da je treba, predno se lahko preuči podatke, najprej temeljito določiti predmet raziskave – definicijo rase. Do definicije človeške rase je prišel preko Buffonove definicije biološke vrste – ker so vsi ljudje na svetu med seboj plodni ter so njihovi potomci plodni, sodijo vsi ljudje na svetu v isto biološko vrsto. Tako so belci in črnici različne rase, kajti pri mešanju zaplodijo mešance – mulate. Vendar pa svetlolasi ter temnolasi ljudje ne sodijo v dve različni rasi, kajti prav lahko ima svetlolasi moški s rjavolaso žensko svetlolasega otroka – prenesejo se značilnosti zgolj enega starša (Kant 1964b, 11–13). Z drugimi besedami je pojem rasa ustrezen le v primeru enotne vrste, kjer imajo različne oblike svoje fizične značilnosti vrojene ter se te prenašajo na potomce, ki so v primeru mešanja drugačni od staršev (Kant 1964a, 75). Rasa je torej dedna.

Če navedemo še nekoliko njegovo izpeljavo ideje o konceptu biološke vrste, je zanimivo, da legitimnost vrste določi kot stanje, pri katerem, kljub variacijam posameznikov, značilnost vrste ostane nespremenjena (Kant 1964a, 71–72). Opazno je, da je za Kantovo definicijo rase pomembno njegovo poznavanje principov dedovanja oziroma prenosa fizičnih lastnosti s staršev na potomce. Različne vrste med seboj niso plodne, pri mešanju različnih ras pa je nujno, da se na potomce prenašajo značilnosti obeh staršev in potomci ne sodijo več v raso nobenega od staršev. S tem se ustvarjajo nove mešane rase, ki v svoji obliki sledijo jasno definiranim principom mešanja starševskih populacij. Kljub mešanju in različnosti ras pa je človeška vrsta enotna – zaradi različnih pojavnih oblik je politipska. V besedilih je razvidno, da igra za Kanta pri nastanku ras na eni strani poglobitveno vlogo vpliv podnebja – okolja. V različnih okoljih naj bi se izoblikovale različne rase. Tako naj ameriški staroselci še ne bi bili ločena rasa, kajti vsebujejo še veliko značilnosti hunske rase, prav tako pa je v njihovem izgledu veliko elementov, ki kažejo na dolgotrajno zadrževanje na hladnem severnem podnebjju – temni lasje, pomanjkanje poraščenosti obraza ... (Kant 1964b, 16). Skratka, na podlagi značilnosti ameriških populacij izpelje njihov azijski izvor ter določi migracijsko pot v Novi svet.

Vendar naj bi pri razvoju rase okolje vplivalo le na vrojene klice ter naravne osnove, ki se nahajajo v ljudeh, kajti nove lokalne značilnosti naj bi se oblikovale le, če so prisotne klice, ki ta razvoj omogočajo. Zrak, sonce in hrana sicer v procesu rasti lahko preoblikujejo telo, vendar ga ne morejo opremiti z dedno močjo, ki bi te značilnosti prenesla na naslednje generacije. Kajti vse tisto, kar naj bi se prenašalo naprej, naj bi bilo že prisotno ter že vnaprej določeno, da se lahko razvije pod določenimi okoliščinami, v katere bitje zaide (Kant 1964b, 18–19).

Kantov človek je bil že vnaprej določen za vse podnebne pasove ter vse zemeljske značilnosti – seveda je moral vsebovati veliko klic ter naravnih osnov, ki so se lahko po potrebi razvile oziroma so bile zavrte, da je človek ostal primeren svojemu prostoru na svetu. Pri tem pa sta poglobitveno vlogo pri nastanku ras igrala vpliv sonca in zraka, kajti ta dva dejavnika sta vplivala na dolgotrajen razvoj klic v človeku. Prehrana lahko človeka sicer spremeni, vendar se s preselitvijo njen vpliv izniči – ne sodi med trajne elemente, ki bi vplivali na nastanek ras (Kant 1964b, 19). Za preučevanje ras pa se je potrebno ukvarjati s trajnimi elementi. Zato predlaga, da naj Francozi ne preučujejo značilnosti črncev v njihovem naravnem okolju, temveč naj preučujejo črno raso v Franciji – v preseljenem okolju, kjer so vplivi okolja, ki je raso proizvedlo, izničeni. Tam namreč odpade črnina, ki jo je proizvedlo sonce, in ostane zgolj temna barva polti, ki je vrojena (Kant 1964a, 66).

Tako se morajo rase *postarati* na določenem področju, da do prave mere razvijejo za okolje značilne lastnosti ter se s tem ločujejo od ostalih ras, ki so nastale v drugačnih okoljih. Različne barve kože pa so posledica vpliva različnih telesnih tekočin na železo v krvi – solna ter fosforna kislina in baze naj bi različno obarvale delce železa v koži (Kant 1964b, 26–27). V razpravo o barvi kože vpelje prisotnost *phlogistona*, ki naj bi obarval kri temno. Pri črncih pa naj bi njihov vonj potrjeval, da se skozi njihovo kožo izloča veliko te snovi, posledično je veliko v krvi in zato so železovi delci v vrhnjih plasteh kože potemneli. V kri črncev pa naj bi prišla iz okolja, ki je seveda tropsko vlažno in vroče.

Istega leta kot Kant je svoje poglede na človeško različnost oziroma enotnost podal John Hunter v *Disputatio inauguralis quedam de hominum varietatibus et harum causis exponens*. Bil je prepričan monogenist in je človeštvo analiziral glede na štiri dejavnike (Slotkin 1965, 211):

- barvo ljudi – »Različne barve človeštva so čudovite«;
- razlike v postavi – velike razlike po njegovem mnenju določajo podnebje, prehrana, telesna vadba ter delo;
- defektne dele telesa – so posledica geografskih ter kulturnih dejavnikov,
- mentalne razlike – so velike in včasih celo večje od telesnih razlik, kar pa ni posledica sreče pri rojstvu, ampak uporabe ter urjenja razuma, kajti kot telo postane um večji ali manjši zaradi vaje in uporabe.

Zadnji veliki sistematik, ki je še bil vezan na 18. stoletje, je bil Johann Friedrich Blumenbach, ki je ljudi uvrstil v ločen red od ostalih primatov. Ko je leta 1770 izdal prvo verzijo knjige *De generis humani varietate nativa*, je delil ljudi v 4, 11 let kasneje pa je v drugi izdaji dodal še malajsko raso kot peto človeško raso (Slotkin 1965, 187–190). Blumenbach je v svoji delitvi upošteval stare elemente, kot sta geografija in barva kože, hkrati pa je dodal nove, kot so oblika lobanje in obraza, barva las, oblika nosu ter brade (Nelson, Jurman 1988, 187). Vendar pa jedro njegove delitve predstavlja delitev zbirke lobanj v njegovem anatomskem muzeju v Göttingenu. Prav zaradi te nekoliko večje variabilnosti uvede prebivalce pacifiških otokov kot peto skupino človeštva, vendar se ne izkaže za ravno dobrega opazovalca, saj v svoji kolekciji lobanj ne prepozna variabilnosti, ampak verjame v uniformnost svojih skupin. Vendar pa je bil prvi, ki mu oblika lobanj pomeni več od geografske razporeditve kontinentov, saj prvič poseže vanje ter ustvari meje sredi celine – tako Laponcev in Fincev ne uvrsti med Evropejce, vključi pa prebivalce zahodne Azije do

reke Ob, skupine okoli Kaspijskega jezera pa vse do Gangesa ter prebivalce severne Afrike (Retzius 1931, 95–97).

Njegova zgodba je v mnogih primerih celo bizarna. Njegovi odločitvi, da je belo raso poimenoval kavkaška, naj bi botrovalo dejstvo, da naj bi se iz estetskih vzgibov naravnost zaljubil v lobanjo mlade Gruzijke, ki jo je imel v svoji zbirki (Kavur 1999a, 2). Tako naj bi bila kavkaška rasa najpopolnejša, najbolj pa naj bi od ideala odstopali črnci ter Azijci. Te rase naj bi nastale, ko so se ljudje selili s področja z optimalnim podnebjem, kjer seveda še danes prebiva kavkaška rasa (Wolpoff, Caspari 1996, 62).

Vendar so v obdobju ob koncu 18. stoletja primat v razpravah o človeških rasah začeli prevzemati poligenisti. Leta 1799 je Charles White v knjigi *An Account of the Gradation in Man* zanikal krščansko in razsvetljensko idejo o enotnosti človeške vrste. Zanj so črnci predstavljali vmesno stopnjo med opicami in pravimi ljudmi. V njegovem delu je bilo popolnoma jasno, da je vsaka rasa posledica samostojnega stvarjenja, ki ga je Bog prilagodil specifičnemu kraju in razmeram, v katere je postavil posamezno raso (Kavur 1999a, 4).

Samuel George Morton je študiral v Edinburgu, kjer je prišel pod teorijski vpliv poligenizma. Njegove študije oblik človeških lobanj so postale osnove frenologije – razlike v obliki lobanje naj bi pomenile različne funkcije možganov. V okviru svojega projekta je fizično meril lobanje z vsega sveta, da bi lahko določil stopnjo razvoja ras ter starost rasnih tipov. Njegovo delo je služilo kot argument za podporo poligenizma, saj so tudi zelo stare lobanje bile različne, kar naj bi bil argument za božjo stvaritev številnih različnih človeštev.

Na drugi strani pa je Blumenbach trdno zagovarjal monogenizem, vendar je bil prav tako naklonjen konceptom nizanja oblik lobanj. Za zagovor monogenistične pozicije je potreboval le dokaze za degeneracijo izvirne božje kreacije. Živeče rase človeštva je uvrstil v pet skupin, potem pa je glede na fizične lastnosti lobanj določal rasni izvor. Po njegovem prepričanju je lahko že na podlagi estetskih primerjav dokazoval estetsko skladnost kostnih elementov lobanj bele rase. Tako naj bi Bog po svoji podobi ustvaril belo raso, ki pa je s prodiranjem v nova okolja bila izpostavljena drugačnim vplivom okolja. Kulturni dejavniki naj bi povzročili, da se je izrodila in spremenila (Armelagos, Van Gerven 2003, 54). Tako naj bi degeneracija pojasnila tako biološki (temnenje kože od bele proti črni), kot tudi kulturni (odmik od civilizacije proti barbarstvu) padec od milosti.

Peter Raymond Murray je opozoril na prikrite elemente biblične tradicije v pojasnjevanju v delu Blumenbacha. Slednji je za osrednjo izbral kavkaško raso in biblijski Ararat, kjer naj bi pristala Noetova barka in od koder naj

bi se spet širilo vse življenje po svetu, se nahaja prav na južnem robu Kavkaza (Murray 1948, 105–106). Prav tako pa lahko domnevamo, da je njegovi odločitvi botrovala tudi ideja o povezavi fizične lepote z moralno čistostjo, ki je veljala v 18. stoletju za eno izmed potrebnih osnov za razvoj. V Montesquieujevi *De l'esprit des lois* (1748) je bila izpostavljena povezava med zmernim podnebjem in napredkom ter med klimatsko ugodnim življenjem v tropih ter moralno in posledično kulturno stagnacijo (Gamble 1993, 46). Posledično je Blumenbach lahko iz estetske sodbe izpeljal moralno pozicijo ter zgodovinsko vlogo.

Kljub drugačnemu pričakovanju se prav v stoletju po Kantovi objavi začnejo širiti teorije o delitvi človeštva, ki imajo vedno manj opraviti z resničnostjo oziroma z racionalnostjo. Pravzaprav bi lahko devetnajsto stoletje obravnavali kot preludij v tragedijo prve polovice dvajsetega, kjer so zaradi industrializirane dehumanizacije ter globalnih konfliktov življenje izgubili milijoni ljudi. Te teorije, ki so kasneje, ko je prišlo v vedi o rasah do izključne anatomske prevlade, zaradi svojega ukvarjanja s psihološkimi ter kulturotvornimi elementi bile označene kot neznanstvene, so bile v največjem številu primerov le intelektualni podaljšek kleptomanskega imperializma iz obdobja, ko so posamezne skupine poskušale s psevdoznanstvenimi teorijami utemeljevati manjko oziroma kratenje pravic drugim.

Tako je sicer že leta 1727 Henri de Boulainvillers, ko je preučeval zgodovino Francije, trdil, da je navadno ljudstvo keltskega, plemstvo pa frankovskega izvora – utemeljitev delitve je poiskal v izvoru skupin. Kasneje je Gustav Friedrich Klemm (leta 1843) predlagal delitev človeštva na aktivno, tako imenovano moško, ter pasivno oziroma žensko. Seveda je jasno, da se aktivni del človeštva širi ter je pasivni zatiran. Še dalje je šel Carl Gustav Carus šest let kasneje, ko je predlagal, da se v življenjskih formah odraža stanje planeta, tako je delil dnevno, nočno, jutranjo in večerno raso. Trdil je, da so možgani dnevne rase veliki, nočne majhni, ostali pa se nahajajo nekje vmes. Seveda ni potrebno posebej poudarjati, da so zanj bili dnevna rasa belci ter nočna črnici (Boas 1982, 34).

V tem obdobju pa smo bili priča še zadnjim poskusom delitev, ki so vsebovale več različnih, navidezno skoraj nezdržljivih kategorij, preden je v celoti v znanstvenih krogih pri delitvi človeških ras prevladala primerjalna anatomija in paleoantropologija. Leta 1879 je Fritz Müller v *Allgemeine Ethnographie* za osnovo delitve uporabil lingvistično delitev ter tip las (Boas 1982, 168). Sočasno je prišlo do natančnejše kodifikacije znanstvenega polja, ki se je ukvarjalo z variabilnostjo človeških populacij – rojena je bila antropologija. Če je svoj predmet raziskav poznala že dolgo, ji je definicijo podal leta 1876

Paul Topinard, ki jo je proglasil za »*tisto vejo naravoslovja, ki se ukvarja s človekom in človeškimi rasami*« (Kavur 1999a, 5).

Temelje moderne rasne delitve, ki je do nedavnega v največji meri temeljila na kranimetriji, je vzpostavil leta 1842 švedski anatom Anders Retzius. Pol stoletja za Blumenbachom je menil, da je odkril osnovo za rasno delitev Evropejcev. Glede na obliko glave je populacije razdelil v dolihokefalne, za katere je značilna dolga glava, ter brahiokefalne, za katere je značilna okrogla glava (Nelson, Jurmain 1988, 186–187). Pri tem naj bi prvi bili v Evropo prišli Arijci, drugi pa naj bi bili evropski staroselci, ki so jih jezikovno prepoznavali kot tista ljudstva, ki ne sodijo v indoevropsko jezikovno skupino (Baski, Finci, Laponci) (Spencer 1984, 10). Že v letu Blumenbachove smrti (1840) je predložil Akademiji znanosti v Stockholmu rokopis teorije o oblikah lobanj, pri čemer je kranialni indeks v odstotkih izraženo razmerje med največjo širino in največjo dolžino lobanje. V Evropi jih deli na dva tipa (Nelson, Jurmain 1988, 187):

- *gentes dolichocephalae* – dolihokefalni tip, oziroma ljudi dolge podolgovate glave ter
- *gentes brachycephalae* – brahiokefalni tip, oziroma ljudi kratke okrogle glave.

Svoj predlog izpelje v spisu *Om formen af Nordboernes Cranier (Oblike lobanj pri severnih ljudstvih)* in ga predstavi dve leti kasneje na zboru naravoslovcev v Stockholmu. To predavanje kasneje različni založniki objavijo na Nizozemskem, v Franciji ter v Nemčiji. V spisu prvi pokaže, da so človeške skupine znotraj Blumenbachove delitve zelo variabilne, vendar opozarja, da gre pri njegovem delu zgolj za ureditev oblik lobanje in ne za vzpostavitev sistematizacije ras (Retzius 1931, 97, Rowley-Conwy 2007, 120).

Osrednja osebnost druge polovice devetnajstega stoletja v Franciji pa je bil anatom Paul Broca, ki je leta 1859 ustanovil *Société d'Anthropologie de Paris*. Anatom in tipolog je s kranimetrijo dokazoval inferiornost neevropskih ras, ki naj bi imele slabše razvite možgane (Kavur 1999a, 5). Dokazovanje superiornosti ter želje po delitvi so povzročile mrzlično merjenje glav in v prvih tridesetih letih po Brocajevi ustanovitvi antropološkega društva je bilo v Evropi premerjenih že 25 milijonov glav. Leta 1860 pa je prišlo do še enega preobrata. Če so pred tem antropološke meritve izvajali anatomi in patologi na »ležečih« modelih (osteoloških zbirkah in kadavrih), je John Beddoe začel z meritvami živih ljudi – sočasnih Britancev. Že 16 let kasneje pa začne nemška vlada na pobudo Rudolfa Virchowa izvajati antropološki cenzus 6 milijonom nemških šolarjev (Huxley, Haddon 1938, 44–45).

Industrijska revolucija v 19. stoletju je povzročila nesorazmerno ekspanzijo tehnično močnejših populacij. Zmanjšanje smrtnosti ter povečanje starosti sta povzročili demografsko eksplozijo, katere posledica je bilo širjenje populacij industrijsko razvijajočih se držav na račun demografsko počasnejših ter tehnološko šibkejših populacij. Od industrijske revolucije pa do 1990 naj bi se svetovna populacija podvojila vsakih 33 let (Fagan 1998, 294). Hkrati pa je z začetkom industrializacije prišlo do zlorabe znanosti, kar je bila posledica pretirane vere v utilitarni potencial znanosti, ki ga je leta 1848 v knjigi *Principles of Political Economy* predstavil John Stuart Mill (Kavur 1999a, 5).

Pravzaprav je prišlo v drugi polovici 19. stoletja do razcepa v znanosti oziroma v konceptih o rasah. Preučevanje ras je postalo striktno naravoslovna znanstvena usmeritev, razizem pa je za svoje argumente začel iskati socialne dokaze. Že leta 1837 je Victor Courtet de l'Isle povezoval inferiornost črne rase s pomenom suženjstva preko določitve sposobnosti prevlade posameznih ras. Po njegovem mnenju je črna rasa inferiorna, ker ni nikoli uspela zaslužniti drugih ras, svojo nizkotnost pa naj bi potrjevala še z zaslužnjenjem pripadnikov lastne rase (Kavur 1999a, 6). Gre za zanimiv koncept, posledico ozračja evropskega imperializma, ki se je šele nedavno otrešel suženjstva. Ob koncu prve polovice 19. stoletja se že pokaže bistvo rasistične politike – napredno in zaželeno je zaslužnjevati ter podcenjevati tuje rase, a sramotno in nizkotno je isto početi s pripadniki lastne.

Vendar so bile v tem obdobju reakcije proti rasizmu prava redkost. Blumenbachov študent Alexander von Humboldt je trdil, da človeštvo pri tem, ko vzdržuje enotnost, ves čas ponavlja žaljivo zmoto o večvrednosti in manjvrednosti ras, kajti čeprav obstajajo ljudstva, ki imajo bolj ali manj razvito kulturo, nobeno od njih ni plemenitejše od ostalih. Še radikalnejši je bil njegov brat Wilhelm, ki je trdil, da sodijo vsi ljudje v eno vrsto, kajti ne glede na njihovo velikost, barvo kože, obliko telesa in značilnosti obraza so psihične sposobnosti vseh ljudi enake in če ne bi bilo neumnega rasnega ponosa, potem nihče ne bi trdil drugače (Kavur 1999a, 7).

Tako bi devetnajsto stoletje lahko opisali kot obdobje razcepa med naravoslovno usmerjenim preučevanjem ras ter psevdohumanističnim ideološko usmerjenim rasizmom. Hkrati pa se prvič pojavijo tudi izrazite kritike rasističnih modelov, ki velikokrat zaradi prevelike vneme izvajalcev presega jo meje svojega dometa ter posegajo tudi v naravoslovje. Konec 18. stoletja pa je s svojimi političnimi spremembami uvedel še eno veliko spremembo, ki je ključno vplivala na bodoči razvoj arheologije in antropologije. Kritika kraljeve moči se je začela v Veliki Britaniji že v 17. stoletju, v Franciji pa se je v 18. stoletju razvila v globalno socialno kritiko. Francoska revolucija je poskušala

rešiti težave z enačenjem nacije in družbe. Na formalni ravni je bila nacija formirana z invencijo Galcev kot kolektivnih prednikov nacije, pri čemer je nekoč opisan rasni boj med aristokracijo, ki naj bi izvirala iz Frankov ter iz Galcev izvirajočim ljudstvom bil transformiran v socialni boj med družbenima razredoma. Tako je francoska revolucija na konceptualni ravni s spremembo zgodovine instrumentarizirala linearni zgodovinski razvoj nacije ter pripravila prizorišče za razvoj državnega rasizma, ki je zaznamoval francosko politiko v 19. stoletju. Sočasno pa je bila arheologija ustanovljena kot državotvorna veda, ki se ukvarja z začetki nacije (Olivier 1999, 178).

Na drugi strani Kanala je bila Velika Britanija, v času Napoleonovega poraza pri Waterlooju, poljedelska dežela s 13 milijoni prebivalcev, sredi 19. stoletja pa je prebivalstvo naraslo na 24 milijonov, od katerih jih je polovica živela v mestih. Začela se je industrijska revolucija, ki je povzročila ekspanzijo populacije, ki se je širila na račun demografsko počasnejših in tehnološko šibkejših. Stranski produkt industrijske revolucije pa je bila tudi intenzifikacija poljedelske produkcije in, neodvisno od zavedanja o obstoju darvinistične razvojne teorije o naravni selekciji, umetne selekcije. Umetna selekcija pa je kot domestifikacija zgolj podaljšek zgodbe o tem, kako so ljudje zavladali živalim in s tem prešli svojo lastno živalskost. Po lakoti v 1840 se v Veliki Britaniji poraba mesa poveča z novimi vrstami in novim načinom kmetijske in živilorejske proizvodnje – okoli leta 1881 se v Veliki Britaniji porabi več denarja za meso kot pa za kruh. Vendar se v začetku 20. stoletja velika poraba mesa pri višjih slojih začne zmanjševati. V tem obdobju v Evropi pridobita na veljavi sveže sadje in zelenjava (Fiddes 1991, 24–26).

Meso je v 19. in 20. stoletju postalo pomembne simbol – naravoslovje in primerjalna anatomija, lov in hišni ljubljenci so sodili v sklop aktivnosti, ki so bile poznane zgolj manjšemu delu populacije zgodnje industrijske družbe. Na drugi strani pa je bila produkcija, priprava in uživanje živalske hrane nekaj, kar je na simbolni ravni združevalo mase – simbolična vloga mesa je presegala golo oskrbo s kalorijami. Predvsem za Britance so ob koncu devetnajstega stoletja tuji obiskovalci opisovali, kako veliko mesa pojedjo, oziroma sami so uspeh svojega vojaškega stroja pripisovali prav preskrbi z mesom. Konsumpcija mesa je bila del nacionalnega karakterja, ki je zagotavljal trdnost, uspešnost in sposobnost prosperitete (Ritvo 1998, 194–196).

Hkrati pa je bil zahodni svet soočen z družbami, ki jim ta emancipacija od naravnega še ni uspela. V svojem času so bili znani kot divjaki, danes pa se jih nekoliko bolj vljudno opisuje kot lovce in nabiralce. Tako so v 19. stoletju antropologi še pisali, da živijo lovci in nabiralci *kot živali* ali pa *le malo bolje od živali* – dikcija, ki ni nič kaj boljša od dikcije prvih zavojevalcev no-

vega sveta. Vse teorijske predpostavke so temeljile na mnenju, da je smisel človeštva, da se enakost z živalskim svetom preseže. Marx in Engels sta postavila dihotomijo med človekom in živaljo z vstopom proizvodnje, ki ustvari človeka, in s tem lovcem in nabiralcem na teoretski ravni zaprla pred nosom vrata za vstop v človeštvo (Ingold 1995, 1–3).

V času največjega razmaha angleškega svetovnega vpliva je Francija doživljala svoje najnižje točke. Po porazu v vojni s Prusijo leta 1870 ter izgubo Alzacije in Lorene je intelektualna elita doživela streznitev ter spoznala, da je v Evropi v zagonu militarizem in da Nemčija ni več kozmopolitansko osrčje filozofije. Za Francoze je vojaški poraz pomenil odraz politične in moralne šibkosti režima Napoleona III., pa tudi širši simptom intelektualne inferiornosti, ki je bila odraz neustreznih francoskih izobraževalnih in univerzitetnih struktur. Eden izmed ukrepov je bila leta 1872 ustanovitev *Association française pour l'avancement des sciences*, ki naj bi skrbela za razširjanje znanstvenega vedenja med državljani, da bi izobrazili uspešnejšo civilno, upravno in vojaško družbo. Poglavitno vlogo v projektu so prevzeli zgodovinarji, svojo priložnost za promocijo in konsolidacijo svoje mlade discipline pa so v projektu videli tudi arheologi, ki so se ukvarjali s prazgodovino. Kot ena izmed ključnih osebnosti se je uveljavil Gabriel de Mortillet, ki je temi posvetil tudi svojo zadnjo knjigo *La Formation de la nation Française* (1897). De Mortillet je v času francoske krize okoli afere Dreyfuss ter pojava desničarskega militantnega nacionalizma podal svoj zmeren republikanski pogled na nacionalne probleme, ki jih je oblikoval dobro desetletje prej, ko je o tej temi predaval na *Ecole d'anthropologie*. Njegova predavanja so bila takrat politično motivirana, saj naj bi bila to vrsta zahvalnih govorov za dodeljeni status »*institucije narodne enotnosti*«, ki ga je v tem obdobju prejela šola (Richard 2002, 177–178.). *La Formation de la nation Française* ni bila namenjena konfliktu z obstoječimi zgodovinskimi pregledi, ampak naj bi jih dopolnjevala na mestih, ko ti grešijo. Podobno kot že Ernest Renan pred njim, je opozoril, da koncepta nacije ne moremo enačiti z raso, jezikom ter nacionalnostjo, pravzaprav je opozoril, da se skoraj nikoli te kategorije ne ujemajo – nacija je bila zanj zgolj geopolitična celota ter njegova knjiga elegija združevalni moči časa. Posledično je dolga kronologija prazgodovine postala talilni lonec, v katerem se je oblikovala nacija – predniki so postali vredni čaščenja, ker so ustvarili potomce, ki so danes Francozi. Poznavanje oddaljene prazgodovine pa je kot osnova za razumevanje zgodovinskih in formativnih procesov postala porok za nacionalno enotnost. Seveda je zanj pomembno vlogo igrala paleolitska arheologija, saj je podajala primarne vire za najstarejše dokaze o poselitvi francoskega ozemlja. Po de Mortilletovem mnenju, ki je prevladovalo še nadaljnjih deset

let, ljudje takrat še niso bili sposobni kompleksnih abstraktnih konceptov, kot tudi ne namenskega pokopavanja mrtvih. Sočasno ga je njegov gorečni antiklerikalizem vodil v prepričanje, da je stanje duha bilo za ljudi v stari kameni dobi blagoslov, saj naj bi prav odsotnost religioznega mišljenja ljudi ubranila pred fanatizmom ter vojno (Richard 2002, 182).

Če skušamo ovrednotiti njegov prispevek, ugotovimo, da ni šlo v največji meri za prispevke k debati o nacionalnosti, ampak je de Mortillet predstavil prazgodovino kot legitimno vedo, ki je bila sama s svojimi viri sposobna pisati zgodovino, in še celo tako delikatno poglavje zgodovine, kot so začetki civilizacije. Posledično pa je njegova politična pozicija oblikovala podobo arheologije in paleontologije v zgodnjem dvajsetem stoletju. Njegov vpliv na naslednje generacije znanstvenikov lahko strnemo v tri točke (Olivier 1999, 180):

- Tehnološki in umetnostni razvoj človeštva kažeta obstoj kontinuiranega napredka (*Loi du progrès de l'humanité*).
- Če se vse družbe gibljejo po isti lestvici tehnološkega in civilizacijskega razvoja, je to zato, ker v primeru enakih potreb odkrijejo identične rešitve (*Loi du développement similaire*).
- Arheološki ostanki kažejo že v najstarejših družbah embrionične oblike tehnologije, umetnosti in socialne organizacije, ki se v kasnejših družbah razvijajo (*Loi d'unité psychologique de l'humanité*).

Generalno njegove trditve izhajajo iz porevolucionarne intelektualne tradicije, ki je poudarjala psihično enotnost človeštva ter je razliko v kulturah videla zgolj v različnih vplivih geografskih okolij, hkrati pa je v vsaki družbi videla vrojeno težnjo po razvoju ter boljši kontroli narave.

Odkritja v prostoru in času

V okviru zahodne civilizacije je bila Biblija osnovni vir za razumevanje sveta. Sinteza krščanstva in fragmenti antične tradicije, ki so pricurjali skozi srednji vek, so se znašli pred največjim izzivom za ohranitev primata v trenutku, ko je renesančna strast za klasičnim vedenjem začela odkrivati vedno nove svetove v antični tradiciji. Vendar je potrebno opozoriti, da poglobitni dejavnik ni bil humanistični navdih, ampak stremenje k ekonomskemu dobičku in verska reformacija (Davies 2001, 57). Temelječ na zmotni premajhni Ptolomejevi kalkulaciji velikosti zemeljske oble, se je Kolumb odpravil pridobivati bogastva vzhoda tako, da je odplul na zahod ter odkril celino, ki je bila neznan tako cerkvenim očetom kot antičnim mislecem. V obdobju neposredno po Kolumbovem odkritju, med leti 1492 in 1512, pa je študij grških rokopisov motiviral Martina Luthra, da se je lotil ponovne formulacije krščanstva.

In prav ti dve spremembi sta povzročili, da je bilo potrebno ponovno definirati vse osnovne predpostavke bivanja, na katerih je temeljila evropska civilizacija – kreacijo, življenje in pojmovanje sveta. Sodobna znanost, kot jo poznamo danes, se je tako razvila iz reformirane religiozne koncepcije razuma ter racionalne akumulacije vedenja, ki so ga omogočila potovanja in odkritja.

Umetnost potovanj (*ars apodemica, prudentia peregrinandi*) je nastala okoli leta 1570 na protestantskih univerzah severne Evrope. Predstavniki novega empirizma so se zavzemali, da bi potovanja z namenom izobraževanja pri visokih krogih nadomestila romanja. Potovanja so bila v predindustrijski družbi poglobitna metoda za spoznavanje socialne realnosti. Potujoči je zapustil okvir svojega življenja, okvir, ki ga je poznal in ga ni več rabil reflektirati, ter se je podal v neznan, kjer je srečal novosti, kjer si je začel postavljati vprašanja. V 16. stoletju je vse več potujočih začelo svoja spoznanja zapisovati

– šlo je predvsem za spise, ki so služili izobraževanju in ki so bili zapisani v za humanizem značilni tendenci k metodizaciji življenja – šlo je za povzdigovane izkušnje in praktične uporabnosti vedenja ter zanikanje šolske znanosti (Stangl 1981, 79–80).

Zaradi metodologizacije opisov so se začeli pojavljati sistematizirani vprašalniki, na podlagi katerih naj bi pisci ustvarjali konsistentna besedila. Prvo znano listo vprašanj, ki se nanašajo na pokrajinske in družbene značilnosti, je sestavil nizozemski humanist Hugo Blotius, ki je postal kasneje pod cesarjem Maksimiljanom II. direktor dvorne knjižnice na Dunaju. Načrtoval je centralno dokumentacijsko mesto človeštva, v katerega naj bi vsi potujoči posredovali svoje prispevke – *Museum generis humani europaeum*. Nikoli izvedeni projekt je v svoji vsebini predstavljal prednika baročnih akademij (Stangl 1981, 86).

Iz apodemike se je v 18. stoletju razvila posebna metodologija znanstvenih potovanj, ki je služila predvsem pridobivanju novih spoznanj in ne zgolj izpopolnjenju lastne osebnosti, kot je bilo to v preteklosti. Odkritja sveta so med drugim v Starem svetu ustvarila začudenje, tisti sentimentalno plemeniti občutek, ki so ga doživeli konkvistadorji, ko so se za trenutek ustavili na svoji krvavi poti, prevzeti od presežka novosti ter začasnega vtisa ekonomske neuporabnosti videnega. Gre za začudenje, ki je danes v medijih večinoma povezovano z otroki, neizobraženimi (to je revnimi), ženskami, čudaki ter nezahodnimi kulturami. Ter seveda umetniki oziroma z umetnostjo. Mary B. Campbell je opozorila, da gre za obliko percepcije, ki je v našem obdobju ter v *razvitih* družbah umetno povzročena s politično obstrukcijo dostopov številnih ljudi do sistematičnih razlag vzrokov in posledic – do sodobne znanosti, ter na drugi strani z odprtim izogibanjem ali zavračanjem pojasnitev znanosti (Campbell 1999, 5).

Seveda so bili razlogi za začudenje v zgodnjem novem veku dokaj podobni – pritok informacij ter distribucija informacij sta bila še veliko bolj omejena. Pravzaprav je poglavje namenjeno procesu transformacije začudenja v sublimno – procesu formiranja znanosti, ko se je začudenje spričo odkritih novosti človeškega in živalskega sveta spremenilo v dostojanstveno strahospoštovanje viktorskih znanstvenikov do njihovih predmetov preučevanj. Hkrati pa je upodabljajoča umetnost nudila možnost estetskega upora proti realnosti. Na začetku 18. stoletja so angleški krajinski slikarji prikazovali pokrajino odprto kot v starih časih, čeprav je bila takrat že vsa prepredena z mejami in ograjami. Podobno so na predvečer industrijske revolucije ignorirali porajajoče se industrijske obrate in odprto ostaja vprašanje, do katere mere je prav izgradnja tovarn vzbudila krajinarstvo v likovni umetnosti (Burke

2001, 44). Vsekakor smo bili tedaj tudi priča razvoju etnografije – vede, ki je iz ruralnega prebivalstva ustvarila varuhe narodne tradicije. V trenutku, ko je industrijska revolucija ogrozila njihov način obstoja, jih je zgornji razred, ki jih je stoletja opazoval kot groteskna bitja, začel vedno bolj humanizirati ter celo idealizirati. Na drugi strani pa je potrebno izpostaviti tudi žanrski začetek njihove groteskizacije – začela se je v obdobju 14. in 15. stoletja, ko je prišlo do dokončne konsolidacije srednjeveških sistemov poselitve in so upodobitve kmetov, ki kažejo vulgarne geste, predstavljale najboljšo ilustracijo razkoraka med mestom in podeželjem.

Eno od ključnih vlog pri formiranju viktorjanske metodološke rigoroznosti znanosti pa moramo priznati tudi kritičnosti razsvetljenstva. Jonathan Swift je pod psevdonimom Lemuel Gulliver leta 1726 v več delih izdal *Travels into Several Remote Nations of the World*. Delo, ki je kasneje postalo poznano kot *Guliverjeva potovanja*. Zadnje knjigo je namenil špekulaciji o odljudni človeški naravi, ki je v resnici živalska (Cartmill 1993, 110). Ko je po brodolu Guliver nasedel v deželi Houyhnhnm, je srečal nesrečna gola bitja imenovana Yahoo, ki so hodila po zadnjih nogah, svojo hrano nosila v usta s prednjimi nogami in imela zgolj na glavi kratko črno-rjavo ali rdečkasto dlako. Bitja so služila kot tovarna živinčeta rasi plemenitih in izobraženih konj. Hitro lahko v njegovem opisu prepoznamo ljudi, ki so opisovani v slogu, ki je sočasno bil rezerviran za opisovanje opic v potopisih. In tudi izbira konj ni bila naključna, saj so jih renesančni avtorji v delih o moralni filozofiji uporabljali za metaforo o divjosti in neizobraženosti, v nasprotju z racionalnostjo ljudi (Fernández-Armesto 2004, 92–94). Swift je na ironičen način obračunal s srednjim vekom – oblika telesa ni nobeno zagotovilo sposobnosti duha. Yahoo je tisto, kar ostane če se človeku odvzame razum. Lahko bi rekli, da je utemeljil poglobitve značilnosti sodobne etnologije, saj je prikazal, da so kulturne in civilizacijske značilnosti lahko razvidne zgolj iz opazovanja socialnega življenja in ne iz opazovanja telesnosti.

Melville J. Herskovits je menil, da koncepti človeške rase niso imeli direktnega pomena za Evropejce do konca 17. stoletja, ko so se le-ti začeli širiti po svetu (Herskovits 1982, 5). V tem obdobju pride po času najbrutaljšega kolonializma do prevlade opisovanj domorodcev kot plemenitih divjakov. Generalna kulturna funkcija konceptov je izhajala iz potrebe po povečevanju lastnega načina eksistence s tem, da se ga je kontrastiralo z drugimi – realnimi ali izmišljenimi. Kultura, ki je povečevala stvaritve Starega sveta in vzdrževala podrejen položaj prebivalcev Novega, je bila le tako močna, kolikor je uspela v pravilnost fikcije, ki jo je prikazovala kot resnico, prepričati najmanj vdane člane skupnosti. Tako lahko razumemo, da se je demitologiza-

cija znanosti začela najprej na področju narave, nato se je dotaknila Boga in šele nazadnje je zaobjela samega človeka (White 1972, 3–6).

Francozi in Angleži so se leta 1766 odpravili v Pacifik. S tem dejanjem se začnejo velika potovanja 18. stoletja, ki so zahodnjakom dokončno odkrila svet ter jih seznanila z obstojem in izgledom ljudi na vsej zemeljski kroglji. Potrebni pa je bilo še dobrih 100 let, da so se znanstveniki začeli organizirano ter v okviru nacionalnih raziskovalnih programov ukvarjati s preučevanjem odkritih skupnosti – Pariška *Société d'Anthropologie* je bila ustanovljena leta 1859, *Anthropological Society of London*, ki se kasneje preimenuje v *Royal Anthropological Institute* pa leta 1863 (Barnicot 1960, 24). Vendar bi bilo zmotno, če bi pričakovali, da nesistematičnega zbiranja predmetov, ki so v svojem času imeli status spominkov, v nekaj naslednjih desetletjih pa so postali razstavni eksponati, ni bilo že prej. Naj omenim, da je James Cook imel leta 1769, ko je priplul na Tahiti, s sabo Josepha Banksa, ki je na odpravi od staroselcev kupil glavo nedavno pojedenega Maora.

Leta 1772 je pristala na plaži južne Tasmanije skupina Francozov, ki ji poveljuje Marion de Fresne. Kasneje se je pojavila še skupina staroselcev, ki so prišli pozdravit bele obiskovalce. Položaj je bil zanimiv, ker so domorodci prišleke očitno prepoznali kot ljudi, medtem ko so prišleki opisali domačine kot *črne barve, valovitih las in popolnoma gole*. Skratka v očeh Evropejcev so predstavljali manjkajoči člen med opicami in človeškimi plemeni (Fagan 1998, 15–16). Pri njihovem opisu domorodcev se vedno znova pojavlja enak način opisovanja, kjer so *primitivne rase* opisovane kot vmesni člen, vendar tega pojma ne smemo v času pred uveljavitvijo darvinizma razumeti enako kot kasneje. Gre za statično vmesno pozicijo, ki jim je bila podeljena v *velikem zaporedju bivanja* – gradirane spremembe so bile že prej jasno določene, vendar so bile te statične in nespremenljive – posledica stanja in ne spreminjanja značilnosti.

Na drugi strani pa je filozofska koncepcija umetnosti oblikovala vizualen izgled podob odkritih ljudstev. Grof de Caylus, slavni antikvar iz sredine 18. stoletja, je v svojih delih ugotavljal, da umetnost kaže podobo morale ter duha nekega obdobja oziroma ljudstva. Še več, trdil je, da je včasih mogoče na podlagi količine ter primitivnosti njihovih artefaktov določiti celo značaj družbe (Haskell, 1993, 181). In tu se vmeša prava antikvarska tradicija – odkriti predmeti so vzbujali občutek primitivnosti in so služili za argumentacijo o moralni nizkotnosti odkritih družb – posledično so družbe označevali kot primitivne ter so jih morali upodabljati v skladu z vedenjem o stanju njihove družbe. Sodobnemu gledalcu se zdijo take upodobitve, postavljene v imaginarno krajino, dokaj robate, vendar so postale široko sprejeto standardno sredstvo za ilustriranje preteklosti.

Leta 1725 je Gian Battista Vico v *Novi znanosti* opisal divjaka kot *naravnega poeta*. Zanj je bilo divjaštvo izhodiščno in nujno stanje za postopno doseganje človečnosti (White 1972, 29). Kasneje, leta 1762, je Adam Smith predstavil stopnjeviti sistem, ki sta ga v naslednjem stoletju antropologija in arheologija z veseljem sprejeli kot orodje, s katerim sta uredili kamnita orodja, keramične posode in kovinske predmete v razvojno, progresivno sekvenco: »*Obstajajo štiri različna stanja, skozi katera se je razvijalo človeštvo – obdobje lovcev, obdobje pastirjev, obdobje poljedelcev in obdobje trgovcev.*« Posledično je bila geografska oddaljenost od Londona ali Pariza prevedena v oddaljenost v času. Lovce in nabiralce so prvi svetovni popotniki poznali z mejnih območij zahodnega sveta – z Aljaske, Ognjene zemlje, s Tasmanije in z Rta dobre nade. Izdelovali so kamena orodja ter služili zgodnjim antropologom in arheologom za materializacijo njihovih predstav o prazgodovini (Gamble 1997, 6–7). Tako je James Prichard leta 1813 v svojem delu *Research into the Physical History of Mankind* napisal, da je moral biti prvobiten človek temnopolt, kraj »stvarjenja« pa naj bi se po njegovem prepričanju nahajal nekje med Kavkazom in Hindukušem (Barnicot 1960, 25).

Pri formiranju prave znanstvene antropologije ter širšega pogleda na svet pa je imela pomembno vlogo kratkotrajna organizacija, ki je nastala kot eden izmed državljanskih projektov zanosa francoske revolucije ter je zamrla skupaj s koncem napoleonskega obdobja – v Parizu je bila leta 1799 ustanovljena *Société des Observateurs de l'Homme*. In že leta 1800 je Nicholas Baudin predlagal odpravo v jugozahodno Avstralijo, da bi preučil Avstralce, in sicer »*njihove fizične, intelektualne in moralne vidike*«. Za potrebe odprave je Joseph Marie de Gérando sestavil navodila za opazovanje divjakov (Stangl 1981, 91). Prvi je predlagal učenje njihovih jezikov ter menil, da bo Baudinova odprava potovala v kraje, ki so »*zaostali v času*«. Sočasno pa je Georges Cuvier dodal memorandum o potrebi po skeletnih delih. Predlagal je zbiranje lobanj, obiskovanje ter plenjenje grobišč in kuhanje glav domorodcev, ubitih v spopadih. Cuvierjev in Degrandovej memorandum so izročili študentu medicine Françoisu Peronu, ki je bil član Baudinove odprave. Vendar se Peron ni natančno držal prejetih navodil, ampak je sklenil, da se bo posvečal predvsem merjenju telesne moči posameznikov, kajti verjel je, da se pozicija na kulturni lestvici pri neki družbi ujema s fizično močjo (Fagan 1998, 148–150).

V navodilih za opazovanje ter v resnični realizaciji prve namenske odprave, katere cilj je bil antropološko preučevanje, se pojavita dva temeljna koncepta, ki bosta nadaljnjih 200 let zaznamovala diskusije v kulturni ter fizični antropologiji. Kulturna nerazvitost in prostorska oddaljenost od krajev razvoja zahodne civilizacije postaneta sinonim za preteklost – na diskrimina-

torni ravni so tehnološko manj in drugače razvite družbe potisnjene v preteklost in izločene iz sodobnega sveta, na pozitivistični ravni pa je etnografski paralelizem med sodobnimi primitivnimi družbami ter preteklostjo ponudil metodološko orodje za rekonstrukcijo arheološke preteklosti. Fizična moč pa je postala alternirajoče zlorabljen sinonim za povezavo s kulturnimi kapacitetami – odvisno od motivov so avtorji veliko fizično moč primerjali z brutalno primitivnostjo, hkrati pa pervertirajoč svoje lastne koncepte manjšo fizično moč s telesno in posledično kulturno šibkostjo.

Za razumevanje začetka devetnajstega stoletja pa je potrebna vsaj minimalna ocena politične situacije v Evropi in po svetu ob koncu osemnajstega stoletja. Njegov konec zaznamujejo revolucije – med 1776 in 1782 v angleških kolonijah na ameriških tleh, od 1789 do 1794 v Franciji in med 1791 do 1804 na Haitiju (St. Domingo). V vseh so bile angleške vladne sile vpletene v kontrarevolucionarne poskuse. Za nameček pa se je leta 1798 začela tudi velika vstaja na Irskem, ki jo je angleška vojska zgolj s težavo zadušila (Allen 1994, 91–92). Posledično je bilo zaradi političnih razmer gonilo znanstvenega razvoja ter vzpostavitve drugačnih etičnih pogledov na človeštvo vsidrano v francosko visoko družbo – Francozi so postali nosilci hkratne romantizacije in demonizacije koncepta divjosti, kakršen je bil v uporabi v prejšnjih stoletjih.

Pravzaprav je bila moderna družba formirana skozi konstitutivno dejanje antropologije – etnografska sedanjost pri opazovanju tujih družb ne omogoča zgolj opazovanja svoje lastne preteklosti, ampak omogoča tudi diferenciacijo opazovalca od opazovanega. Evropski bralci zgodovinskih in etnografskih zapisov so obstajali v zgodovini – ljudstva po svetu pa so doživela svojo metamorfozo v historične skupnosti, ko so jih Evropejci kot ilustracijo določenih minulih trenutkov evropske zgodovine vključili v svoj historični sistem (Campbell 2004, 65).

V istem obdobju pa je v Evropi, med 16. in 18. stoletjem, prišlo do preobratov, ki so ustvarili sodobne discipline zgodovinskega in arheološkega dela. Vzporedno z odkrivanjem antičnih civilizacij Sredozemlja je v osrednji in severni Evropi prišlo do razmaha preučevanja lokalnih starin, sočasno so se izoblikovali tudi že literarni žanri za predstavitev starin (Schnapp 2002, 137):

- topografske študije so obravnavale starine na določenem geografskem področju;
- sistematične razprave so delile in obravnavale starine glede na tipe in oblike;
- katalogi zbirk so predstavljali skupke različnih tipov, ki so bili odkriti skupaj oziroma so se nahajali v skupni zbirki.

In začeli so se odpirati veliki muzeji – muzeji z namenom. Če je bil namen Versailles v tem, da bi zabilisal spomin na despotske ekstravagantne monarhe, ki so živeli izolirano od svojih podložnikov, je bil namen ustanovitve Germanškega nacionalnega muzeja v Nürnbergu 15. junija 1853 ustvariti in proslaviti zgodovino naroda, ki še ni obstajal. Gre za ključen primer državnega posega v zbiranje starin, na podlagi katerih naj bi ustvarili nacionalno identiteto. Dejavnik, ki je poživil dogajanja, je bila serija melodramatičnih zgodovinskih fresk Wilhelma von Kaulbacha, katerih namen je bil pričarati obiskovalcem vtis soudeležbe pri usodnih dogodkih v zgodovini nemškega naroda (Haskell 1993, 282–287).

Kljub neuspehu leta 1848 je politična agitacija, predvsem intelektualno podprta, promovirala idejo, da so predvsem v preteklosti vsi Nemci bili združeni v enotno ljudstvo – v *Volk*. Gre za tradicijo, ki je ljudstvo pojmovala kot naravni fenomen ter ga ločevala od politično in intelektualno ustvarjene nacije. Tradicija je temeljila na izpeljavi Johanna Gottfrieda Herderja, ki se ga navadno navaja kot nasprotnika univerzalnega racionalizma. Zanj je bilo vsako ljudstvo nosilec specifičnega duha, ki je prežemal vsakega člana s svojo obliko in vitalnostjo, povezave, ki so posameznika vključevale v širšo kolektivno dušo ljudstva, pa so temeljile na bioloških značilnostih. Herderjeva inspiracija je bil vitalist Albrecht von Haller, ki je opisoval cel skupek vitalnih sil, ki so poganjale posameznikovo psihologijo, posameznike vezale v ljudstvo, ljudi povezovale s pokrajino, pokrajino z naravo, naravo z veseljem ... (Wolf 1999, 210–211). Za razliko od francoskih in angleških razsvetljencev, ki so človeka, tvorca industrijske družbe, prikazovali kot zmagovalca nad naravo, je nemško razsvetljenstvo prikazovalo izvorno nemško ljudstvo kot živeče v idiličnem sožitju z naravo.

Povsem pa se je pozicija spremenila na začetku 19. stoletja. Če je Herder menil, da so številna ljudstva v svojem principu enakovredna, je bil Johan Gottlieb Fichte glasnik novega obdobja po vojaškem porazu pruske vojske leta 1806. Pozimi 1807/1808, ko je javno predstavil serijo predavanj z naslovom *Reden an die deutsche Nation*, je bil Berlin pod francosko zasedbo in Fichte je vzpodbudil novi nacionalizem, ki si ni prizadeval zgolj za osvoboditev izpod Francozov, ampak je trdil, da so Nemci prvobitni in nepokvarjeni *Urvolk*, ki je poklican, da bo obnovitelj naravnega reda na svetu (Wolf 1999, 211). Sočasno pa je emancipatorni intelektualni zagon posledic francoske revolucije privedel do popolnoma novih struktur razmišljanja v Franciji. George Cuvier je položil temelje primerjalne anatomije in paleontologije ter s tem omogočil v prihodnosti prepoznavo obstoja človeških fosilov.

V Veliki Britaniji pa je prišlo tudi do velikih sprememb v geologiji. Ključna osebnost angleške geologije v devetnajstem stoletju je bil Charles Lyell. Po osnovni izobrazbi je bil sicer pravnik, vendar je med leti 1830 in 1833 v treh zvezkih izdal delo *Principles of Geology*. Njegova prevladujoča metodologija, ki jo je vpeljal, je bila uniformitarianizem – prepričanje, da je razlaga sprememb v preteklosti referenca na sedaj delujoče vzroke. Oziroma, ker procesi v preteklosti niso opazljivi, lahko opazujemo zgolj posledice, torej se vsi procesi v preteklosti lahko pojasnijo s sedanjimi. V zgodnjem obdobju svojega delovanja je zanikal možnost razvoja življenja – ker zanj ni videl dovolj podatkov. Prav tako je predvideval, da se živali pojavijo perfektno prilagojene na obstoječe okolje – predpostavka, ki onemogoča evolucionistično predpostavko o adaptaciji kot gonilu razvoja. Sredi 19. stoletja pa je podlegel prepričanjem svojega prijatelja Charlesa Darwina. Leta 1862 je izdal *On the Geological Evidences of The Antiquity of Man* – delo, v katerem je najbolj radikalno predstavil svoje prepričanje, da je kot posledica razvoja znanosti že okoli leta 1800 bila verjetnost 5.000-letne zgodovine človeštva vse manjša. S prestopom v evolucionistično teorijsko okolje je Lyell sicer osebno izgubil argumente za cikličnost sprememb (izhajajoče iz geoloških razprav), vendar je ohranil uniformnost stopnje sprememb – evolucionizmu je dodal gradualizem in s tem legitimiziral dolgo, v nedoločljivo preteklost segajočo kronologijo človeštva (Gould 1991a, 104–173).

Ker je geologija tvorila eno izmed osnov za vzpostavitev evolucionizma kot globalno prevladujočega miselnega sistema, ne moremo nikakor zanemariti vloge, ki jo je imela upodobitev narave pri vizualni ilustraciji dogajanj v preteklosti. Pred 18. stoletjem so evropski pesniki in umetniki še vedno pojmovali gore kot zlovešče ter so raje slavili pastoralne in poljedelske prizore, ob koncu stoletja, z nastopom romantike, pa se je usmeritev spremenila. Evropejci so začeli uživati v strahospoštovanju ter občutju nepomembnosti, ki so ju začutili v prisotnosti neobvladljivih sil narave. Narava je postala vizualno zanimiva ter predvsem postala je izpovedna – služila je za slikanje občutij ter dopolnjevanje dramatike samega dogajanja.

Tako pojmovanje narave se je sredi 19. stoletja zlilo z evolucionističnimi nazori, ki so v naravnih dejavnikih videli silo, ki spreminja podobo sveta ter žene napredek. Prav vera v napredek je bila takrat dokaj nova – vse do sedemnajstega stoletja so misleci menili, da se je zlato obdobje razcveta civilizacije, družbenih institucij ter navad nahajalo v preteklosti ter da so od takrat zgolj priča dekadenci. Začetki geologije in paleontologije pa so pokazali prav nasprotno – zbirke fosilnih ostankov nekdanjih organizmov so pokazale,

da so primitivne oblike življenja nasledili vedno bolj kompleksni organizmi, ki so s časom postajali vedno bolj modernega izgleda.

Reakcija na porajajoči se evolucionizem je bila tako znanstvena kot tudi širša. V svoji noveli *Tancred* je leta 1847 Benjamin Disraeli posmeh o spremi-njanju oblik življenja položil v usta ostareli dami (Cartmill 1993, 128). Kasne-je je leta 1864 svoj govor proti darvinizmu v Oxfordu zaključil s stavkoma: »*Vprašanje je takole: je človek opica ali angel? Moji gospodje, jaz sem na strani angelov.*« (Janson 1952, 13.) Vendar pa vehementno povzdigovanje ljudi nad živali ni bilo zgolj teološka predpostavka, ki je skušala vzdrževati pozicijo, ki jo je zagotavljala božanska kreacija. Tudi razsvetljenska tradicija je narekovala nujnost priznavanja ločevanja ljudi oziroma civiliziranih ljudstev od narave. Tako je v III. poglavju *Eseja o podrejenosti žensk* John Stuart Mill Angleže proglasil za tisto ljudstvo, ki najtežje presoja o tem, kaj je naravno in kaj ni, kajti po njegovem prepričanju naj bi se prav slednji najbolj oddaljili od narav-nega stanja – postali naj bi največji proizvod civilizacije in discipline (Mill, Taylor 2005, 80–81). Seveda ne smemo njegove izjave opazovati v naravoslovni perspektivi, ampak kot apologetiko in povečevanje uspešnosti viktorian-ske tehnološke revolucije, ki je Veliki Britaniji zagotovila vlogo osrednje eko-nomske velesile – velesile, ki je za ustrezno delovanje potrebovala racionalno strukturiran državni represivni aparat, ta pa je temeljil na ideoloških predpo-stavkah o angleški superiornosti ter brezpogojni racionalizaciji vsega družbe-nega sistema.

Če se vrnemo k Disraelijevim karikaturam, se moramo zavedati, da so zgolj bled odsev vznemirjenja, ki je pretreslo angleško družbo, ko se je začelo v strokovnih ter posledično v vedno bolj laičnih krogih govoriti o evolucio-nizmu. Zavračanje je bilo del politike, kajti evolucionistične ideje so bile pove-zane z materializmom in radikalizmom, kar je posledično pomenilo, da so uveljavljeni intelektualci in oblastniki obdobja videli v njih grožnjo religiozni pravovernosti ter socialni stabilnosti, iz katerih so izhajali privilegiji vladajo-čega razreda.

Libercem ni ostalo drugega, kot da so se združevali v profesionalna društva in v šestdesetih letih devetnajstega stoletja je v enem samem desetle-tju prišlo do ustanovitve številnih društev po Evropi, ki so se deklarirala iz-ključno za antropološka (Müllauer-Seichter 1995/96, 84). Vendar so bila an-tropološka društva, katerih sestavni del in namen je bilo tudi preučevanje prazgodovine, kot tudi sočasni muzeji, ustanovljena v različnih družbenih kontekstih. Osrednjo Evropo je zaznamoval v devetnajstem stoletju predvsem ekspanzionistični duh pruskega militarizma, ki je oblikoval politično ozračje. V Nemčiji je frankfurtski narodni zbor poskušal po neuspešni marčni revolu-

ciji leta 1848 obnoviti nemško cesarstvo, vendar z liberalno meščansko ustavo. Tudi ta poskus je bil nasilno zatrt in ko je leta 1862 oblast v Prusiji dejansko prevzel kancler Otto von Bismarck, je postalo poglavitno vprašanje rešitev avstrijsko-pruske delitve vpliva. Usoda je bila določena po avstrijskem porazu leta 1866 pri Hradcu Králové, kar je v Avstriji vodilo do statusnega izenačenja Avstrije in Madžarske, Bismarck je dominiral v Severnonemški zvezi, po porazu Francije pri Sedanu leta 1870 pa je 18. januarja 1871 v Versailles bilo razglašeno Nemško cesarstvo (Wernhart 1995/96, 1). V tem okviru je bila Avstro-Ogrska skupaj s kronskimi deželami katoliška zveza, katere cesar Franc Jožef I. je veljal za patrona katoliške cerkve ter je bil po svojih prednikih tudi dedič naslova Jeruzalemski kralj. Na drugi strani pa je kljub pruskemu militarizmu protestantsko Nemško cesarstvo vsaj v akademskih okvirih zaznamoval liberalizem. Navdušenost nad liberalizmom ter idejo o vsenemški enotnosti pa je v Avstriji predvsem potlačil spomin na poraz v sedemtedenski vojni.

Ko se je v Berlinu začelo razpravljati o ustanovitvi podružnice Antropološkega društva na Dunaju, so tam pohiteli ter 13. februarja 1870 ustanovili *Anthropologische gesellschaft in Wien*, društvo, ki je vse do leta 1877 imelo celo svoj muzej, kasneje pa je svoje zbirke ter knjižnico pripojilo cesarskemu *Naravoslovnemu muzeju*, ki so ga začeli na Dunaju zidati leta 1871. Avstrijska nacionalna muzeja, Kulturnozgodovinski in Naravoslovni, sta nastala kot imperikalna demonstracija moči, blišča, umetnosti ter znanstvenega in kulturnega napredka v trenutku, ko je avstrijska monarhija doživljala svojo največjo krizo doslej. Proces ustanovitve muzejev se je začel že leta 1857, ko je cesar odobril urbanistično širitev mesta Dunaja. Oba muzeja sta dobila najbolj prominentno pozicijo ob Ringstrasse nasproti Hofburga – na mestu, kjer naj bi se po izvirnih načrtih nahajala sedeža cesarske garde ter cesarsko-kraljeva Generalkomando. To posebno mesto sta zasedla muzeja v obdobju ustanavljanja nacionalnih zbirk, ko je v avstrijski politiki prišlo do strastne vere v znanstveni ter duhovni napredek človeštva. Gre za obdobje, ko je tehnološki razvoj prodrl tudi do široke javnosti ter temeljito spremenil način življenja in industrijske produkcije, pri čemer je prav razvoj znanosti kot oblike usmerjenega odkrivanja in razvoja tehnike bil deležen skoraj kulturnega čaščenja (Heinrich 1995/96, 11–12). Pet let kasneje je nalogo priprave znanstvenega koncepta naravoslovnega muzeja prejel Ferdinand von Hochstetter, ki je bil rektor cesarsko-kraljeve Tehnične visoke šole ter med ostalim tudi učitelj prirodoslovnih predmetov kronskega princa Rudolfa.

Pripravljeni načrt je 29. aprila 1876 potrdil cesar Franc Jožef I. V njem je von Hochstetter oblikoval Antropološko-etnološki oddelek tako, da je tvorila prazgodovinska zbirka vezni element med geologijo in zgodovino, antropo-

loška zbirka pa je tvorila vezni element z biologijo. Taka umestitev je bila za tedanje obdobje popolnoma ustrezna, saj so večino antropologov tvorili medicinci, prazgodovinarji pa so bili večinoma amaterji ter geologi. Pravzaprav so prav na Dunaju odprli na univerzi prvo profesorsko stolicu za prazgodovino. Leta 1892 jo je zasedel Moritz Hoernes, ki je deloval od leta 1885 kot neplačani sodelavec ter od leta 1889 kot asistent v naravoslovnem dvornem muzeju (Heinrich 1995/96, 15).

Drugi dejavnik demonstracije moči, s katerim je želela Avstro-Ogrska ublažiti katastrofalne posledice vojne proti Prusiji, prikazati gospodarski zalet monarhije ter njeno vlogo velesile v Evropi, je bila tudi organizacija svetovne razstave na Dunaju leta 1873. Posledično je želelo sodelovati z razstavnimi ekspozitami tudi Antropološko društvo, da bi »poučilo široke množice o razvoju znanosti, vzpodbudilo preučevanje strokovnjakov, širilo antropološka znanja ter pridobilo nove prijatelje teh raziskav«. Razstava je bila pridružena delu, ki so ga organizirale visoke šole in kljub pohvalam je bila deležna tudi številnih kritik zaradi svoje prostorske razbitosti, prav tako pa naj bi bile prepoznavne zgolj vitrine, ki so vsebovale večje število arheoloških predmetov (Heinrich 1995/96, 19–22). Na naslednji svetovni razstavi leta 1878 v Parizu je bilo antropološko društvo zaradi takratne priključenosti zbirk k Naravoslovnemu muzeju zastopano zgolj s predstavitvijo publikacij, obsežno zbirko prazgodovinskih arheoloških najdb in osteološkega materiala pa je predstavil cesarsko-kraljevi Naravoslovni muzej (Heinrich 1995/96, 27).

Sočasno, ko so na Dunaju in v Parizu prvič predstavljali prazgodovino in antropologijo človeštva, ter poskušali vzbuditi zanimanje pri širokih množicah, se je v Veliki Britaniji začela intelektualna revolucija, ki je usodno zaznamovala svetovno dogajanje v naslednjem stoletju – rojeval se je evolucionizem. Najbolj izpostavljeno osebo tega procesa nedvomno predstavlja Charles Darwin, vendar so številni avtorji opozorili, da se njegova zamisel ni pojavila v svetu, ki bi bil popolnoma nepripravljen na teorijo o razvojnih spremembah. Svet teorije morda ni želel sprejeti, toda težko bi rekli, da znanstvenikom niso bili poznani dokazi, ki jih je Darwin uporabljal v podporo svoje teorije. Njegovo delo *The Origin of Species* ni zaslovelo zgolj zato, ker bi bil avtor spoštovan naravoslovec, ki bi imel velik vpliv na znanstveno srenjo, ampak ker je svoje ideje zgovorno dokumentiral ter natančno opisoval (Tattersall 1999a, 21). Na drugi strani pa je predvsem opisal tisto, kar so vsi počeli, oziroma mehanizme, na katerih je temeljila angleška agrikolturna revolucija 19. stoletja – zgolj za razliko od drugih je principe postavil v globalno perspektivo (Shipman 2002, 21).

Do leta 1856 so prijatelji ohrabрили Darwina, da bi objavil svoja dognanja (Davies 2001, 63). V trenutku, ko je dokončal deset poglavij knjige, je prejel

pismo mladega naravoslovca Alfreda Russela Wallacea, ki je delal na Borneu in mu je predstavil svoje poglede, v katerih je prav tako prišel do zaključkov, ki so ustrezali Darwinovim sklepom o naravni selekciji. Za sledeče srečanje *Linnaean Society* sta sicer pripravila skupen prispevek, vendar ga je Darwin opremil s povzetkom pisma, ki ga je pred časom poslal botaniku Asi Grayu, da bi dokazal svoj kronološki primat nad idejo. Nato je dokončal *The Origin of Species*, ki je bila prvič izdana 24. novembra 1858 in razprodana istega dne.

Ko se je naslednje leto poleti v Oxfordu srečala *British Association for the Advancement of Science*, je bila v ospredju razprava o slednjem delu. Več kot 700 poslušalcev je pričakovalo soočenje škofa Samuela Wilberforca in Thomasa Henryja Huxleya. Opis dogodkov, ki so sledili, je bil navadno povzet po biografijah Darwina in Huxleya, ki sta ju napisala njuna sinova dobrega četrto stoletja kasneje ter opisujejo retorično zmago slednjega. Sam izhod besednega dvoboja se je prevesil v Huxleyjev prid, ko je škof grobo prekršil pravila viktorjanske etike in vprašal, ali izvira nagovorjeni iz opice po dedkovi ali babičini strani. Noben gentleman ne bi smel prekršiti nenapisane konvencije, po kateri je strogo prepovedano v javnosti neutemeljeno obrekovati damo (Shipman 2002, 59).

Preverba virov oziroma pričevanj očitvidcev, ki so spremljali znanstveno plat razprave, pa je pokazala dokaj nasprotno situacijo. Stephen Jay Gould je dogodek razložil z dejstvom, da je Huxley promoviral rezultat, ki je ustrezal njegovim ciljem, ter je v trenutku, ko je narekoval spomine sinu, v njegovem spominu verjetno že zbledel spomin na resnične dogodke (Gould 2001b, 398). Gre za arhetip splošnega prepričanja o naravi znanosti – slava in pomen dogodkov se skrivata v širšem kontekstu. Ker se je evolucionizem izkazal za neovrgljivo teorijo ter se prelevil v dominantno paradigmo, so bili končnemu stanju nekoliko prikrojeni spomini ključnih akterjev. In Huxley je bil najbolj elokventen govornik, ki ga je evolucionizem kadar koli imel. Vendar ga je njegov radikalni antiklerikalizem vodil do brezkompromisne pozicije, da je religija sovražnik znanosti.

Njegov najpomembnejši prispevek k razpravi pa je bila leta 1863 izdana knjižica esejev *Evidence as to Man's Place in Nature*, katere namen je bil s pomočjo primerjalne anatomije pokazati, da so velike, človeku podobne opice, bolj podobne ljudem, kot pa drugim opicam (Tattersall 1999a, 25). Sestavljena je bila iz treh poglavij, pri čemer je v prvem opisal zgodovino raziskovanja opic, v drugem je predstavil sodobno poznavanje embriologije in ontogenije, v tretjem pa je predstavil tedaj znane fosilne ostanke ljudi. Predvsem je prvič jasno predstavil anatomsko in paleontološko, da so ljudje del narave, natančneje zgolj še ena primatska vrsta (Shipman 2002, 67–68).

Pri tem se je posvetil predvsem tedaj poznanima lobanjama iz Engisa in iz Neanderthala. Pri opisu slednje je reproduciral dolg povzetek razprave Hermanna Schaaffhausena, kjer je ugotavljal, da taka oblika lobanje ni poznana niti pri najbolj barbarskih rasah, da je iz časa predno so ozemlje poseljevali Kelti in Germani, ter da sodi v obdobje, ko so zagotovo še živele diluvialne živali (Huxley 2001, 130–132). Sam pa je zaključil, da nas doslej odkriti človeški ostanki ne vodijo nič bližje k starejši pitekoidni varianti, iz katere so se razvili. Prav tako pa je v skladu z evolucionističnim prepričanjem svojega obdobja izpostavil, da sočasni *divjaki* izdelujejo podobna kamnita in koščena orodja, kot so jih izdelovali prazgodovinski ljudje, kar vodi k domnevi, da se načini življenja ter njihove navade niso spremenile (Huxley 2001, 160–162).

Knjiga je izšla v dokaj neugodnem trenutku – ameriška državljanska vojna je zaprla bombažne mline Lancashira in prekoceanska trgovina s knjigami je bila v zatonu. Ekonomske napovedi so bile slabe in za knjigo, ki naj bi bila namenjena srednjemu sloju, so domnevali, da je obsojena na propad. Vendar je bil Huxley ime, ki je obljubljalo prodajo in kljub ceni 6 šilingov je moral založnik že v prvem mesecu pripraviti naslednjih 1000 izvodov. Danes zgodovinarji radi izpostavljajo, da so knjige v tem trenutku postale ceneno tržno blago in da so se ljudje začeli zanimati za izvor človeštva, hkrati pa pozabljajo, da je v istem obdobju za isto ceno natalski škof John William Colenso prodal desetkrat več izvodov svojega *Pentateucha*, kjer je pojasnjeval svetopi-semsko genezo. Kljub vsemu je takrat mit o Genezi pomenil veliko več kot resnica o neandertalcih (Desmond 1997, 312–315).

Darwinova in Huxleyjeva genialna ugotovitev ni bila v priznanju bližnje sorodnosti med ljudmi in opicami, ampak v obratu srednjeveške tradicije. Sorodnost je bila že dolgo poznano dejstvo, problematična je bila narava odnosa. V nasprotju s srednjeveško pozicijo opice niso degenerirani potomci ljudi, ampak so v darvinistični pojasnitvi nerazviti predniki. In ljudje so podvrženi delovanju istih naravnih zakonov. Tako za evolucionistično paradigmo ekonomsko manj razvita ljudstva in drugačne rase niso degenerirane, ampak so manj razvite. Znanstveno argumentirani vzrok se je sicer spremenil, diskriminacija pa je ostala enaka.

Opazovano iz naše perspektive ni nič čudnega, vendar pozabljamo, da smo produkt intelektualnega sveta, utemeljenega na evolucionistični paradigmi, ki je takrat nastajala. Ključni problem Darwinove teorije v času njene objave je bil razkorak s sočasno znanostjo – predvsem geologijo. Proces, kot je naravna selekcija, očitno potrebuje veliko časa, čas pa je kategorija, ki je najbolje zaobjeta prav v geologiji. V prvi izdaji *Origin* je Darwin sam izračunal starost Sussexa, podatek, ki ga je v naslednjih izdajah opustil, vendar je zaradi

domnevnih 300 milijonov let prišel v konflikt z drugimi znanstveniki. Primat v znanosti je takrat vodila fizika in prav William Thomson (kasneje Lord Kelvin), je izračunal, da je glede na stopnjo hlajenja zemlja stara zgolj 25 milijonov let, število, ki je veliko manjše od Darwinovega, predvsem pa obdobje, ki je prekratko za delovaje naravne selekcije. Problem je bil še toliko bolj pereč, če opozorimo, da je bil Thomsonov najboljši študent v tem obdobju prav George Darwin, Charlesov in Emmin sin, ki je očetu vztrajno posredoval podatke o delu svojega mentorja (Ruse 1999, 64–65).

Da bi razumeli problematičnost tega konflikta, moramo osvetliti ozadje – kljub splošnemu prepričanju se je biblijska kronologija kreacije rodila dokaj pozno – vrhunec so analize dosegle šele dobro stoletje pred Darwinom. Najnantančnejši teološki tolmač starosti stvarjenja je bil verjetno John Lightfoot, eden izmed ustanoviteljev *The Linnean Society of London*, ki je izračunal, da je bil človek ustvarjen 23. oktobra leta 404 pred našim štetjem ob devetih zjutraj (Murray 1948, 6). Dobro tisočletje obstoja se institucionalizirano krščanstvo očitno sploh ni preveč zanimalo za linearna časovna razmerja, ki bi pojasnjevala starost kreacije. Ne zgolj, da je bila doumljivost kreacije božanska domena, tudi njen čas je obstajal izven realnih okvirjev. Kot je opozorila Pat Shipman, je bila v Darwinovi teoriji skrita moč uničenja – uničila je svet, ki je obstajal pred letom 1859. Dokončno je obračunala z idejo o človeški izjemnosti ter različnosti od primitivnejših bitij na svetu, predpostavljajoč koherenco in konsistenco nas je povezala z vsemi oblikami življenja, poudarjala je fizično ter ignorirala moralno, intelektualno in spiritualno komponento, ki jo je poznala zgodnjeviktorjanska družba. Predvsem pa je zanikala, oziroma zdelo se je, da zanika nauke krščanske cerkve, na katerih je temeljila tedanja družba (Shipman 2002, 24).

Ta je bila v 19. stoletju predvsem mehanizem svetovne ideološke dominance. V obdobju tik pred globalizacijo evolucionizma se je v teoloških krogih radikaliziralo vprašanje, povezano s stvarjenjem. Kakšen človek je bil ustvarjen? In če je bil telesno tak kot cerkveni ideologi, ali so drugačni ljudje posledica ločenih stvarjenj? Tako je začetek novega veka zaznamovala razprava o pogostosti stvarjenja, ki je udeležence razdelila v dva tabora. Monogenisti so zagovarjali trditev, da je bilo stvarjenje samo eno ter da so posledično ljudje poselili cel svet in se pod vplivom okolja spremenili. Poligenisti pa so trdili, da je bilo stvarjenje več. Vsako stvarjenje je proizvedlo par, ki ga je Stvarnik v svoji modrosti vstavil v okolje, ki temu paru ustreza. Kljub navidezni kontradiktornosti sta oba sistema enotno funkcionirala kot aparat evropskega zatiranja celotnega preostalega sveta. Če so se ljudje spremenili, so degenerirali od prvotnega rajskega ideala, ki je bil seveda evropski. Če pa je bilo več stvarjenj, pa je

bilo jasno, da so ljudje že izvorno različni in je evropska prevlada spet posledica evropske civilizacijske in kreativne premoči nad drugačnimi. Premoč ne izhaja iz kontinuitete ekonomskega razvoja, ampak od vrojenih, od Boga danih razlik (Kavur 2002, 23).

Argumentacija se je vrtela v krogu, dokler ni Darwin izdal *The Origin of Species*. Njegova glavna inovacija je bila vpeljava koncepta nasledstva z modifikacijo, to je predpostavko, da je naravno, da biološke vrste niso statične, ampak se v generacijah spreminjata njihov videz in obnašanje, kot gonilo, ki je tvorilo spremembe, pa je vpeljal aksiomatsko načelo boja za preživetje. V okrilje takega teorijskega sistema je Huxley uvrstil še človeka med živali ter ga podredil univerzalnim zakonom evolucije. Na podlagi istih zakonov ter anatomske primerjave med opicami in ljudmi je obrnil srednjeveško prepričanje in je človeku podobne opice rehabilitiral s pozicije gozdnih degenerirancev ter jih ustoličil kot gozdne predhodnike – prednike, iz katerih nas je izoblikovalo nasledstvo z modifikacijo. Kljub poznavanju dokazov ter njihovi omembi pa ni izpeljal prikaza tega procesa. Prvo desetletje darvinizma še ni rodilo paleoantropologije – spremenilo pa je teologijo.

Morda pa je v mitologijo o znanosti posegel prav Darwinov konec. Ko je leta 1882 umrl, se je takoj začela uspešna kampanja, ki jo je podprlo 19 članov parlamenta in katere namen je bil pridobitev dovoljenja od dekana Westminsterke opatije, da bi se Darwina tam pokopalo. V grob so ga položili ob Isaacu Newtonu in Michaelu Faradayju ter s tem sicer potrdili njegov izjemen pomen za znanost svojega časa, vendar pa se moramo zavedati, da kljub vsemu gre za dokaj nenavaden izbor končnega počivališča za konvertita, ki je v največji meri uspel vreči z oblasti ustaljeni religiozni svetovni red.

V obdobju pred pojavom darvinizma se je spremenilo tudi teološko ozračje. Po letu 1840 je močno začel prevladovati poligenizem, ključne argumente pa je ponudila arheologija. Analize v Egiptu odkritih človeških ostankov, ki se jih je lahko v skladu z biblijsko kronologijo uvrstilo v čas okoli 2500 pred našim štetjem, so pokazale obstoj rasnih razlik v človeških populacijah. Če bi bilo človeštvo ustvarjeno šele nedavno, enostavno ni imelo časa, da bi razvilo takšne razlike. Na eni strani je zaradi pomanjkanja časa ter ob sočasnem vztrajanju pri pravilnosti biblijske kronologije v sredini 19. stoletja prevladal poligenizem, na drugi strani pa so se monogenisti bili prisiljeni odreči pravilnosti biblijske kronologije – egipčanske lobanje so spodkopale avtoriteto Geneze. Da bi lahko ohranili enotno stvarjenje, so ga morali potisniti v nedoločen čas v preteklosti (Kavur 2002, 24).

S tem so neposredno odprli vrata evolucionizmu. Osnova poligenizma, pa četudi v luči degeneracionistične teorije, je predpostavljala, da se je člo-

veštvo razvilo iz ustvarjenega para. Variabilnost danes živečih populacij je izhajala iz postopnega spreminjanja – Darwin torej ni povedal nič novega. Vendar se je v Evropi na višku imperialistične mrzlice zdelo, da se je to dogajalo nekje drugje – na robu civilizacijskega in ekonomskega sveta 19. stoletja. Potrebna je bila novost – darvinizem je nudil teorijski okvir, sedaj je bilo potrebno vanj vključiti obstoječe najdbe iz Evrope.

Ključne poteze prazgodovinske arheologije se izoblikujejo sočasno z uveljavitvijo evolucionizma. John Lubbock, baron Avebury je bil Darwinov sosed ter zraven Huxleyja največji popularizator novih humanističnih ved. V svojem delu pa je načrtno tudi nekatere pomembne predpostavke socialne antropologije – v *Prehistoric Times* je formuliral kulturni dvojnik teorije evolucije. Prebivalce Tasmanije in Ognjene zemlje je opisal kot povrnitev v prejšnje stopnje kulturnega razvoja. Zanj so predstavljali žive, vendar na izumrtje obsojene dokaze o starosti civilizacije ter divjaštva prazgodovinskih ljudi (Fernández-Armesto 2004, 120). Etnologi so s preučevanjem primitivnih ljudstev dobili občutek o potovanju v preteklost – antropologija in arheologija sta se rodili kot poglavitni sekularni znanosti, ki sta namesto teološke metafizike poskušali s preučevanjem načinov življenja in materialnih ostankov definirati kulturni razvoj človeštva.

Pravzaprav se tudi fizična antropologija, kot jo poznamo danes, pojavi v Darwinovem času – v obdobju med *The Origins of Species* (1859) in *Descent of Man* (1871). Sheme hipotetičnega socialnega razvoja so sicer bile postavljene že prej, v tem obdobju pa je prišlo predvsem do kolapsa kratke biblijske kronologije. Revolucija v etnografskem času je povzročila, da se je preteklost namesto v zadnjih nekaj tisočletij raztezala v neskončno preteklost (Trautmann 1992, 379–380). Lahko bi trdili, da je koncepcija preteklosti bila ustvarjena kot stranski produkt kreacije modernosti. Na drugi strani pa je v duhu Darwinovih in Wallaceovih raziskav prišlo do vzpostavitve sistema biogeografije, ki jo je Clive Gamble opisal kot imperialno. Sistem je predpostavljal, da se vrste razvijajo v centrih ter se nato širijo – distribucija živali in rastlin je posledica lokacije teh centrov ter možnosti za razširitev. Preučevanje distribucij v sedanosti in preteklosti pa nam omogoča njihovo rekonstrukcijo (Gamble 1993, 40).

Tako pojmovanje seveda ustvari dva vidika, ki sta ključna za pojasnitev človeškega razvoja. Prvič to pomeni, da so centri obstajali ter da je vedno znova v njih prihajalo do nastanka novih vrst, ter drugič, da so zraven aktivnih centrov obstajala tudi pasivna območja, v katera so se ljudje zgolj priseljevali. Darwin je sicer domneval, da so severna področja tista, kjer zaradi podnebja pogosteje prihaja do pojavov novih vrst, sledeč principom biogeografije pa je

koncepte izvora človeka v največji meri do konca druge svetovne vojne oblikoval Grafton Elliot Smith. V prvi polovici dvajsetega stoletja se je v svojih študijah o difuzijah in migracijah primarno sicer ukvarjal z začetki civilizacije, katere je lociral v Egipt ter kasneje izpeljal po celotnem Starem svetu, pomembne pa so bile tudi njegove analize distribucij sodobnih in izumrlih opic ter človeških fosilnih ostankov, za katere je menil, da izkazujejo identične principe razširjenosti. Sicer je na podlagi takrat odkritih fosilnih opic iz Pakistana menil, da se je izvor človeštva nahajal v gorovju Sivalik, vendar je zaradi previdnosti morebitno zibelko človeštva raztegnil na območje med Himalajo in osrčjem Afrike (Gamble 1993, 40–41).

Vendar pa je biogeografska metoda imela drugačne implicitne posledice. Ko je v evolucijskem smislu definirala centre, kjer se je evolucijski proces interpretiral kot zgodovina vrste, je ustvarila prazno območje v okolici – območje, ki je bilo prikrajšano za kreativno zgodovino. Svet, pa če je šlo za Miocen ali pa za Mikene, je bil prikazan, kot da bi imel redke aktivne centre ter veliko pasivno zaledje. Seveda moramo take interpretacije razumeti kot preslikave pogleda na svet tega pa je ustvarjala kolonialna ideologija, ki je med Parizom in Londonom vladala svetu druge polovice 19. in prve polovice 20. stoletja. Če prevedemo vse v jezik socialnega darvinizma, je bilo širjenje in zamenjava drugih, poglobljena značilnost dominantnih skupnosti, dominantni pa se širijo, da bi si pridobili koristi, in ne zato, da bi pobegnili pred težavami.

Tako se v konstrukcijah, ki so zagovarjale superiornost belcev, v bistvu nič ne spremeni – še naprej je prevladoval rasistični determinizem. Čeprav je Darwin sicer s teorijo o izvoru vrst končal razpravo med monogenisti in poligenisti v prid novega znanstvenega monogenizma, so degeneracionisti svojo teorijo enostavno obrnili na glavo. Prejšnja oddaljenost od Adama je postala bližina opic oziroma neenakost ras z belci na vrhu ter temnopoltimi na dnu je bila še naprej razlagana kot naravni red – pred 1859 je bila odraz Božje kreacije, po tem letu pa je postala produkt naravne selekcije. Tako evolucionizem ni premaknil fokusa vede od linejske taksonomije, ampak je njeno pozicijo še ojačal, kajti prav taksonomija je postala osnovna metoda za tvorjenje filogenij. Rasne tipologije so bile prevedene v termine filogenij – postale so metafore za rekonstrukcijo rasnih zgodovin (Armelagos, Van Gerven 2003, 55).

Vzporedno z velikimi razpravami o funkcioniranju naravnih zakonov in s počasno vpeljavo evolucionizma so začele na dan prihajati tudi prve odkrite človeške kosti in ustanavljali so se prvi veliki javni in celo nacionalni muzeji. Leta 1823 je bila odkrita »Red Lady« iz Pavilanda v Veliki Britaniji, leta 1852 so bile odkrite kosti v Aurignacu ter leta 1868 v Cro-Magnonu v Franciji. Vendar ker so bile kosti enake sodobnim oziroma niso izstopale iz va-

riacijskega okvirja tedaj poznanih človeških ras, niso vzbudile prevelikega zanimanja oziroma niso sprožile razprave o starosti človeških fosilov (Murray 1948, 52). Še Voltaire je bil prepričan, da so fosile, ki so jih odkrili v Alpah, tja prinesli romarji (Schnapp 2002, 138–139).

Pravzaprav so prvo razpravo, ki je kmalu zamrla, vzpodbudile kosti, ki so jih okoli leta 1700 odkrili pri Cannstattu. Šele leta 1834 je zaradi bližajočega se srečanje nemških naravoslovcev in zdravnikov občinski svet podaril ohranjeno lobanjo kraljevskemu Naravoslovnemu kabinetu v Stuttgartu, njen opis pa je leta 1839 Georg Friedrich Jäger objavil. V svojem opisu jo je zaradi oblike, ki je »preko čela nekoliko potisnjena nazaj«, pripisal Ciganu ali kužnemu bolniku. Kmalu je njen pomen prepoznal Georges Cuvier, ki jo je, namesto, da bi jo pripisoval marginalizirani družbeni skupini, pripisal pripadniku starodavnega nemškega ljudstva (Pfannenstiel 1972/73, 4).

V naslednjih desetletjih sta antropološke razprave zaznamovali predvsem dve vprašanji – na eni strani je bilo za anatome ključnega pomena preučevanje izvora človeških ras, na drugi strani pa so se porajajoči prazgodovinarji ukvarjali z vprašanjem starosti izvora človeka. Na eni strani so mrzlično iskali antropološke podatke, na drugi strani pa so se začele sistematične raziskave kamenih orodij – tistih arheoloških najdb, ki bi, odkrite v geoloških formacijah ter skupaj s kostnimi ostanki izumrlih živali potrjevale starost obstoja človeka.

Sistematično razpravo o starosti človeštva je v severni Franciji sprožil carinski uradnik Jacques Boucher de Perthes. Že leta 1826 je v starosti 38 let začel zbirati starine, 12 let kasneje je odkril svoj prvi pestnjak in od leta 1838 se je posvečal predvsem pregledovanju prodnih teras reke Somme, kjer je iskal pestnjake, ki jih je razlagal kot človeško delo, v intaktnih plasteh skupaj s kostnimi ostanki izumrlih živali. Leta 1842 je poslal svoje prvo poročilo Akademiji v Parizu. V njem je opisal svoje najdbe, štiri leta kasneje pa je izdal knjigo *Antiquités celtiques et antédiluviennes*, ki mu je prinesla žal zgolj posmeh. Štiri leta kasneje je Akademija ustanovila komisijo, ki naj bi preučila avtentičnost najdb. Član slednje je bil geolog Jean-Baptiste Élie de Beaumont, ki je nasprotoval vsaki ideji o starosti človeštva. Kljub številnim pozivom si komisija najdb nikoli ni ogledala, njihovo avtentičnost pa je zanikala v štirih točkah – orodja naj bi bila igra narave oziroma naj bi bila delo sodobnih ljudi – na primer Rimljanov, oziroma naj bi skozi razpoke prišla v starejše plasti, oziroma so ponaredek, ki so jih izdelovali delavci v peskokopih (Pfannenstiel 1972/73, 11–12).

Kljub zanikanju francoskih izobražencev so si Boucher de Perthesove najdbe ogledali in kot avtentične potrdili Angleži – obiskali so ga Hugh Fal-

coner, sir Joseph Prestwich, sir John Evans in sir Charles Lyell, in to istega leta, 1859, ko je Charles Darwin izdal svojo *On the Origin of Species by Means of Natural Selection*. Kljub priznanju v Angliji je šele leta 1860 v Franciji po treh sejah Antropološko društvo v Parizu potrdilo starost najdb in priznalo možnost, da so ob Somi ljudje živeli sočasno z ledenodobnimi živalmi.

Sredi 19. stoletja je v Franciji gibanje za priznanje visoke starosti človeštva vodil Edouard Armand Lartet. V pričakovanju ustreznih najdb je šele leta 1860, osem let po odkritju, obiskal vas Aurignac ob vznožju Pirenejev, kjer je ob kopanju majhnega spodmola kmet odkril skeletne ostanke 17 oseb, ki so jih pokopali na neznanem mestu na vaškem pokopališču. Ob ponovnem prekopavanju ostalih sedimentov je odkril množico kamnitih orodij in nekaj odlomkov človeških kosti – dovolj, da je bil prepričan, da so bili odkriti fosilni ljudje. Svoje spoznanje je predal 19. marca 1860 pariški Akademiji znanosti pod naslovom *Note sur l'anciennité géologique de l'espèce humaine dans l'Europe occidentale*. Žal pa je zaradi nasprotovanja tedanjega predsednika Élie de Beaumonta bil objavljen zgolj naslov prejetega dela (Pfannenstiel 1972/73, 8).

Ustrezno slavo je dočakal Lartet šele sedem let kasneje. Že leta 1864 je pri La Madeleine ob reki Vézère odkril gravuro mamuta. Gravuro, ki je zraven tega, da je s sobivanjem dokončno potrdila pleistocensko starost ljudi, dokazala tudi visoko umetniško sposobnost človeštva v tem obdobju. Postala je ena izmed glavnih atrakcij na pariški Svetovni razstavi in zaradi svojih zaslug je bil istega leta Lartet imenovan za predsednika Mednarodnega kongresa za arheologijo in antropologijo, kjer je bila dokončno potrjena fosilna starost človeških ostankov (Pfannenstiel 1972/73, 9). Istega leta je bil ustanovljen tudi *Musée des Antiquités nationales* v Saint-Germain-en-Laye, ki je bil posvečen preučevanju prazgodovine kot pomembnemu delu francoske nacionalne zgodovine (Gran-Aymerich 2006, 57–58). Zametek je bil v istem gradu ustanovljen na pobudo Napoleona III. že leta 1862 ter je bil prvih 6 mesecev svojega obstoja imenovan zgolj *Gallo-rimski muzej*, kasneje pa se je njegova dejavnost razširila na celotno področje preteklosti. Verjetno na Lartetovo pobudo je Napoleon III. naprosil Boucher de Pertho, da je slednji že naslednje leto predal svojo zbirko v muzej, za kar je bil nagrajen z medaljo Legije časti.

Pravzaprav so se antropološke razprave o variabilnosti sodobnega človeštva, izvoru ras in starosti človeštva odvijale na relaciji med Nemčijo in Veliko Britanijo, v Franciji pa je primat pri pojasnjevanju starosti človeštva prevzela arheologija. V nasprotju z metodološko strogostjo ter procesi konsolidacije evolucionistične teorije v ostanku Evrope, smo v drugi polovici devetnajstega stoletja v Franciji pričla izjemni liberalizaciji antropoloških idej – leta 1859 Clémence Royer, verjetno prva ženska, ki se ukvarja z antropologi-

jo, prevede Darwinov *Izvor vrst* v francoščino ter v komentarjih kritizira fizično antropologijo, ki po njenem mnenju preveč poudarja fizično različnost ter zapostavlja moralne in intelektualne dimezije. Nekoliko kasneje, leta 1885, pa haitijski veleposlanik v Parizu, Anténor Firmin, prvi temnopolti antropolog, izda knjigo *De l'égalité des races humaines*. Že leta 1883 je bil na predlog Ernesta Aubertina, Louisa-Josepha Janvierja ter očeta paleolitske arheologije, Gabriela de Mortillera, sprejet v pariško Antropološko društvo, kjer se v tem obdobju vrstijo razprave o antropometriji, kranimetriji ter rasističnih interpretacijah fizičnih podatkov (Fluehr-Lobban 2000, 449–453).

Francosko preučevanje prazgodovine je bilo stranski produkt političnega liberalizma. Gabriel de Mortillet se je zaradi pisanja za socialistične revij ter pisanja pamfletov, v katerih je leta 1848 napadal konservativno držo francoske politike, moral zateči v izgnanstvo v Savojo (takrat v Piemontsko-sardinskem kraljestvu). V muzejih v Ženevi in Annencyju je urejal paleontološke zbirke, ko se je moral zaradi aneksije Savoje umakniti v Italijo, kjer je sodeloval pri izgradnji železnic. Ko so v drugi polovici petdesetih let bila v Švici odkrita številna prazgodovinska naselja na kolih v jezerskih plitvinah, se je začel ukvarjati s podobnimi v italijanskih jezerih. Z liberalizacijo Drugega cesarstva pa se je leta 1864, zdaj že ugledni prazgodovinar, lahko spet vrnil v Pariz, kjer se je zaposlil v Musée des Antiquités nationales v Saint-Germain-en-Laye. Kot materialist v francoskem smislu je zagovarjal prepričanje v materialno enotnost sveta, ki predpostavlja tudi enotnost zakonov fizike ter kemijske narave, ki jih vodi. Edini zakon, ki je lahko bil univerzalen v tem obdobju, je bil zakon transformizma (evolucije), zakon univerzalnega napredka. Njegov glavni prispevek znanosti 19. stoletja – klasifikacija kamenih orodij, je temeljil prav na teh principih.

Po svoji osnovni izobrazbi inženir, po delovanju geolog, je de Mortillet umeščal prazgodovino v okvir naravne zgodovine oziroma je naravoslovne principe apliciral na arheologijo. Tako je s paleontološko stratigrafijo dosegel osnovne principe določanja starosti – arheološke plasti so tako stare kot fosili, ki se nahajajo v njej, pri čemer je potrebno zgolj določiti značilne ter potem posamezna obdobja poimenovati po najslavnejših nahajališčih teh fosilov. Ker je tudi arheološke najdbe pojmoval kot fosile, je združil koncepte arheološke tipologije in geološke stratigrafije (Coye 2005, 703–704).

S projektom je začel že leta 1876, ko je organizacijski komite Svetovne razstave v Parizu naročil Edouardu Lartetu, da v sklopu razstave *Zgodovina dela* sestavi dvorano *Ledene dobe*. Odmevnost razstave je prazgodovinsko arheologijo prvič privedla v pozornost javnosti, de Mortillet pa je priložnost izkoristil za reakcijo proti Lartetovi shemi klasifikacije prazgodovinskih obdo-

bij, ki je temeljila na favni z arheoloških najdišč. V tradiciji Marcel de Serresa iz leta 1853 je predlagal delitev glede na arheološke najdbe ter obdobja poimenoval po eponimnih najdiščih. Njegovo filozofsko prepričanje pa je imelo močan vpliv tudi na tretje področje njegovega dela – na preučevanje prazgodovinske umetnosti. Zanj so bili paleolitski ljudje primitivni, ker so se nahajali na mnogo nižji lestvici kulturnega in intelektualnega razvoja. Iz trditev, da paleolitska umetnost, ki sta jo ob reki Vézère odkrila Lartet in Christie, ne vsebuje kompozicije, je izpeljal trditev, da ljudje niso bili sposobni načrtovanja in refleksije. S frazo »*otročstvo umetnosti je oddaljeno od otroške umetnosti*«¹ je želel povedati, da paleolitska umetnost ni bila podobna okornim izdelkom otrok, ampak je njena okornost bila vrhunski odraz okornega duha njenih izdelovalcev. Podobno je v obrambo neobstoja pokopov zagovarjal tudi neolitsko starost človeških skeletov iz previsa Cro-Magnon, ki jih je leta 1868 odkril Louis Lartet (Richard 1999, 98–103).

Čeprav se je sistem njegovih prepričanj podrl že v prvih letih dvajsetega stoletja, je s svojim delovanjem zaznamoval razvoj prazgodovinske arheologije – leta 1864 je ustanovil prvo arheološko revijo na svetu – *Matériaux pour l'histoire positive et philosophique de l'homme*. Njen pomen morda ni tako razviden iz števila 250 naročnikov, kolikor jih je nabrala v prvi petletki, vendar je v istem obdobju članke prispevalo 600 avtorjev, kar pomeni, da je delovala kot polje za predstavljanje in prenašanje idej med izobraženci. Sočasno je na širjenje njegovih idej v javnost vplivala tudi politična odločitev Napoleona III., ki je z ustanovitvijo muzeja v Saint-Germain-en-Layju sicer želel podariti državljanom muzej, ki se bo ukvarjal s tako imenovano francosko nacionalno, to je keltsko arheologijo, z zaposlitvijo de Mortilleta pa se je težišče premaknilo na starejšo prazgodovino (Richard 1999, 105).

Seveda je bil njegov način interpretacij deležen tudi številnih kritik, pri čemer je izstopal predvsem Salomon Reinach, ki je napadal predvsem kronološko pozicijo individualnega tipa ter univerzalno vrednost tipoloških opazovanj. Zanj je bil nesprejemljiv predvsem uniformistični napredek, ki ga je zagovarjal de Mortillet. Vendar je slednji kljub kritikam uspel v sistem mišljenja o evoluciji vtisniti predstave o popolnoma linearnem napredku, kjer so se biološke in kulturne značilnosti spreminjale sočasno ter tvorile osnovo posameznega obdobja. Stranski učinek takega pojmovanja pa je bil tudi razvoj dejavnosti, ki danes spravlja arheologijo v obup – ustanavljanja tipoloških študijskih zbirk. V obdobju pred standardizirano produkcijo znanstvene literature oziroma arheološke dokumentacije predmetov so imeli osnovno demonstrativno vlogo predmeti sami. Predvsem so bili cenjeni predmeti s slavnihi, oziroma po de Mortilletu tipskih najdišč, ki so za demonstrativne in študijske potrebe bili

posredovani med posamezniki in inštitucijami po celotni Evropi. Kroženje vedenja oziroma posredovanje informacij je bilo organizirano preko neposrednega posredovanja predmetov v vpogled (Coye 2005, 704).

S širšo historično oceno vloge de Mortilleta lahko opazimo, da z njegovo osebo vstopa evolucionizem v arheološke študije. Gre za proces, ki je ob koncu devetnajstega stoletja privedel do emancipacije prazgodovinske arheologije iz okrilja antikvarske tradicije. Ta je temeljila na ilustriranju življenja, navad, običajev in prepričanj starodavnih ljudstev. Prelom s tradicijo, izvirajočo iz razsvetljenstva, je v ospredje privedel naravoslovce – nove vede niso formirali humanistično izobraženi premožni ljubitelji in aristokrati, ampak jasno intelektualno formirani naravoslovci, pripadniki novih porajajočih se inteligenc, ki so imeli jasno formuliran profesionalni status. Tako se je prazgodovinska arheologija rodila z razlastitvijo antikvarstva – jasen metodološki okvir ter interpretativna sposobnost, ki jo je arheologiji pripisal de Mortillet, sta omogočila končni izgon predlogov, ki so izvirali iz antične zgodovine, mitologije, biblijskih besedil, lingvistike in filologije. Izpovednost arheoloških najdb je temeljila na uporabi konceptualnih orodij arheologije – stratigrafije, tehnologije in tipologije (Kaeser 2002, 174).

Vzporedno sta potekali dve razpravi, ki sta se ukvarjali s starostjo. Na eni strani geološka, paleontološka in končno tudi astronomska, ki se je ukvarjala z določanjem starosti ledene dobe, ter na drugi strani arheološka, ki se je ukvarjala z določanjem starosti kamene dobe. Arheološki argumenti za določitev starosti kamene dobe so prišli relativno pozno in še to iz kraja, ki ga kot enega od zibelk civilizacije ne bi tradicionalno povezovali z genezo prazgodovinskih kultur. Prispeval jih je šele marca leta 1881 Augustus Henry Lane Fox Pitt Rivers, ki je bil na izletu ob Nilu ter se je spuščal proti Tebam. Pri vožnji s kočijo je opazil v stenah egipčanskih grobnic, ki so bile vsekane v zlepljen grušč, orodja iz kremenca, kakršna je poznal iz evropskih kamenodobnih najdišč. 4. marca je začel z manjšimi izkopavanji, pri katerih je odkril v intaktnem zlepljenem prodnem zasipu kamena orodja, za katera ni bilo nobene možnosti, da bi prišla v zasip v kasnejših obdobjih. Ugotovil je, da so kamena orodja in posledično kamena doba vsaj tako stara kot grobnice starega Egipta. Leta 1881 pa so egiptologi iz papirusov iz obdobja okoli 1000 let pred našim štetjem že razbrali poročila nadzornikov grobnic, ki so trdili, da so bile v času pisanja njihovih poročil grobnice stare vsaj 500 let (Romer 2000, 32–34). Evropska in tudi svetovna kamena doba s tem sicer ni dobila natančne kronološke starosti, dokazano pa je bilo, da je zagotovo starejša od 3.500 let. Že na samem svojem začetku je na osnovi dveh temeljnih principov arheologije – arheološke stratigrafije (orodja v zlepljeni plasti) ter primerjanja na podlagi ana-

logije (podobna kamena orodja kot v Evropi) kamenodobna arheologija dobila jasnejše kronološke temelje.

Če se je industrijska revolucija začela na britanskem otočju že v sredini 18. stoletja, je osrednja Evropa dohitela razvoj šele na začetku 19. V osrednjem delu Nemčije v Porurju ter Porenju je prišlo do pospešitve industrijskega razvoja po letu 1840, ko je bilo ustanovljeno največje število koksarn, železarn in valjarn. Družbe, ki so veliko vlagale v izboljšanje proizvodnje, so se povezovale v koncerne, ti pa so obvladovali proizvodnjo vse od pridobivanja surovin, do izdelovanja končnih izdelkov. In če je bila še večina cest iz napoleonskega obdobja, med katerimi so bile le redke tlakovane s kamenjem, ter je bilo glavno prevozno sredstvo poštna kočija, se je situacija v nekaj desetletjih spremenila. Če je bila zgrajena prva železniška proga med Liverpoolom in Manchestrom leta 1830, je bila v Evropi med prvimi 1841 odprta proga med Düsseldorfom in Elberfeldom. Predstavljala je tudi popolno tehnično novost, saj je med Erkhartom in Hochdalom vsebovala odsek z največjim naklonom v Evropi. Ključnega pomena za okolico pa so bila med gradbenimi deli odkrita rudišča in že desetletje kasneje je v bližini začela z delom železarna, ki je za proizvodnjo potrebovala velike količine apnenca in apna. Kamnolomi ter peči za žganje apna so bili postavljeni v bližnjo dolinico ob reki Düssel, ki se je po reformiranem pridigarju ter avtorju cerkvenih pesmi Joachimu Neanderju poimenovala Neanderthal (Schmitz, Thissen 2000, 26–28).

Avgusta leta 1856 so delavci iz kamnoloma, ki so se pripravljali, da razstrelijo majhno jamo Feldhofer, iz nje odstranili glinene usedline ter jih zmetali v nižje ležečo dolinico reke Düssel v Nemčiji. Pri tem so naleteli na kosti, ki jih je lastnik kamnoloma prepoznal kot medvedje in dva delavca sta jih zbrala ter shranila v pisarni kamnoloma. Kasneje so obvestili Johanna Carla Fuhlrotta – učitelja matematike v Elberfeldu in naravoslovca –, ta pa je kosti takoj prepoznal kot človeške (Bosinski 1993, 26–27). K sreči so za kosti najprej menili, da so živalske, kajti obratno bi se lahko zgodilo podobno kot nekaj let pred tem, ko so v jami Aurignac odkrite paleolitske pokope pokopali v *posvečeni zemlji* (Schmitz, Thissen 2000, 40–41). Fuhlrott je 4. septembra v lokalnem *Barmer Bürgerblatt* poročal o najdbi, prispevek pa so razširili in 9. septembra je v *Bonner Zeitung* avtor domneval, da bodo najdbe razložile, ali gre za pripadnika starodavnega srednjeevropskega ljudstva ali pa člana »horde, ki se je potikala z Atilo« (Drell 2000, 1; Schmitz, Thissen 2000, 40–42). Kmalu po tem je bil Fuhlrott naprošen, da svoje najdbe preda univerzi v Bonnu, kjer je za pomoč pri obdelavi prosil profesorja anatomije Hermanna Schaaffhause- na ter Franza Josefa Carla Mayerja. Prvi je leta 1857 naredil natančno anatomsko analizo ter dokazal, da gre za skelet enega posameznika. Poročilo je obja-

vil naslednje leto. Leta 1859 je Fuhlrott v *Verhandlungen des naturhistorischen Vereines der preussischen Rheinlande und Westphalens* objavil tudi svoje vede-
nje o okoliščinah odkritja ter o geoloških razmerah, v katerih je bil skelet
odkrit. V prispevku je polemiziral tudi z možnostjo, da skelet nakazuje obstoj
fosilnih ljudi, možnost, ki jo je uredništvo revije s kratkim pripisom zanikalo
(Schmitz, Thissen, 2000, 52–55).

V skladu s svojim prepričanjem, da je volumen možganov v direktni po-
vezavi z inteligenco posameznika, je Schaaffhausen glede na izmerjenih 1.332
kubičnih centimetrov domneval, da posameznik ni bil zelo inferioren v pri-
merjavi s sodobnimi primitivnimi rasami, kot so črnci, Eskimi ter avstralski
staroselci, katerih možganske prostornine naj bi se po njegovem prepričanju
gibale med 1.100 ter 1.200 kubičnimi centimetri. Vendar še vedno ni bil čas,
ki bi omogočal kaj več kot mnenje, da so neandertalci le divja verzija naše vrste
(Drell 2000, 4). Primitivnost pa je bila v najstarejših rekonstrukcijah iz ob-
dobja konca 19. stoletja prikazana predvsem pomočjo uporabe izrazite obrazne
prognatije, ki je delno temeljila na anatomskih dejstvih ter golote upodoblje-
nega, ta pa je bila izrazito plod umetniškega navdiha (Bosinski 1993, 28).

Na drugi strani pa je njihovo podobo v Veliki Britaniji definiral Darwinov
buldog Thomas Henry Huxley, ki je leta 1863 v svojem slavnem delu *Evidence
as to Man's Place in Nature* sklenil, da predstavlja lobanja iz Neanderthala naj-
bolj pitekoidno izmed vseh poznanih človeških lobanj. Pravzaprav ni povedal
nič novega, le iz svojega stališča primerjalne anatomije je neandertalce pri-
merjal z opicami ter ustvaril primerjavo, katere se njihova podoba še dolgo ni
mogla otresti. V Nemčiji pa je Schaaffhausen že 4. februarja leta 1867 v Bonnu
na srečanju Medicinskega in naravoslovnega društva poročal o najdbi. Zago-
varjal je trditev, da lobanja ni patološko preoblikovana, ampak da je značilna
za »*barbarsko aboriginsko raso*« o katerih pišejo antični avtorji, da so živele v
severni Evropi pred Germani. Ker je bil prepričan v razvoj ljudi iz antropo-
idnih prednikov, je govoril o primitivni rasi in ne o primitivni vrsti (Spencer
1984, 1–7). Njegovo ravnanje je popolnoma razumljivo, saj je problematika
primitivnih ljudi pred odkritjem neandertalcev ter priznanjem njihovega vr-
stnega statusa potekala na ravni rasne razprave oziroma v obliki obračunov
med monogenističnim ter poligenističnim prepričanjem.

Leta 1863 sta Huxley in Lyell podprla fosilno starost ostankov, sočasno
pa je Schaaffhausena kritiziral Franz Ignaz Pruner-Bey, ki je za ostanke menil,
da pripadajo »*idiotu, ki je bil zagotovo keltskega porekla*« (Schmitz, Thissen
2000, 62). Značilno je, da je evolucioniste 19. stoletja lobanja neandertalca
spominjala na vsa tista ljudstva, ki jih je zatiral ekonomski ter posledično kol-
onialni sistem 19. stoletja – črnce, mongoloide, Hotentote, Kelte, Irce (Eisley

1979, 199). In ker so tudi evolucionisti konca devetnajstega stoletja, kot je bil Edward Tylor, menili, da imajo človeške rase vrojene kognitivne zmožnosti in temperament (Hatch 1973, 32), je bilo popolnoma normalno prepričanje o inferiornih kognitivnih sposobnosti in brutalnem temperamentu fosilnih ljudi.

Pravzaprav je bila izpeljava pričakovana, saj so pri anatomskih raziskavah vztrajno izpostavljali živalske značilnosti anatomije, ki so jih izpeljevali iz primerjalnih študij opic. In pri vseh primerjavah z živalmi ni bilo nič čudnega, da niso neandertalcem priznavali kakih višjih kognitivnih možnosti. Slavni anatom Hermann Klaatsch je izpostavljal, da kažejo neandertalci »*vtis manjvednosti, neke surovosti, ki se ne razlikuje veliko od stanja sodobnih divjakov, kot jih najdemo v Afriki in Avstraliji*« (Overhage 1957, 214).

V obdobju po odkritju so v fizičnih potezah lobanje iz Neanderthala mnogi anatomi videli patološke tvorbe. Med njimi je Joseph Barnard Davis opozori na prezgodnjo zrast šivov lobanje, C. Carter Blake pa je menil, da gre za lobanjo idiota (Hrdlička 1931, 55), le profesor geologije na Queen's College v Galwayu William King je leta 1863 na srečanju *British Association for the Advancement of Science* predlagal vzpostavitev nove vrste rodu *Homo* – *Homo neanderthalensis*. Za to potezo se je odločil, ker je menil, da je najdba še veliko bolj primitivna od vseh poznanih nižjih ras, kasneje pa je svoje trditve celo preklical ter trdil, da skelet sploh ne pripada človeku (Schmitz, Thissen 2000, 61). Zaradi domnevnih šimpanzoidnih značilnosti se je celo poigral z mislijo, da bi najdbo uvrstil v ločen rod. Kingovemu poimenovanju se je leta 1893 pridružil Edward Drinker Cope, Ludwig Wilser je predlagal leta 1897 *Homo primigenius*, poimenovanje, ki se je uporabljalo v nemško govorečih deželah, Francozi pa so ga po predlogu Otta Hauserja pogosto imenovali tudi *Homo mousteriensis* (Osborn 1916, 218). V trenutku, ko je bila avtentičnost fosilov vsaj v določenih krogih sprejeta, se je začelo izpostavljati vprašanje njene taksonomske uvrstitve. Klaatsch je zagovarjal trditev, da neandertalci niso mogli biti predniki sodobnih ljudi, saj naj bi bili po njegovem prepričanju s slednjimi sočasni (Schmitz, Thissen 2000, 110).

Po prvih analizah Fuhlrotta in Schaaffhausena sta skelet preučila ter zapečatila usodo vrste tudi August Mayer ter Rudolf Virchow. Prvi je opazil, da sta bili stegenici ter kolčnica nekoliko zvite, kar je razlagal z dolgotrajnim jahanjem, ki pa naj bi le stopnjevalo posledice v otroštvu prebolelega rahitisa. Leva roka je bila zlomljena ter slabo zaraščena. Še več, s to poškodbo, ki naj bi povzročala konstantne bolečine, je pojasnjeval tudi nenavadne akumulacije kostne mase v predelu nad očmi – nenavadno ter potencirano oblikovane nadočasne oboke. Čeprav je na začetku podpiral visoko starost najdbe ter nudil podporo Schaaffhausenu, je v povzetku svoje analize sklenil, da gre pri kosteh

za posmrtno ostanke pripadnika ruske kozaške konjenice, ki je pri napredovanju v Francijo januarja leta 1814 prečkala Ren (Schmitz, Thissen 2000, 62).

Najglasnejši kritik obstoja fosilnega človeka pa je bil berlinski patolog in anatom Rudolf Virchow, ki ni sprejemal izpeljave nove rase iz patološkega primerka. Prav tako ga je motila zraščena čelna šiva, kar naj bi pomenilo, da je posameznik dočakal visoko starost, po njegovem mnenju pa lovci in nabiralci take starosti niso dosegali (Spencer 1984, 12). Seveda moramo razumeti njegovo pozicijo kot logično izpeljavo njegove specializacije – njegova specialnost je bila patologija. S to je lahko najboljše pojasnil nenavaden izgled kosti, pri čemer je čudno, da ni nasprotoval Mayerjevemu zaključkom, čeprav je on najboljše vedel, da rahitis povzroča oslABLJENE kosti, ostanki neandertalca pa so bili še nadpovprečno močno razviti (Tattersall 1995, 78). Pravzaprav ni jasno, koliko so njegovi argumenti izvirali iz seznanjenosti z odkritjem ali pa zgolj iz osebnega kljubovanja, kajti originalne najdbe, ki so mu jih zaradi njegovega slovesa prikrivali, je videl šele 16 let po odkritju, leta 1872 na Fuhlrottovem domu. Pa še takrat je moral izkoristiti priložnost, ko slednjega ni bilo doma in je prepričal njegovo hčerko, da mu jih je na hitro pokazala (Schmitz, Thissen 2000, 63–71).

Vendar pa najdba nemškega neandertalca v Evropi nikakor ni bila prva. Že v tridesetih letih 19. stoletja je Philippe-Charles Schmerling v jami Engis pri Liègu v Belgiji odkril človeške kosti v plasti s kamenimi orodji in kostnimi ostanki. Lobanjo neandertalca pa so odkrili tudi v Gibraltarju leta 1848. Za *Gibraltar Scientific Society* jo je predstavil njen tedanji tajnik, poročnik Flint. V Veliki Britaniji, kjer sta jo študirala George Busk in Hugh Falconer, pa so jo prinesli leta 1862. Slednji je zaradi razlik z modernimi lobanjami predlagal ime *Homo colpicus*, izpeljano iz imena Calfé, ki je staro poimenovanje za Gibraltar. Njeno potovanje se je zaključilo leta 1868, ko jo je Busk podaril *Museum of the Royal College of Surgeons*, kjer se nahaja še danes (Hrdlička 1931, 52–53).

Eno izmed ključnih vlog v razpravi o neandertalcih pa je igral že omenjeni anatom George Busk, ki je bil angleški prevajalec Schaaflhausenovih besedil in ki je v roke dobil lobanjo iz Gibraltarja. Ta je bila le nekoliko gracilnejše grajena od neanderthalske (razumljivo, ker je bila ženska) in imela je ohranjen obrazni del. Prepoznal je pomen te lobanje ter je takoj proglasil, da neandertalska anatomija ne predstavlja individualnih značilnosti, ampak gre za značilnosti širše populacije. Šel je še dalje. Sarkastično je pripomnil, da verjetno niti Mayer ne bo trdil, da je kozak z vojnega pohoda leta 1814 zlezal v skalno razpoko v Gibraltarju (Tattersall 1995, 81).

A nekaj prahu je dvignila le lobanja iz Neanderthala, okoli katere se je razvnel neandertalski problem – razprava o legitimnosti, izvoru ter poziciji

hominidne vrste. Mnogi avtorji so mnenja, da je dokončno sprejetje neandertalcev kot fosilne oblike človeka povzročilo odkritje dveh skeletov v jami Spy pri Namurju leta 1886 (Bosinski 1993, 28). Julien Jean Joseph Fraipont je bil prvi, ki je na primeru najdbe iz Spyja opisal skelet neandertalca ter pri tem jasno opozoril, da je posameznik že hodil s popolnoma pokončnimi koleno (Spencer 1984, 13). Morda je sicer res, da je ta najdba pokazala, da neandertalske fizične značilnosti niso patološko stanje, pa vendar je bila potrebna še neka druga najdba, da bi bil prepoznan pravi pomen zgodnjih odkritij.

Do tega odkritja je prišlo v hrvaški Krapini v tedanji Avstro-Ogrski. Natančneje v peskopoku v Hušnjakovem hribu za kneippovim kopaljščem, kjer so kopali pesek za gradnjo ter posipavanje cest v mestu. Pri tem so meščani že nekajkrat naleteli na kosti, šele leta 1895 pa sta ravnatelj šole J. Rehorić ter K. Semenić zbrala nekaj kosti ter jih poslala v Zagreb profesorju Dragutinu Gorjanoviću-Krambergerju. Ta si je najdišče ogledal šele štiri leta kasneje, 23. avgusta 1899, pri čemer so njegovo pozornost pritegnile temne proge v pesku, ki jih je prepoznal kot kurišča. Ko pa je še isti dan odkril v pesku tudi človeški zob, je bila podana odločitev: že 2. septembra so se začela izkopavanja, ki so trajala do leta 1905 ter so ustvarila največjo zbirko neandertalskih ostankov v Evropi, za katero se danes meni, da šteje ostanke od 75 do 82 oseb. Kljub temu, da se je razprava o ostankih iz Krapine vezala večinoma na nemško govoreči prostor ter je te okvirje konkretno preseгла šele v sedemdesetih letih, je igrala ključno vlogo v zgodovini raziskav neandertalcev (Kavur 1999b, 60). Odkritja pred njo so bila redka, tako v prostoru kot tudi v času. Skeletni ostanki posameznikov so sicer potrjevali obstoj, niso pa mogli predstavljati konkretne populacije. Prav tako je bila Krapina prvo sistematično izkopano najdišče, prejšnje najdbe so bile le plod naključnih odkritij. S tem je odkritje neandertalcev v Krapini potrdilo obstoj populacije ter pokazalo njihov izgled, vendar pa zaradi fragmentiranosti ter premešanosti kosti krapinski material ni vplival na vizualno podobo neandertalcev. Vsaj na začetku ne.

Zadnja vsebina, ki ni bila razrešena, je ostalo vprašanje kulturne sposobnosti prazgodovinskih ljudi – v drugi polovici 19. stoletja sprejeti evolucionistični okvir jim je pripisoval nizko kulturno stopnjo, ko jo je zaznamovala konstantna borba za preživetje v ostrih podnebnih razmerah ledene dobe. Kramberger je bil natančen anatom in je preučeval vzroke za fragmentiranost odkritega skeletnega materiala. Ožganost posameznik kosti, razcepljenost dolgih kosti ter vrezi na posameznih kosteh so ga vodili do sklepa, da so bili neandertalci kanibali ali pa vsaj žrtev kanibalov. Ta ugotovitev ter prevlada darvinizma kot poglavitne biološke ter posledično tudi družbene teorije je še dodatno oblikovala njihovo podobo. Neandertalci so v dvajseto stoletje vsto-

DEVET ESEJEV O (SKORAJ) ČLOVEŠKI PODOBI

pili kot opicam podobni, primitivni ter patološko deformirani kanibali. O mitu plemenitega divjaka ni bilo nobene sledi več.

Zoprna opravila evolucije

Upodobitev dogajanja v preteklosti vsebuje osnovni problem – z vizualno govorico mora prikazati stvari, ki so v resnici nevidne. Ponuditi mora iluzijo, da smo priča dogodku, ki se je zgodil v času, ki je že zdavnaj preteklo. Porajajoča se naravoslovna ilustracija je črpala svojo metodologijo iz žanra historičnih ilustracij. Te so temeljile na evropski tradiciji upodabljanja pričevanj očividcev – nič lažjega za historična obdobja, ko se je podatke črpalo iz literarnih pričevanj. Težava pa je nastopila v trenutku, ko se je prazgodovina raztegnila – najprej skromno onkraj vesoljnega potopa, kasneje pa v nedoločljivo preteklost. Potrebne so bile priče. Najstarejše upodobitve so se tako naslanjale na žanr biblijskih upodobitev, kjer naj bi opis vesoljnega potopa pričal o najstarejšem izpričanem dogodku, ki je zapustil neme priče – fosile. Ti so dobili kot priče dogajanja literarno razsežnost. Tako kot so bili novci literarni viri, ki so opisovali padec Rima, so bili fosili literarni vir vesoljnega potopa, še več, bili so priča neopisanega življenja pred potopom (Rudwick 1992, 1–4).

Leta 1647 je švedski pomorski oficir Nicholas Köping služil na ladji v Bengalskem zalivu. Nekega dne naj bi se ladja približala otoku, katerega goli prebivalci naj bi imeli mačjim podobne repe ter bi bili tudi podobnega vedenja. Ko so se skušali na čolnih približati ladji, da bi s prišleki trgovali, so jih odgnali s streli, ko pa se je drugi dan skupina mornarjev odpravila na otok, se ni več vrnila. Naslednji dan je večja skupina mornarjev odkrila njihove kosti zraven še tlečega ognjišča, iz njihovega čolna pa so domačini populili vse železne zakovice. Skoraj stoletje kasneje je njegova zgodba spet zaživela v razpravi Linnéja ter njegovega študenta Hoppiusa. Ljudje z repi so bili uvrščeni v vrsto, imenovano Lucifer, ter upodobljeni s podobo, ki jo je Linné povzel po Christianu Emmanuelu Hoppiusu (Ingold 1995, 15).

Eden izmed bralcev Hoppiusa je bil tudi ekscentrični škotski sodnik James Burnet, poznan kot lord Monboddo. V prvi od šestih knjig pod naslovom *Of the Origin and progress of Language*, ki jih je izdal med leti 1773 in 1792, je podal povezave ter razlike med ljudmi ter drugimi živalmi in opisal značilnosti človeštva v njihovem izvornem stanju. Zmeden zaradi opisa ljudi z repom je osebno kontaktiral Linnéja, ki je potrdil verodostojnost Köpinga kot resnega in natančnega opazovalca. Posledično je Burnet verjel, da gre pri opisanih prebivalcih otoka res za ljudi, saj naj bi bili večši umetnosti plovbe, poznali naj bi trgovino ter uporabljali železo (Ingold 1995, 15–17).

Tim Ingold je za prikaz koncepcije pojmovanja človeškosti uporabil zgornjo zgodbo, da bi ilustriral šibkost koncepcije človeškosti v obdobju porajajoče se sistematike opisovanja človeštva. Za Burneta očitno ni bilo prav nič manj neverjetno, da bi ljudje imeli repe, kot da imajo črno kožo. Predvsem pa je izpostavil, da za razumevanje človeškosti v 18. stoletju nobena izmed navedenih značilnosti ni bila zadosten argument, da bi se opisane kreature izključilo iz človeškega občestva (Ingold 1995, 17). Šele s koncem obdobja zahodnjaških odkritij sveta je prišlo do spremembe koncepcije človeštva, ko je postalo človeštvo pojmovano kot skupek vseh variabilnosti, skupek, iz katerega so dokončno izginila pošastna bitja. Vendar je bil ta skupek evropskim očem prikazan v obliki reproducirane podobe posameznika, ki je postal stereotipiziran – skupnosti so postale na razlagalni ravni homogenizirane, pri čemer so bili prikazani ljudje pojmovani kot tipi in ne kot posamezniki.

Problem je bil, ker je stereotipizacija temeljila na nespremenljivih mentalnih podobah, kar pomeni, da v predstavitvah in pojasnitvah ni bilo prostora za individualne variacije. Vse je izhajalo iz strastnega urejevanja in klasifikacije osemnajstega in devetnajstega stoletja, ko se je ljudi najraje obravnavalo v skupinah. Posledično je prišlo do krožne argumentacije – stereotipizacija je pomenila, da so bile na podlagi posameznikov celotnim skupnostim pripisane neke značilnosti, hkrati pa so bile posameznikom pripisane značilnosti celotne skupine, kateri naj bi pripadali.

V teh okvirih se je rodil žanr uprizarjanja življenja v preteklosti. Med najstarejše in najvplivnejše upodobitve življenja v davnini sodijo ilustracije publikacij največjega popularizatorja znanosti v 19. stoletju, Guillaumea Louisa Figuierja. Bil je avtor velikega števila ilustriranih knjig, ki so se ukvarjale z znanostjo med katerimi je pomembno omeniti vsaj angleške izdaje *Great Discoveries of Modern Science* (1851), *Marvels of Modern Times* (1860) in *The Human Race* (1872). Večina jih je doživela več izdaj v francoščini, prevedene so bile v angleščino, nemščino in številne druge jezike, skratka njegova dela so se dotaknila pismenega občinstva po vsem svetu (Rudwick 1989, 233).

Nobena izjema ni bila *The World Before the Deluge* (1863). Do leta 1872 je doživela že šest ponatisov v francoščini, bila je prevedena v angleščino (v New Yorku in v Londonu), nemščino, danščino in španščino (v Mehiki). S tako distribucijo je zagotovo predstavljala eno izmed najbolj vplivnih del svojega časa, ki pa se ni omejevala zgolj na buržuazno publiko, ki se je zanimala za fosile in paleontologijo. Ilustracije za delo si je sposodil iz knjige svojega nekdanjega profesorja paleontologije Alcide d'Orbignyja, vendar je dodal 25 ilustracij, na katerih so fosili zaživel. Pod njegovim vodstvom jih je izdelal mladi slikar in ilustrator Edouard Riou, ki se je proslavil predvsem kot ilustrator znanstveno fantastičnih del Julesa Verna. V delo uvrščene ilustracije začno s prikazovanjem Zemlje še pred pojavom življenja in prikazujejo kondenzacijo vode na površju prvobitnega planeta, potem pa nadaljujejo skozi vsa obdobja zemeljske zgodovine do velike ledene dobe, ko prikazujejo mamute, jamske medvede, dlakave nosoroge in orjaške jelene. Naslednja upodobitev v knjigi je naslovljena *The Deluge of the North of Europe*. Ta naslov in naslov samega dela nas spominjata, da je vesoljni potop, kljub temu da je bil že nekaj desetletij izbrisan iz geoloških učbenikov kot glavni povzročitelj sprememb površja zemlje, še vedno ostajal živ v predstavah javnosti poznega devetnajstega stoletja. Vendar ga je Figuiere upodobil v skladu z geološkimi predstavami 60. in 70. let devetnajstega stoletja. Razburkana voda, ki je pritekala izpod čela ledenika, je valila kamne po z iglavci pokriti subarktični pokrajini in drobila dele ledenika, ki so se kot plavajoče ledene gore topili v deroči reki. Vsekakor ta potop ni bil biblijski potop oziroma potop starodavnih besedil. Sprejel je standardni kompromis svojega obdobja – biblijski potop je omejil zgolj na področje Mezopotamije ter ga pripisal nenadnemu vzdigu severnih pokrajin, ki so jih spremljali vulkanski izbruhi kateri so na koncu ustvarili goro Ararat (Rudwick 1989, 234). V kontekst teh dveh potopov pa je avtor moral uvrstiti tudi izvor človeka.

Poglavitni argument je dobil leta 1863, ko so odkrili človeško čeljust pri Abevillu. Ta se je nahajala v plasti s kamenimi orodji ter kostmi izumrlih ledenodobnih živali. Tako je Riou dobil naročilo za *The Appearance of Man* (Rudwick 1989, 234–235). Slika prikazuje majhno skupinico ljudi – pleme po tedanji terminologiji. Ženske, stiskajoč se v mračnem vhodnem delu jame in z golimi oprsji, ter moški v junaški pozi, oviti v kože, z orožji iz pestnjakov, nataknenih na lesene držaje. Pred jamo pa kurišče in nepogrešljive raztresene kosti. Drugo stran slike predstavlja skupek živali, ki niso zgolj divje (izjema je beli konj v paradni pozi), ampak predstavljajo grozeče nevarne zveri ledene dobe. Mamut, dlakavi nosorog, jamski medved ter hijene ne upodablajo zgolj živeče favne nekega obdobja, ampak na simbolični ravni predstavljajo grožnjo

■ 4
Pojav človeka, kot ga je upodobil Edouard Riou za *La terre avant le déluge* Louisa Figuierja leta 1867 (po Moser 1998, 123, fig. 59).

preživetju človeštva. Globoka soteska med obojimi prikazuje ločenost sveta živali od sveta ljudi, ločenost narave od kulture, ločenost opravih evolucije od civilizacije. Kajti Fuguerjev ljudi so primitivni zgolj po oblačilih, ki jih nosijo, orožjih, s katerimi se branijo, ter zavetju, v katerem bivajo. Drugače niso popolnoma nič primitivni – so popolnoma svetlopolti Evropejci moderne fizične postave. Nekonsistentno s tedanjimi predstavami o ledeni dobi je tudi okolje, v katerega je scena postavljena. Palme ter orjaške praproti so tropska vegetacija, ki se ne more osvoboditi diktata uporabe ilustracij rajskih vrtov, kjer je bilo ustvarjeno biblijsko človeštvo.

Na podoben način lahko opazujemo tudi drugo ilustracijo, ki prikazuje življenje v preteklosti (Rudwick, 1992, 207, fig. 101). Tokrat je avtor upodobil gozd, ki je po svoji strukturi podoben evropskim. V desnem spodnjem delu je upodobil družino – moškega dolgih las in brade, okoli ledij ogrnjene s kosom krzna ter z gorjačo v rokah v ospredju in v ozadju golo

žensko z dojenčkom obrnjeno proč od publike. V osrednjem delu gozda je uprizoril kopico živali, pri čemer izstopa dejstvo, da je večina upodobljenih živali udomačenih – v gozdu se v ospredju nahajajo konj, domača krava, dva para ovac in koza, v ozadju pa jelenjad.

Delo jasno prikazuje elemente ikonografske zmede, ki je zavladata v trenutku, ko sta se porajajoča paleontologija in antropologija vpeli v okvire kreacionistične tradicije. Zgovoren primer žanra je delo *Adam and Eve driven out of Paradise* Johna Martina iz leta 1824 (Moser 1998, 115, fig. 5.4). Za razliko od drugih upodobitev prikazuje izgon iz zunanje strani – glavna protagonista sta vržena v temačen skalnat svet v katerem ni nobene vegetacije. V oddaljenem ozadju majhna točka svetlobe osvetljuje živalsko silhueto – dinosavra.

Še večjo zmedo prikazuje Pierre Boitard na ilustraciji dela *Études Antédiluviennes*, kjer v osrednjem delu potok deli sceno na dva dela – v levem se nahaja skalna polica z jamo v ozad-

15
Pojav človeka iz *Word Before the Deluge* Louisa Figuierja iz leta 1863 (po Rudwick 1992, 207, fig. 101).

16 *Adam in Eva izgnana iz Paradiža*, mezzotinta z jedkanjem in graviranjem Johna Martina (po Moser 1998, 115, fig. 5.4).

ju (Moser, 1998, 137, fig. 5.25). Pred jamo stoji v krzno ogrnjen človek, drugi pa popolnoma neresnično lebdi v krošnji drevesa nad polico ter z lokom strelja na drugo stran, kjer se nahaja serija imaginarnih zveri. V ozadju ob vodi je upodobljen mastodont, pred jamo pa na polici sedi pes. Gre za mešanico antropoloških špekulacij, paleontoloških dejstev in čiste domišljije, ki so vkomponirani v eno podobo.

Vendar pa se moramo zavedati, da Figuiier ni avtor tega žanra. K sreči je sam imenoval svojega predhodnika – knjigo *The Primitive World in Its Different Periods of Formation* (1847) avstrijskega paleobotanika Franza Ungerja. V trenutku, ko si je Figuiier sposojal iz njegovega dela, je bil Unger profesor botanike na Dunaju, pred tem pa je zasedal nekoliko zaspano podobno pozicijo na univerzi v Gradcu. Tam je nastalo delo, v katerem je svojo serijo predavanj za amatersko publiko dopolnil z ilustracijami. Sicer je dolgo

časa dvomil v pravilnost mešanja fantazije s strogim znanstvenim delom, vendar ga je naposled prepričala spretnost ilustratorja in topografskega umetnika Josefa Kuwassega. Ta mu je dopovedal, da to početje ni nič bolj hipotetično kot upodabljanje katerekoli direktno neopazljive preteklosti. Z njunim sodelovanjem je bila prvič vzpostavljena naveza strokovnjaka in likovnika, ki se je za upodabljanje preteklosti obdržala vse do danes.

Namesto da bi na upodobitev nagnetel kup rekonstrukcij odkritih fosilov, je Unger prepričal umetnika, da je predstavil hipotetično rekonstruirane biotske združbe, seveda je bil pri tem poudarek na rastlinju. Živali pa je upodabljal v njihovih ekoloških odnosih – upodabljal jih je kot plen in plenilce (Rudwick 1989, 237). Tako je predzadnja upodobitev v seriji predstavljala pokrajino, kjer je v ospredju jamski medved sedel ob kupu obranih orjaških kosti in se je

17

Izvor človeštva, kot ga prikazuje zadnja ilustracija, ki jo je za knjigo *Primitive World* Franza Ungerja izdelal Joseph Kuwasseg (po Rudwick 1989, 239).

v daljavi pred čelom ledenika ob vodi pasla čreda bizonov. Zadnja upodobitev pa je seveda pojav človeka. Ko so prvi sončni žarki zore človeštva posijali na rob tropskega gozda, se je iz njega pojavila skupinica ljudi v svoji prvobitni goloti. Zgolj moški je v roki držal palico in skupaj so si ogledovali rajsko pokrajino, kjer je edino vlogo znanilcev divjih živali igrala skupina razposajenih konj, najbolj prominentno mesto v osrednjem delu slike pa je seveda igralo tropsko drevo. Ljudje v pokrajini, ki bi lahko mirno predstavljala tudi biblijski Eden, so seveda spet moderni beli Evropejci (Moser 1998, 118, fig. 5.6).

Sicer je Unger trdil, da so njegove upodobitve boljše od upodobitev njegovih predhodnikov, vendar je v zgodnjem delu devetnajstega stoletja zelo težko sploh odkriti kake predhodnike. Vsekakor je Ungerjevo delo prvo vsebovalo serijo upodobitev narave, ki je predstavljala preteklost od začetka sveta pa do trenutka, ko se je pojavil človek. Pomen tega pristopa je Martin Rudwick poimenoval »*ustvaritev imaginarne infrastrukture*« za razvojni pogled na živi svet (Rudwick 1989, 239). Vendar pa tudi vsaka upodobitev posebej predstavlja izjemen imaginarni dosežek, katerega pomen nam zakrije zgolj naša domačnost z upodobljenimi scenami. Gre za prostore, ki ne predstavljajo drugega sveta – sestavljeni so iz različnih namišljenih in realnih svetov. So produkt domišljije, kot je tudi sama davna preteklost, ki je v resnici abstrakten pojem, ki se je uveljavil na podlagi domišljjskih rekonstrukcij stanja.

Pri upodabljanju različnih svetovnih kultur oziroma specifičnih posameznikov in opravil so se zgodnji antropologi dotaknili tudi pomembnega dejavnika, ki pa se je dotikal tudi načina zgodnje kapitalistične potrošnje. Antropologija oziroma vedenje o drugačnosti je postala del modernega sklopa posredovanih informacij, ki so ga konzumirali predvsem višji socialni razredi. Hkrati pa so ti korpusi vedenj začeli ustvarjati večinoma satiričen diskurz o modi sami. Zraven okolja, telesa in dela kot takega, so prav oblačila, izhajajoč verjetno sicer iz razmerja med puritanskim strahom pred upodobitvijo golega telesa ter vojeristično potrebo po ustvarjanju užitka pri opazovanju golih teles, predstavljali poseben, predvsem likovni problem, ki se ga teorija, na kateri so podobe temeljile, tako rekoč ni dotikala.

Na drugi strani pa se moramo zavedati, da so zraven osrednjih oseb pomembno vlogo, ki je v veliki meri določala kontekst pripovedi, oblikovale tudi upodobitve ozadja. V samem začetku, navezujoč se na srednjeveško tradicijo ilustracij antičnih avtorjev, so bili ljudje postavljeni v naravo, ki jo je določala bujna vegetacija, pri nekaterih upodobitvah jo lahko prepoznamo celo kot tropsko. Gre za modo ne le upodobitev, ampak predvsem organizacije vrtov, katerih izvore moramo iskati že na začetku 18. stoletja. Za razliko od francoskih, skrajno geometrično urejenih vrtov, se v Angliji razvije ruralni slog, slog,

ki pod krinko paradiža omogoča pobeg iz porajajočega se industrijskega sveta. In čeprav je evolucionizem vseboval posamezne elemente romantike, so bile Darwinove ideje o naravi in živalih pravo nasprotje. Če so romantiki v naravi videli vsepovsod duhovno enotnost, potem je evolucionizem vpeljal naravo kot projekcijo čiste kompeticije ter iz nje porajajoče se hierarhije. Seveda je evolucionizem postal politično zanimiv za nove bogataše, ki so se povzpeli na podlagi svoje sposobnosti. Ugajala jim je ideologija, ki bi njihovo delovanje utemeljevala kot naravni red stvari v naravi. Porajajoči se socialni darvinizem je utemeljeval, da naravna selekcija med sposobnimi legitimizira njihovo oblast nad revnimi. Oblast, ki pa so jo Evropejci izvajali nad ostanom sveta je bila v svoji argumentaciji skoraj podobna oblasti, ki so jo ljudje izvajali nad živalmi – ob koncu 19. stoletja so Evropejci ali kontrolirali ali pa poselili s pomočjo političnih ter vojaških pritiskov dve tretjini zemeljske oble (Cartmill 1993, 134–135).

Drugi sistem kontrole pa je bila tudi pozicija moških v družbi, za katero radi trdimo, da se je razvila v viktorjanski družbi ter odražala na likovnih upodobitvah tega obdobja. Natančnejši pregled pa nam pokaže, da so se ikonografski modeli upodobitev aktivnih in heroičnih moških v ospredju ter preplašenih, dojenčke pestujočih žensk v ozadju razvili neposredno iz ikonografskih modelov divjih ljudi – prekinitve v kontinuiteti upodabljanj ni bilo. Ključno vlogo v premostitvenem obdobju med 16. in 19. stoletjem, ko je zamrla tradicija upodabljanja divjih ljudi ter predno so se direktno začeli upodabljati fosilni ljudje oziroma biološki predniki celotnega človeštva, so odigrale v antikvarskih krogih rojene ilustracije ponatisnjenih del rimskih zgodovinarjev, ki so tvorile osnovo za razvoj lokalnih zgodovinskih sintez.

Primer zgodnjih lokalnih zgodovinskih del je knjiga Johna Pichardta *Korte beschryvinge van eenige Vergetene en Verborgene Antiquiteten* iz leta 1660. Na upodobitvi prikazuje pogrebni prizor, kjer pokojnika sežigajo na grmadi, okoli katere so zbrani ostali člani skupnosti. Sicer ni razumljiva prisotnost velikih in malih ljudi, vendar na upodobitvi opazimo, da so vse osebe ogrnjene v krzno, na desni strani upodobitve pa se nahajata dve človeški figuri – ena velika in ena majhna, ki imata v tradiciji divjih mož srednjega veka na rami gorjačo (Moser 1998, 93, fig. 4.13)

V podobnem okviru lahko opazujemo upodobitev *Starodavne družine Germanov* iz dela *Germaniae Antiquae* Philipa Cluveriusa iz leta 1616. V ospredju pred skalovjem stoji skoraj gol dolgolas moški z gorjačo v roki (Moser 1998, 87, fig. 4.7). Čez ledja ter mednožje ima ogrnjeno ogrinjalo, desno roko pa pokroviteljsko izteguje proti goli ženski, ki sedi za njim na tleh ter v naročju pestuje dojenčka. Tudi dobrih dvesto let kasneje je Emile Bayard za

Louisa Figuierja in njegovo delo *L'homme primitif* upodobil primerljivo sceno (Moser, Gamble 1997, 195). Tokrat sta v direktnem ospredju sicer dva večja otroka, vendar se nad njima dviguje dominantna podoba bradatega in dolgolasega moškega, ki se z desno roko naslanja na skalo, levico pa ima uprto v pas. Okoli ledij je ogrnjen s kosom krzna, za katerega ima zataknjeno sekiro, gorjača pa leži ob njem na tleh, naslonjena na skalo. Ob njem naslonjena na skalo sedi ženska, ki doji otroka. Upodobljena je svetlolasa, z golimi prsmi ter nogami, pokritimi s krznom. Očitno je, da so prsi prikazane zgolj kot element, ki označuje reprodukcijo, gole noge, ki nimajo reproduktivne funkcije, ampak bi jih lahko opazovali kot zgolj erotičen element, pa so zakrite. V viktorjanski javnosti je bilo prepovedano neupravičeno blatiti damo.

Podobno situacijo je prikazal Bayard na drugi ilustraciji, kjer je prikazal zgolj par (Moser 1998, 128, fig. 5.13). Moški je spet v ospredju, možat, dolgolas in bradat – pravzaprav je očitna portretna podobnost oziroma vsaj podobna usmeritev zamaknjenega pogleda, ki opazuje oddaljeno dogajanje ter se s tem skoraj izključuje iz scene. Ogrnjen v krzno in v levi roki držeč sekiro, razkazuje svoje noge. V ozadju, v manjši skalni duplini sedeča ženska, tokrat oblečena v krzneni obleko ter ozaljšana z ogrlico, pa skriva svoje gole noge za moškim ter poveša pogled, pri čemer lahko opazovalec njenim očem sledi ter vzpostavi z njo stik. Upodobitev moškega tako ustvarja dominantno figuro, ki se sicer izključuje iz podobe, vendar s svojo maso v ospredju preprečuje, da bi gledalec lahko navezal direktnem stik z atraktivno svetlolaso žensko v ozadju.

Podoba aktivnega moškega in pasivne ženske pa nosi v sebi še enega od predsodkov viktorijanske družbe. Spomniti se moramo, da je Darwin razlagal izvor inteligence kot posledico kompetence za pridobitev ter kasnejše vzdrževanje žensk. Sicer se je zavedal, da se zaradi podedovanja inteligence pridobljeno deli med obema spoloma, vendar inteligenčne enakosti nikoli ni zagovarjal (Taylor 1996, 26). Tako tudi izgled žensk oziroma njihovo ravnanje na zgodnjih upodobitvah odraža neko pomanjkanje kreativnosti, ki se v trenutku ogroženosti vrne v obliko najpasivnejših oblik reagiranja. Namesto boja za obstanek lahko pri ženskah vidimo skrušen umik v pričakovanje svoje usode, ki pa je vedno odvisna od nekoga drugega. Čeprav bi bilo potrebno analizirati moderno možatost kot neodvisen historični fenomen, je bila tesno povezana s strahovi in upanji moderne družbe. Že od samega začetka je bila pojmovana kot enota telesa in duha – zunanja pojava in notranja krepost naj bi sestavljali harmonično celoto, perfektno konstitucijo, kjer se vsak del nahaja na svojem mestu. Na drugi strani pa je moderna družba ustvarila jasno razmejitev med moškim in žensko. Na začetku devetnajstega stoletja so ženske

izgubile še tisto malo privilegijev, ki so jih dobile v razsvetljenstvu osemnajstega stoletja. Postale so vezane na ločeno sfero življenja – njihova naloga je postala vodenje gospodinjstva in vzgoja otrok. Za razliko od nacionalnih simbolov, so ženske izginile iz javnega življenja, kar sicer ni pomenilo manj pravic, ampak drugačne funkcije v družbi – razumljivo je bilo, da se moški in ženske dopolnjujejo (Mosse 1996, 4–5, 9).

Pri tem pa ne smemo pozabiti, da je za ustrezno podobo moškega potrebno, da se v bližini nahajajo tudi ženske. Literatura konca osemnajstega in začetka devetnajstega stoletja večinoma prikazuje heroične moške in prestrašene in tarnajoče ženske (Mosse 1996, 53). Tako je tudi upodobitev telesa v umetnosti in znanstvenih rekonstrukcijah sledila podobnim tokovom – žensko telo je bilo upodabljano čutno z erotičnim nabojem, medtem ko je moški ideal postalo heroično telo junaka.

V drugi polovici devetnajstega stoletja se je v času Huxleyevega boja za sprejetje darvinistične razvojne paradigme angleška profesionalna antropologija znašla ujeta v konfliktu med etablirano in religiozno orientirano *Ethnological Society* ter kratkotrajno obstoječo *Anthropological Society of London* (1863–1871), ki je predstavljala oporišče fizičnih antropologov, te je vodil karizmatični rasist James Hunt. Čeprav je bila Huxleyeva antropološka pozicija bližja antiklerikalni in naravoslovni Huntovi poziciji, se je kljub temu pridružil Etnološkemu društvu ter zanetil spor s Huntom, ki se je razplamtel v vojno za prevlado v viktorijanski antropologiji (Richards 1989, 254).

Eden izmed argumentov, ki so ga zgodovinarji navadno zapostavljali, zakaj je Hunt izstopil iz Etnografskega društva in ustanovil leta 1863 svoje Antropološko društvo, je bilo ravnanje, ki se je zgledovalo po *Royal Geographic Society* – dovoljenje *damam* za prisotnost na sestankih društva. Zraven svojega rasizma je Huntovo antropološko društvo javno nastopalo antifeministično in igralo tudi aktivno vlogo pri »znanstvenem« nasprotovanju trditvam feministk o socialni in intelektualni enakosti (Richards 1989, 254).

Pristop žensk k *Ethnographic Society* je bil prvič formalno predlagan na srečanju odbora 17. oktobra 1860, ko je John Crawfurd, ravnokar izvoljeni predsednik društva, naznanil, da bo na naslednjem sestanku podal resolucijo, po kateri bi ženske kot obiskovalke lahko imele dostop do zasedanj društva. Čeprav se zdi, da je ravnal v skladu z vedno bolj liberalno politiko, ki je v tem obdobju ustanovila Queen's College in Ladies College na Bedfordskem trgu ter vzbudila zanimanje večjega števila izobraženek za javna predavanja, je želel kot predsednik povečati število navzočih na zasedanjih izumirajočega društva na način, ki bi jih spet naredil *moderna in popularna*. Ne smemo pozabiti, da so bila do nedavnega javna predavanja edino sredstvo permanentnega izobra-

ževanja za ženske iz višjih družbenih slojev. Moški pokrovitelji srečanj so z navdušenjem sprejeli navzočnost nežnejšega spola, kajti njihova prisotnost naj bi z vlogo, ki je enaka vlogi dekorativnih zaves, podvojila užitek moških članov. Nadejali so se, da bodo s tem novim magnetom pritegnili nove člane, kajti četudi je bila navzočnost žensk dobrodošla, jim še vedno ni omogočala članstva (Richards 1989, 255).

Prva rekonstrukcija pračloveka, ki jo večina zgodovinarjev označi kot znanstveno, saj naj bi nastala na podlagi analize antropoloških in arheoloških najdb, je nastala leta 1838 ter je delo risarja ter kiparja Susemihla. Dopolnjevala je članek Pierra Boitarda z naslovom »*L'homme fossile. Étude paléontologique*« v reviji *Magasin universel*. Upodobljeno je bilo dolgonogo ter dolgoroko bije z opičjimi stopali ter naravnost aristokratsko človeškimi dlanmi (Henke et al. 1996, 13; Moser 1998, 139, fig. 5.27). Na dolgem vitkem in seveda poraščenem telesu tiči majhna glava z nizkim čelom ter razmršenimi kratkimi lasmi. Prognaten obraz zaključujejo močno poudarjene ustnice. V desni roki drži visoko dvignjeno v gorjačo zataknjeno sekiro, okoli ramen pa ima ogrnjen živalski kožuh, ki zakriva njegovo spolovilo (Blanckaert 2000, 26–27). V ozadju se v temačni jami skriva bitje izrazito opičjega videza in v naročju pestuje mladiča.

Kljub svoji podobi, ki je kolaž živalskih ter človeških, v tem primeru elementov *nižjih* ras, podoba moškega izžareva neko milino, lahko bi rekli celo eleganco, ki je značilna za porazsvetljenske, še nekoliko idealizirane upodobitve. V naslednjem obdobju bo motivika sicer ostala enaka, spremenili pa se bodo nekateri proporci ter splošen izraz upodobitev. Nikoli se ne bomo več mogli otresti gorjače ter kožuha, ki je popolnoma nesmiselno, saj ne daje nobenega zavetja, zavezan okoli telesa, dolge ter gracilne okončine bodo zamenjali debeli in okorni udi, drža pa se bo iz aristokratske vzravnosti sklonila proti tlom. Iz človeške ali v nekaterih primerih skoraj opičje dinamike gibanja na upodobitvi bodo ljudje postali statična masivna bitja s pokrčenimi koleni ter nezanesljivim stopicajočim korakom.

Gre za dobro stoletje star žanr upodobitev – moški na upodobitvah niso igrali zgolj dominantne vloge, ampak so bili na upodobitvah, kjer so bili v figure vkomponirani številni opičji elementi, prikazani veliko bolj človeško od žensk. Tak primer je upodobitev iz knjige *Physica Sacra* Johanna Jakoba Scheuchzerja iz leta 1731. Tokrat je v idilični pokrajini, kjer je v ozadju pod drevesi upodobljena hiška, v ospredju upodobljen par – stoječi moški in sedeča ženska (Moser 1998, 114, fig. 5.3). Moški je popolnoma človeškega videza, zgolj dolglas in bradat ter po celotnem telesu pokrit z dlako. Na rami ima tul s puščicami, v rokah pa lok in puščice. Za razliko od njega pa je na tleh sedeča figura

■ 8

Ilustracija članka *L'homme fossile*, ki ga je leta 1938 objavil Pierre Boitard (po Mosser 1998, 139, fig. 5,27).

upodobljena popolnoma opičje – pri tem ne gre zgolj za oblikovaje obraza, ampak tudi za prikaz rok in nog. Seveda je njeno krzno svetlejšo ter za razliko od moškega, ki ima ledja ovita s krpo, je upodobljena gola.

Če opazujemo večino upodobitev, postane jasna preferenca do upodabljanja svetlolasih ženskih figur oziroma vsaj njihovo izpostavljanje. Émile Bayard je za *L'homme primitif* Louisa Figuierja naredil ilustracijo pogrebnega obreda (Coye 2000, 210, fig. 2). V levem delu upodobitve je napol v temi jame ležalo na hrbtu golo in preko pasu z vejevjem pokrito moško truplo, v ospredju desnega dela pa se je okoli ognja nahajala večja skupina ljudi pri jedi. Očitno gre za projekcijo tedanjih navad v preteklost, ker upodobitev jasno prikazuje sedmino, zanimiva pa je predvsem pozicija upodobljenih. Med moškimi podobami lahko prepoznamo zgolj dve ženski, pri čemer je temnolasa skrita med ostale moške, svetlolasa pa je postavljena v ospredje. Svetlolasa ženska, ki jo opazujemo od strani, sedi najdlje od skupine – pravzaprav je tako oddaljena od ognja, iz katerega ostali sede jemljejo hrano, da bi za isto opravilo morala vstati ter narediti korak. Prav tako je upodobljena veliko bolj erotično od druge ženske, katere podoba se staplja s podobami moških – upodobljena je

19
 Gravura Johanna Andersa Pfeiffela za delo *Physica Sacra* Johanna Jakoba Scheuchzerja iz leta 1731 (po Moser 1998, 114, fig. 5.3).

njena gola noga pod kolenom ter v desnem profilu odgrnjen trup, pri čemer se pod desno roko lahko vidi dele oprsja.

Na drugi strani pa moralno kontrapozicijo v upodobitvah divjega sveta ter boja za obstanek predstavlja otrok – čeprav zaradi svoje majhnosti vedno najmanj jasno upodobljen, je njegov vizualni izgled vedno še najbolj moderen. Na eni strani je to logično, ker so vsi atributi primitivnosti vezani na odrasle ljudi ter ker vmesna sto-

pnja odraščajočih, ki bi lahko tvorila zadrego ilustratorjem, ne obstaja. Sam otrok pa je v pozno viktorjanskem obdobju tisti per se socialni konstrukt nedolžnosti (Heywood 2001, 99). S pohodom industrializacije pa se je spremenila tudi koncepcija otrok. V času med 1870. in 1930. so postali ekonomsko *brezvredni* in emocionalno *dragoceni*. Sicer se domneva, da je koncept ekonomsko brezvrednega otroka obstajal v okviru srednjega razreda že veliko prej, vendar se je v množicah industrijskih delavcev razširil šele kasneje, ko ga je pod svojo zaščito vzela zakonodaja. Sočasno je bila kot koncept odkrita adolescenca – obdobje med otroštvom in zrelostjo. Ameriški psihologi z začetka dvajsetega stoletja so jo razumeli kot posledico zakona evolucionistične rekapitulacije, po kateri naj bi osebek v svojem procesu staranja in zorenja prešel v svojem obnašanju posamične faze razvoja civilizacije. In prav v obdobju med 5. in 8. letom naj bi otroci predstavljali »neke vrste pigmeidno stopnjo človeške evolucije«, adolescenca pa naj bi predstavljala novo rojstvo kot prehod iz otroškega divjaštva v zrelost (Heywood 2001, 27–29). Posledično se v zgodnjih upodobitvah ne

110

Pogrebna pojedina v obdobju velikega medveda in mamuta. Ilustracija Émila Bayarda za *L'homme primitif* Louisa Figuierja iz leta 1879 (po Moser 1998, 127, fig. 5,12).

pojavnajo adolescenti, majhni otroci pa niso samostojne osebe temveč zgolj atribut, ki dopolnjuje upodobitve žensk.

Za razliko od prefinjene erotičnosti ženskih figur ter opičjih značilnosti kot elementov za prikaz evolucionistične primitivnosti, so pri posameznih upodobitvah avtorji pri ženskah ilustrirali primitivnost z dodajanjem popolnoma moških atributov. Na naslovnici knjige *A Stone Age Family* Worthingtona G. Smitha se je nahaja upodobitev na deblu sedeče skupine golih ljudi (Gamble 1998, xix, fig. i). V sredini sedi dolgolas in bradat moški, ob njem na desni in levi strani ženski, za deblom pa se napol skriva manjši otrok. Zanimivi sta predvsem upodobitvi obeh žensk, kajti obema so za ilustracijo primitivnosti dodali majhno brado in brke. Pri tem se znajdemo pred paradoksom – moški so bili upodabljeni kot dominantni člani skupnosti, kot aktivni del populacije, kot nosilci tehnoloških idej in inovacij, kot gonilo napredka, pa vendar so moški tisti, ki so v izhodišču telesno veliko bolj poraščeni oziroma v jeziku evolucionizma, kjer je poraščenost služila kot metafora za primitivnost – primitivnejši.

*Trije eseji
o znanstvenih
rekonstrukcijah*

V trenutku, ko se je s konsolidacijo evolucionizma kot prevladujoče znanstvene in družbene paradigme konceptualno spremenila podoba sveta, so bili tudi na nov, znanstveni način konstituirani »drugi«. Tako je človeštvo v trenutku, ko se je kratka kreacionistična kronologija sveta umaknila dolgi geološki kronologiji, ki se je raztezala v nedoločljivo preteklost, ter je prevladal evolucionizem kot poglobitna biološka ter žal tudi družbena teorija, dobilo svoje popolno nasprotje, ujeta v sorodstvena razmerja. Fosilni ljudje niso bili rasa, ki bi predstavljala degenerirano obliko sodobnega človeka, ki se je oddaljila od ideala ter »pravilno« usmerjenega razvoja, temveč so bili degenerirana vrsta, boreča se za preživetje v divjem svetu, ki je omagala na poti razvoja. Njihovo ime je postalo sinonim za karikiranje njihove podobe – rojstvo sodobne znanosti je ustvarilo neandertalce.

Podobo, ki je bila identična kot divji možje srednjega veka, podobo, ki je kljub svoji veliki starosti postala domača v popularni vizualni kulturi dvajsetega stoletja. Postala je tako naravna, da si le s težavo predstavljamo, da bi naši predniki lahko bili drugačni. Na drugi strani pa izdelovalci podobe navadno ignorirajo izvor podobe, ignorirajo njeno dolgo in z različnimi pomeni nabito preteklost ter jo predstavljajo zgolj kot rezultat sodobne znanosti, kar vodi opazovalce v zmotno prepričanje, ko mislijo, da opazujejo resnico in ne zgolj interpretacije (Berman 1999, 296).

Element, za katerega pa niti ne moremo reči, da je spremenil podobo antropologije, ker se je pojavil v trenutku, ko je bila paleoantropologija v pravem pomenu besede rojena, pa je bil razmah tiska, ki je bil stranski produkt obdobja velikih političnih, socialnih ter ekonomskih sprememb. Pri tem gre za povečanje produkcije znanstvenih del ter njihovo večjo dostopnost na eni ter na začetek izdajanja popularnoznanstvenih revij ter vdorom znanosti v časopisje na drugi strani. Tako so bili raziskovalni rezultati prevedeni v vizualne podobe, ki so bile dostopne ter razumljive večjemu ter manj kritičnemu občinstvu. Ko so bile v znanstvenih krogih sprejete osnovne poteze poteka razvoja človeka, so bile tudi podobe že standardizirane. Podobe neandertalcev so v trenutku, ko so presegle portrete, ki so bili upodobitev anatomije, bile omejene na upodobitev lova, izdelovanje orodij, strganje kože, kurjenje ognja ter nesmiselno postajanje naokrog. Gre za aktivnosti, ki izhajajo iz evolucionističnega pričakovanja življenja kot neprestanega boja za obstanek. Danes ključni dejavniki, kot je komuniciranje, ki v bistvu vzdržuje kohezijo družbe ter prenaša informacije o naravnih dejavnikih ter s tem tvori poglobitno vlogo pri reproduktivnem uspehu, ki je zamenjal boj za obstanek, se še vedno le redko upodabljajo. Tako odločitev lahko na eni strani pripišemo vztrajanju tradicij upodobitev na eni ter dejstvu, da besede ne okamenijo, na drugi stra-

ni. Pri pregledu rekonstrukcij zlahka opazimo, da v bistvu sploh ne prikazujejo načina življenja, temveč osmislijujejo odkrite najdbe. Predmeti pa imajo smisel le, če so v uporabi. In zato neandertalci vedno nekaj počnejo. Generalno so moški neproporcionalno velikokrat upodobljeni z orožjem in v gibanju – predvsem pri izdelavi orožja in pri dvigovanju oziroma prenašanju tovora. Ženske so le redko upodobljene na tak način, otroci pa nikoli. Starci skoraj nikoli niso upodobljeni stoje, ampak navadno sedijo ter le redko počnejo kaj dinamičnega. Moški so tisti, ki ustvarjajo, komunicirajo in izdelujejo orožje, ženske pa strgajo kože, držijo dojenčke ter se dotikajo otrok.

Tako pravzaprav rekonstrukcije vedno znova reproducirajo obstoječe družbeno stanje ter ga prikazujejo kot dolgotrajno oziroma kot naravno stanje stvari. Podobe divjih ljudi, kjer moški strumno stojijo z gorjačo v rokah ter ženske pestujejo otroke, se ne razlikujejo od viktorskih podob, kjer moški z gorjačo tolčejo medveda ali izdelujejo orodja in ženske pestujejo otroke oziroma sodobnih, kjer moški izdelujejo orodje in ženske pestujejo otroke. Podobe ustvarjajo zmoten občutek, da so navade in običaji nespremenjeni – kot da bi prepri in boji, ekonomske težave in spori v družini oziroma zahodnjaški kapitalistični sistem produkcije in družbenega ustroja bil že vedno prisoten, nespremenljiv ter univerzalen (Berman 1999, 298).

Obdobje znanstvenih rekonstrukcij v fizični antropologiji je bolj zaznamovalo nepriznavanje človeških značilnosti neandertalcem kot pa obratno. Zdi se, da se je za zločin spet krivilo žrtve – ker so izumrli, se jim je zanikalo njihovo popolno človeškost, na vsak način se je iskalo ter poudarjalo še tako nesmiselne domnevne manjvrednosti. In vse je izhajalo iz dejstva, da so izumrli, dejstva, ki je potrebovalo utemeljitev. Seveda so obstajala obdobja vključitve neandertalcev v človeško predniško linijo, vendar so večji del dvajsetega stoletja bili pojmovani kot izumrla stranska veja evolucije. Prav zaradi svoje pozicije na vrhu nekaj milijonov let dolgih hipotetičnih grmov človeške evolucije so se znašli v brezizhodni poziciji – vsi hominidi, ki so v preteklosti izginili, v bistvu niso izumrli – teoretično se jim je priznavalo možnost, da so se zaradi vplivov okolja ter razvoja inteligence in tehničnih spretnosti razvili v neko drugo vrsto. Neandertalci so se zadnji znašli pred zaprtimi vrati, čeprav so glede na svoje tehnološke sposobnosti ter rekonstrukcije socialnih sistemov bili zagotovo veliko bolj inteligentni od svojih prednikov in predhodnikov. A je bila zgolj zanje ustvarjena plejada pojasnitvenih modelov, ki so njihovo izumrtje pojasnjevali z inferiorno inteligenco.

Kljub pričakovani spremembi podobe je gibanje, ki je konec šestdesetih let v ZDA ustvarilo tako imenovano *novo arheologijo*, še bolj zapečatilo statičnost ter nespremenljivost podobe neandertalca. Nova arheologija, ki je poj-

movala kulturo v novoevolucionističnem smislu kot adaptivni sistem na vplive okolja, je v analizah primarnih ekonomskih strategij videla najlažji način za rekonstrukcijo prazgodovinskih kulturnih sistemov. Ti trendi so se odvijali v določenem epistemološkem kontekstu – v arheologiji, ki je bila še vedno trdno zasidrana v duhu comtovskega pozitivizma, ta pa je podpiral *lestvico vedenja* oziroma *hierarhijo spoznavnega*. V arheoloških terminih je to pomenilo, da so posamezne dejavnike kulture pojmovali kot lažje arheološko dostopne in razumljive – posledično tudi pomenonosne. Iz tega je bilo pri izdelavi podob izpeljano, da razlike v materialni kulturi odražajo neke druge, globlje evolucijske razlike. In ker je bila variabilnost časovno diahrona, je cepljene na evolucionistične premise legitimiziralo sistem, po katerem je bila časovno predhodna arheološka variabilnost nujno pojmovana kot evolucijsko inferiorna. Evolucijska inferiornost pa ni zgolj stanje duha, ampak je v kontekstu vere v linearni sinhroni razvoj telesa in duha posledično predstavljala tudi telesno primitivnost, ki pa je bila postransko podkrepjena tudi z nekoliko drugačnimi, robustnejšimi telesnimi značilnostmi.

Nekako do tega obdobja je v kulturni antropologiji tudi prevladovalo prepričanje, da so bili sočasni (oziroma ravnokar izumirajoči) lovci in nabiralci divjaki ter posledično »blizu z naravo«. Zatorej so bili razumljeni ter obravnavani v naravnih terminih – namesto v socialnih odnosih med posamezniki so bili analizirani v ekoloških odnosih s svojim okoljem. Revidiran pogled konca šestdesetih let pa je lovce in nabiralce prikazal kot prilagodljive, fleksibilne, če ne že včasih v izobilju živeče popolnoma kulturne variante nas samih. Seveda so bili upodobljeni kot modri ljudje, ki so živeli v sozvočju z naravo pod tolerančno zmožnostjo njihovega okolja.

Na podlagi antropoloških analiz je v tem obdobju prišlo do drugega vdora antropoloških analogij v arheološke konstrukte ter pojasnitve in posledično tudi v rekonstrukcije. Ne glede na arheološke podatke je vzdržala struktura, ki je predpostavljala globljo, v dedni zasnovi utemeljeno razliko med anatomsko modernimi in arhaičnimi lovci in nabiralci v preteklosti – predvsem neandertalci. Povratak k biologiji pa je pomenil, da so poražence evolucijske tekme opisovali ter posledično tudi upodabljali bolj v določujočih terminih bioloških dejavnikov ter ekoloških spremenljivk kot pa v socialno ustvarjenih okvirjih. Delno lahko tako ravnanje opravičujemo z dejstvom, da so časovno bolj oddaljeni arheološki konteksti zaradi tafonomskega filtra težje spoznavni oziroma postanejo biološki ter ekološki dejavniki v kontekstu lažje spoznavni ter preverljivi od drugih. Tako okolje ni zgolj vzročno tisto, ki pri redukciji kulturnih dejavnikov določa obnašanje, ampak je tudi tista os-

nova, na katero se ves način življenja enostavno projicira. Realno pa je šlo zgolj za vzdrževanje konceptualne meje med modernimi in arhaičnimi hominidi.

Z drugimi besedami – kljub rehabilitaciji lovcev in nabiralcev so neandertalci v arheoloških ter antropoloških konstruktih in posledično tudi rekonstrukcijah še v nadaljnjih treh desetletjih ostali povezani v ekološke odnose s svojo hrano in ne v socialne odnose z drugimi člani skupnosti oziroma drugimi skupnostmi. Navidezni realizem podob, ki naj bi prikazovale natančne upodobitve, trenutke iz dogajanja, je v resnici portretno slikarstvo – slikarski žanr, ki se izvaja v skladu z internimi konvencijami. Drže ter upodobljeni predmeti sledijo vzorcem ter so napolnjene s simboličnim pomenom, kar pomeni slabo novico za zagovornike podobe kot okna v preteklost. Oziroma kot je definiral Peter Burke (Burke 2001, 30):

- *Je dobra novica za umetnostne zgodovinarje ta, da umetnost lahko priskrbi dokaze o socialnih realnostih, ki jih besedilo preskoči.*
- *Vendar je upodabljavača umetnost velikokrat manj realistična, kot se zdi. Morda celo bolj popači podobo preteklosti, kot jo ilustrira.*
- *In da se vrnemo k dobrim novicam, je prav to popačenje tisto, ki nam lahko služi za rekonstrukcijo hotenj in mentalitet naročnikov ter izdelovalcev podob.*

Če se jih resnično natančno opazuje, potem se tudi najnovejše rekonstrukcije življenja v prazgodovini zdijo obrabljene, zdijo se etnografsko neinformirane. Pri tem je sicer lahko kriviti umetnike, da zgolj ponavljajo omejen sklop starejših motivov, vendar se moramo zavedati, da leži krivda tudi pri znanstvenikih, ki pojmujejo vizualne rekonstrukcije kot del poljudnoznanstvenega polja, ki je kot del muzejskih razstav namenjeno laični javnosti ter se ne zavedajo izjemnega vpliva vizualnih podob na imaginarije o preteklosti. Gre za napačno in potencialno nevarno perspektivo (Gifford-Gonzales 1998, 77). Upodobitve prazgodovinskega življenja predstavljajo vzporedno in izjemno močno in vplivno pripoved o človeški preteklosti. Zahodnjaki vse prevečkrat beremo naturalistične upodobitve, kot da bi bil resnične. Realistična upodobitev je zapeljivo *resnična* in dostopna. Natančne rekonstrukcije okolja, vegetacije, živali in človeških teles stopnjujejo verjetnost scen. Natančna izdelava teh posnetkov ljudi je tako resnična, da slej kot prej začnemo domnevati, da je resničen tudi socialni sistem, ki ga prikazujejo.

Ključno pozicijo pri razumevanju rekonstrukcij neandertalcev igra vpetost razlag v teorijske osnove, ki pojasnjujejo razvoj vrst – v evolucionizmu. In osnova – evolucija – je predlog, da so si vsi organizmi sorodni, je velikokrat

potrjeno dejstvo, ki je sestavni del, če ne že osnova moderne znanosti. Ideja, da se je življenje razvijalo, sodi med predpostavke, kot sta obstoj gravitacije ter sferoidna oblika zemlje – skratka med potrjena dejstva, ki se jih ne da falsificirati. Evolucija torej ni mit.

Popolnoma drugačna stvar pa je vprašanje, kako je potekala. Standardna razlaga evolucije kot počasnega in postopnega spreminjanja je mit. Gre za mit, ki je bil rojen iz drugega mita – iz viktorijanske predpostavke o napredku (Eldredge, Tattersall 1982). V nasprotju s še vedno obstoječo eklesiastično pozicijo, da vsaka sprememba ter napredek pomenita degradacijo, je v industrijskem zagonu po prisvojitvi energijskega potenciala fosilnih goriv viktorijanska miselnost ustvarila predpostavko o nepovratnem napredku ter v skladu z maltuzijansko ekonomijo, na kateri mimogrede temeljijo tudi osnovne Darwinove predpostavke o naravni selekciji, ustvarila podobo neizogibnega propada oziroma nujnosti zasužnjenja ekonomsko šibkejših.

Prav zaradi tega mit o napredku, o neizogibni in konstantni spremembi na bolje, ki pojasnjuje zgodovino človeštva kot boj od divjaškosti pa do vseh ugodnosti sodobne civilizacije, od barbarizma do sofistifikacije, okužuje splošno razumevanje kulturne evolucije. Tu lahko iščemo prvo predpostavko, iz katere izhaja percepcija neandertalcev. Obstaja dejstvo, da so izumrli. Iz tega izpeljana karikirana evolucijska inferiornost pa je spet mit. Pravzaprav je mit, ki se ga ne morejo znebiti prav zaradi dobrega poznavanja njihove evolucijske zgodovine. Zadnji so zapustili prizorišče ter so zraven robustnih avstralopitecin edini hominidi, ki niso zapustili potomcev – na nobenem evolucijskem grmu od lobanje neandertalca ne vodi črtica dalje – niti z vprašajem.

Ideološke spremembe zahodnjaške kulture zadnjih desetletij so zapustile tudi opazne sledi na hipotezah o izvoru človeštva oziroma na upodobitvah *človeške narave*. Večina tradicionalnih uprizoritev 19. in prve polovice 20. stoletja je prikazovala izvor kulture kot rivalstvo med ljudmi in živalmi oziroma kot konflikt med različnimi človeškimi skupinami. Ta podoba ni izgubila svojega pomena zaradi novih arheoloških in antropoloških odkritij, ampak jo je spremenil okvir sodobnega mišljenja povojne Evrope. Prišlo je do ponovne rekonceptualizacije dobrega divjaka, ki ni prikazan v konfliktu z naravo, ampak je njegova kulturna sposobnost tista, ki mu omogoča optimalno izkoriščanje naravnih virov. Razvoj človeške kulture je tako prikazan kot uspešno sodelovanje med ljudmi in naravo oziroma ljudje se od živali razlikujejo zaradi svoje sposobnosti medsebojne komunikacije, smisla za sočutje, altruizma ter želje po delitvi lovskega plena s svojimi bližnjimi (Stoczkowski 1999, 131).

Množice, muzeji in metodologija

Najstarejša danes ohranjena stavba, ki je bila v času svojega nastanka mišljena kot rekonstrukcija prazgodovinskega bivališča, je skromna brunarica, ki stoji ob vhodu v *Den fynske landsby*, muzej na prostem v mestu Odense na Danskem. Njena zgradba jasno kaže, da temelji predvsem na etnografskih paralelah, če ne že na intuiciji izdelovalcev, natančnejši pogled brun pa pokaže, da je bila izdelana z uporabo kamenih sekir. Glede na arhivske podatke lahko domnevamo, da je nastala leta 1879, njen izdelovalec pa je bil Frederik Sehested, ki pa žal tudi v pet let mlajšem opisu izdelave ni zapustil podatkov o vzorih za gradnjo. Prave rekonstrukcije prazgodovinskih stavb so se začele kako desetletje kasneje. Zanimivo pa je dejstvo, da so rimsko arhitekturo rekonstruirali že skoraj stoletje prej. Najstarejši znani poseg je med leti 1776 in 1779 izvedena rekonstrukcija akvadukta v Schwetzingenu v Nemčiji.

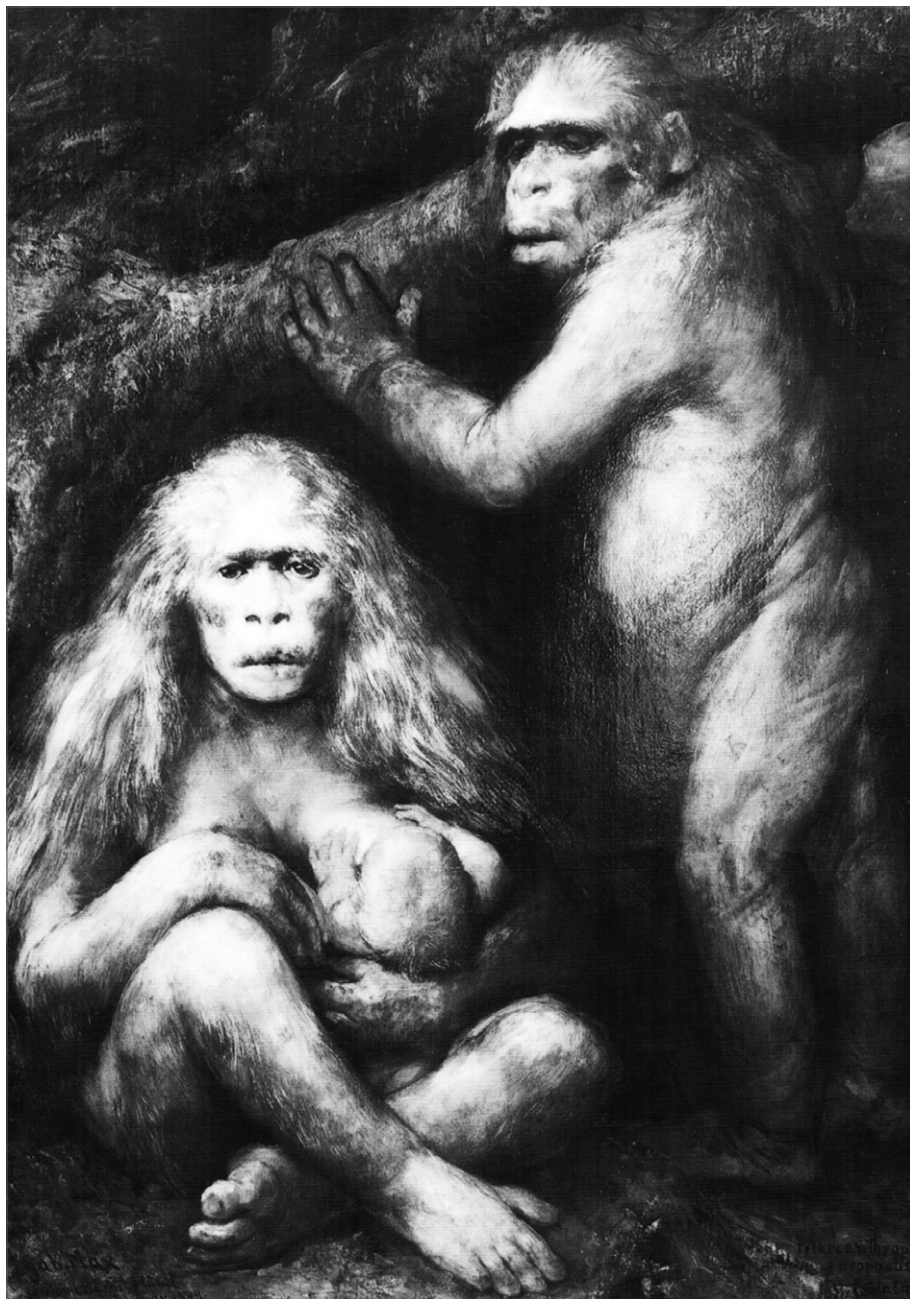
Pravzaprav so se prve rekonstrukcije prazgodovinskih bivališč rodile v času prevlade evolucionističnega nauka v znanosti – predvsem so pionirsko obdobje izgradnje prazgodovinskih in predvsem kamenodobnih bivališč zaznamovali modeli in rekonstrukcije kolišč. Prvega je med leti 1888 in 1890 postavil švicarski industrialec Carl Franz Bally v parku ob tovarni v Schönenwerdu v Švici. Za predlogo je služil model, ki ga je pod vodstvom staroste raziskav kolišč Ferdinanda Kellereja izdelal Max Gözinger. Vasico lahko štejemo za prvo znanstveno rekonstruirano naselbino, saj je bila izdelana po modelu, nastalem pod znanstvenim vodstvom (Ahrens 1990, 12–15).

Rojstvo znanstvene arheologije je pomenilo hkrati rojstvo potrebe po upodabljanju preteklosti. Predvsem pa se je začel pojavljati argument, da je upodobljeno resničen prikaz preteklosti, kar so zagotavljali strokovnjaki, ki so pri rekonstrukcijah sodelovali. Na drugi strani pa so se z odkritji fosilnih člo-

veških ostankov pojavile znanstvene rekonstrukcije, ki so bile v zgodnjem obdobju v antropološki maniri omejene zgolj na interpretacijo dejstev – upodobitev obraza. Tako je že leta 1877 Schaaffhausen naročil portretno upodobitev neandertalca. Čeprav so mu manjkali številni ključni anatomske podatki, ki bi omogočali rekonstrukcijo obraza, je dal upodobiti moža z izrazito obrazno prognatijo, ki jo je še dodatno stopnjevala bujna brada. Njegova upodobitev je znana zgolj iz profila, nekoliko več umetniške svobode in drznosti pri domnevah pa si je za njim dovolil Hans Friedenthal, ki je svojega Troglodyta, kot je imenoval neandertalca, upodobil tako od spredaj kot v profilu. Še več: podal je risarsko rekonstrukcijo tako mladega moža kot tudi starca (Henke et al. 1996, 10–11). Pri oblikovanju obraza oziroma stopnji obrazne prognatije se je slednji naslonil na Schaaffhausenov model, vendar je svojega mladeniča upodobil skoraj golobradega. Upoštevajoč anatomske podatke, pridobljene iz lobanje, odkrite v Neanderthalu, je podobno kot njegov predhodnik svoji rekonstrukciji narisal izrazite nadočasne oboke, za razliko od predhodnika pa je pri frontalni upodobitvi obema narisal zelo širok in sploščen nos – nos, ki v veliki meri spominja na nosove črncev.

Hkrati pa se moramo zavedati, da so ti poskusi nastali v samem začetnem obdobju medicinske izdelave rekonstrukcij mehkih obraznih delov. Šele med leti 1883 in 1887 je anatom Hermann Welcker izdelal prve risarske rekonstrukcije obrazov Kanta in Schillerja na podlagi njunih mrliških mask, leta 1895 pa je Wilhelm Hiss izdelal plastično rekonstrukcijo ostankov Johanna Sebastiana Bacha. Oba anatomista svoje poznavanje razmerij med trdim in mehkim obraznim tkivi izvajala iz svojega poznavanja anatomije – na posamezne ravni lobanje sta dodajala povprečne debeline tkiva. Dodatno je metodo izpopolnil leta 1898 zdravnik J. Kollmann, ki je za potrebe plastične rekonstrukcije na odlitek lobanje pritrdil mavčne piramidice ter kasneje zapolnil vmesni prostor med njimi (Henke et al. 1996, 16).

In že od odkritja neandertalcev dalje obstajajo poskusi risarske rekonstrukcije človeških prednikov v njihovem življenjskem okolju. Pri tem gre za učinkovitejšo vizualizacijo celopostavne upodobitva, umeščene v imaginarni prostor, ki omogoča ilustratorjem večjo narativnost. Seveda pa ne gre brez navezave na starejše motive. Velike razlike med posameznimi rekonstrukcijami niso popolnoma nič drugega kot odraz časa, v katerem so nastale – niso nastale v vakuumu, ampak so produkt danih socio-kulturnih razmer. Prve rekonstrukcije so prikazovale brezskrbno življenje v naravi, *naravna* ljudstva in izumrli predniki so bili upodabljeni podobno. Tako je primitivnost v fizičnem pogledu na risbi Mustona iz leta 1887 omejena zgolj na obrazno prognatijo ter na goloto same podobe. Prognatija obraza je tisti element, ki ga je upo-

I 11

Družina opicjih ljudi. Slika Gabriela von Maxa iz leta 1884 (po Moser 1998, 140, fig. 5.28).

rabil že Schaffhausen za svojo rekonstrukcijo. Pri tem ne smemo pozabiti, da lobanja skeleta Neanderthal 1 sploh ni imela ohranjenega obraznega dela. Torej je bila obrazna prognatija določena kot primitivna poteza neandertalcev, še predno je bila sploh odkrita. Široke in potlačene nosnice pa so se prenesle v vizualno podobo iz spektra fizičnih značilnosti recentnih zatiranih človeških ras. Že nekaj desetletij kasneje so se anatomi zavedli hipotetičnosti takih rekonstrukcij in Marcelin Boule je izpostavil, da ni prav nič narobe, če se pojavljajo v poljudnih delih, prava znanstvena dela pa postanejo z uporabo rekonstrukcij zgolj *pohabljena* (Henke et al. 1996, 15).

Ob koncu 19. stoletja se je izoblikovala še ena podoba, ki je v veliki meri vplivala na percepcijo neandertalcev in fosilnih ljudi nasploh. Pred končnim primatom evolucionizma v biologiji so fosilne ljudi upodabljali tudi kot obupane uboge kreature, ki so se prestrašeno stiskale v temačne kote svojih skalnih domovanj, v večnem strahu pred divjimi živalmi, ter neizprosno podnebje pred jamo. Prvo tako upodobitev je leta 1890 izdelal munchenski dvorni slikar Gabriel Max. Izhajajoč iz teorij Ernsta Haeckla o nemem opičjem človeku, je svojo upodobitev poimenoval *Pithecanthropus europaeus*. Originalno oljno sliko, ki danes visi v jenski Villi Medusi, kjer je bival Haeckel, je prvič razstavil na umetnostni razstavi v Münchenu leta 1891 (Henke et al. 1996, 11). Na drugi strani pa Stephanie Moser navaja, da naj bi slika nastala leta 1894 ter bila podarjena Haecklu za rojstni dan in ta jo je prvič reproduciral leta 1898 v svoji *Natürliche Schöpfungsgeschichte* (Moser 1998, 140). Pravzaprav lahko na povečani črno-beli reprodukciji, ki krasi zadnjo stran ovojnice knjige Moserjeve, v levem spodnjem kotu preberemo letnico 1894 (Moser 1998, 140, fig. 5.28).

Upodobitev začena izredno emocionalno obarvan žanr interpretacij, ki so obsojale izgled številnih kasnejših hominidov. Prikazana je družina, pri čemer se moški opira na drevo in ustvarja vtis, da se brez dodatne opore sploh ne bi mogel vzravhati. Njegovo telo je upodobljeno dokaj zamaščeno, brez izrazitih mišic in viseč trebuh ter pokrčene noge dajejo vtis, da bi se brez drevesne opore že zdavnaj zvrnil vznak. Izrazita poraščenost, ki je intenzivnejša na glavi in vratu, skupaj z obraznimi značilnostmi ustvarja dokaj opičji vtis, vendar izrazita prognatija, močne poudarjene ustnice ter nekoliko povešene velike oči ustvarjajo podobo prej mizerne kreature, ki stoji gola, brez kakršnih koli orodij, izpostavljena nemilostnim silam narave. Prav tako poraščena ženska z bujnimi lasmi sedi na tleh s pokrčenim nogami ter doji otroka. Njen pogled je frontalno uperjen v gledalca in s svojim žalostnim pogledom ustvarja vtis, kot da bi želela vzbujati sočutje.

Ernst Haeckel se je kot študent ukvarjal s sistematiko pri botaniki ter tam naletel na problem vrste, ko pa je med leti 1852 in 1858 študiral medicino,

se je začel ukvarjati s primerjalno anatomijo. Njegovi poskusi rekonstrukcije filogeneze so temeljili na primerjalno-anatomskih ter razvojno-zgodovinskih analizah recentnih osebkov. Menil je, da so predniki ljudi opice, a da danes živeče opice niso naši predniki, ampak so naši v pliocenu ali miocenu v južni Aziji živeči predniki izumrli. V hipotetičnem modelu razvoja človeka je postavil na 21. mesto lestvice organizmov med sodobne opice in ljudi praljudi oziroma *Pithecanthropus alalus*, nemega opičjega človeka. Ti so bili po njegovih besedah »podobni najnižjim človeškim vrstam (Papuanci, Hotentoti, Avstralci), le da ne poznajo govora« (Heberer 1965, 5–8). Ključna človeška značilnost zanj je bil artikularni govor oziroma »s slednjim povezano zavestno tvorjenje pojmov« (Schmitz, Thissen 2000, 84). Od Duboisa je prevzel mnenje, da so bili predniki *manjkajočega člena* orjaški giboni (*Protophylobates*), manjkajoči člen pa naj bi bil na Javi odkriti pitekanthrop, katerega možgani naj bi se po velikosti nahajali na sredini med opicami ter *nižjimi rasami človeštva*. Neandertalci, ki jih na *Stambaum der Primaten* iz leta 1907 (osnova iz 1885) označi kot *Homo primigenius*, pa naj bi predstavljali vmesni člen med pitekanthropom in *nižjimi rasami človeštva*. Pomenljiva je njegova stara oznaka za neandertalce – prej jih je imenoval *Homo stupidus* (Heberer 1965, 10–12).

Kljub dejstvu, da velja Haeckel za enega izmed vodilnih protagonistov evolucionizma v evropski zgodovini, ki ga je nacionalsocialistični sistem kasneje sicer radikalno izrabljajal, se moramo zavedati njegove pozicije o razvoju človeštva – človek je bil le končna stopnja razvoja, ki je vodila od opičjega prednika, preko nemega opičjega človeka, neumnega človeka ter *nižjih živečih ras človeštva*. Za njegov kasnejši ključni problem se je pokazalo prepričanje, da je možno uporabljati znanost za doseganje političnih ciljev – evolucionizem je bil zanj sredstvo v boju za svobodno trgovino in proti krvni aristokraciji. Na tej točki se je zapletel v drugi konflikt s svojim učiteljem Rudolfom Virchovom – prvič sta zagovarjala nasprotni mnenji, ko je Virchow vehementno trdil, da fosilni ljudje ne obstajajo, ampak da gre zgolj za patološke primerke, drugič pa je se Virchow uprl pojmovanju človeških ras kot statičnih kategorij (Kuper 1999, 11–12).

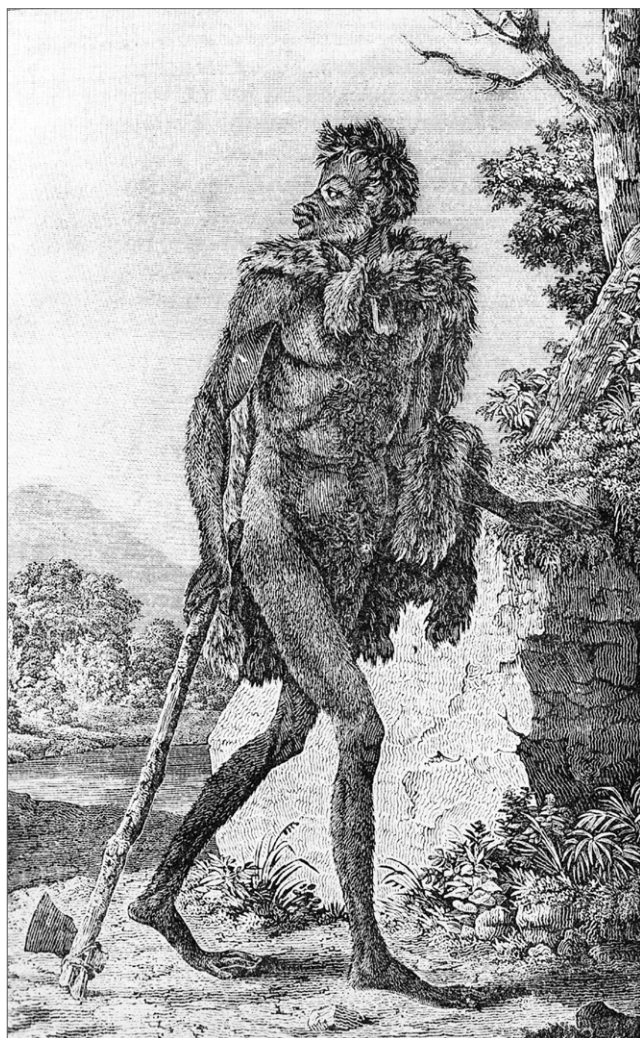
Pravzaprav je zgodovinska ocena vloge Virchowa v različnih pogledih dokaj popačena. Negativni prizvok je pridobilo njegovo kategorično nasprotovanje obstoju fosilnih ljudi ter nasprotovanje priznanju avtentičnosti najdb iz Neandertala. Hkrati pa je v svoji skepsi izpostavil številne kreativne opazke. V okviru diskusije, v kateri je trdil, da ne obstajajo trdni dokazi za izvor ljudi iz opic, je opozoril, da je predvsem fosilni zapis z območij, ki so jih zagovorniki evolucionizma izpostavljali kot izvorna območja človeštva in ki so se večinoma pokrivala z razprostranjenostjo sodobnih primatov, skoraj ne obsta-

ja ter da bi ena sama najdba postavila na glavo celotno teorijo (Schmitz, Thisen 2000, 85). Upoštevajoč njegovo skepsu se moramo zavedati, da je bil v tem obdobju fosilni zapis res izjemno fragmentaren ter da sploh niso bili poznani nobeni fosilni ostanki, razen neandertalskih. Vsa teorija o človeškem izvoru pa je izvorno območje postavljala zdaj v Afriko, zdaj v Azijo predvsem na podlagi starih in ne na najdbah utemeljenih teorij o izvoru človeških ras.

Sodobni interpreti vseh naštetih upodobitev so opozarjali na nedorečenost v anatomskih napotkih, ki so izvirali iz eksaktne znanosti ter opozarjali na umetniško svobodo posameznih ustvarjalcev pri upodobitvah, saj sta tako Maxova kot tudi Mustonova upodobitev temeljili na teoretičnih pisanjih Haeckla, pa sta bili na koncu obe radikalno različni (Henke et l. 1996, 11). Prva je bila izdelana po letu 1890, druga pa že leta 1887 – šele leta 1891 pa je nizozemski zdravnik Eugène Dubois na Javi odkril hominidne fosile, katere je prav tako na podlagi Haecklove teorije proglasil za ostanke *Pithecanthropus erectus*. Še predno so bili ti odkriti, je Haeckel podal natančne domneve o izgledu teh fosilnih hominidov – domneval je, da je bila njihova lobanja dokaj dolga, koža temnejša, celotno telo naj bi pokrivala dlaka, ki je gostejša kot pri kateri koli rasi sodobnih ljudi. Roke naj bi bile sorazmerno dolge in močne, noge pa naj bi bile v kolenu rahlo pokrčene, krajše in tanjše, z manj razvitimi meči (Moser 1998, 138). Pravzaprav lahko v opisu vidimo skoraj popolno projekcijo znanih opičjih anatomskega značilnosti na hipotetičnega človeškega prednika.

Pravzaprav je potrebno dodati, da je Haeckel na začetku celo zanikal avtentičnost Duboisovih dokaj modernih fosilov s Trinila ter podpiral ustreznost Maxove rekonstrukcije, ki je pri javnosti vzbudila različne reakcije. Segale so vse do blasfemije o ustreznosti prikaza človeške evolucije (Moser 1998, 140–141).

Na drugi strani pa je Muston svojo popolnoma drugačno upodobitev izdelal leta 1887 za ilustracijo dela *La Création de l'homme et les premiers âges de l'humanité* Henrija Raison du Cleuzioua (Moser 1998, 138–139). Pravzaprav obstajata celo dve minimalno različni upodobitvi, ki se razlikujeta zgolj v detajlu pokrajine v levem delu ozadja za upodobljeno osebo. Na upodobitvi, ki jo prikazuje Stephanie Moser, se nahaja listnati gozd in za njim blago zaobljen hrib (Moser 1998, 139, fig. 5.27), na upodobitvi, ki jo prikazujejo Wilfried Henke in sodelavci, pa se nahaja skupina iglavcev ter za njimi golo skalovje (Henke et al. 1996, 13). Ker različni viri pripisujejo eno in drugo upodobitev Mustonu, bomo v prihodnosti domnevali, da je avtor obeh oziroma da sta minimalno različni upodobitvi nastali v različnih tehnikah ob različnih časih.

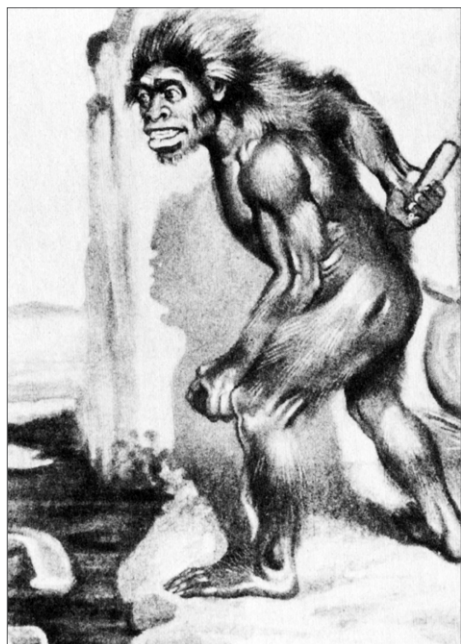
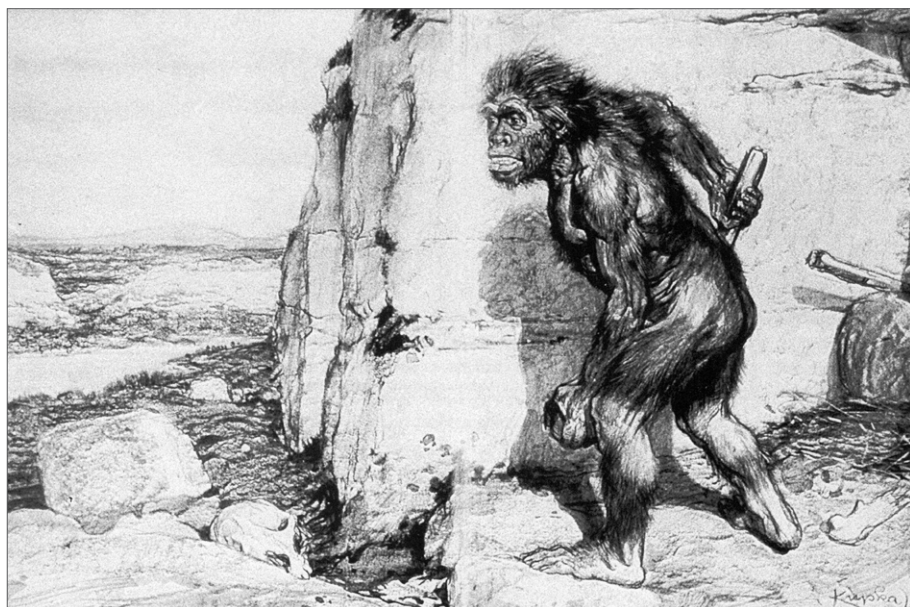

12
Ilustracija iz *La Création de l'homme et les premiers âges de humanité* Henrija du Cleuziou-ja iz leta 1887 (po Moser 1998, 139, fig. 5.27).

Upodobil je dolgonogo, elegantno bitje z dolgimi opičjimi stopali in človeškimi prsti na rokah. Prikazano je v koraku z desno nogo naprej ter z glavo obrnjeno nazaj v desno – na ta način so umetniki še kasneje reševali dve likovni zagati – obrat telesa in naprej pomaknjena noga so zastrli spolovilo pred pogledom gledalca, obrat glave pa je omogočal, da so sledeč neposredne podatke iz anatomije obraz upodabljali v profilu. Na dokaj velikem, vendar gracilnem telesu je na

kratkem vratu nataktnjena majhna glava. Kratki razkuštrani lasje ter kratka brada – pravzaprav zgolj daljši zalisci, ustvarjajo dokaj urejen vtis. Kljub izraziti obrazni prognatiji ter močno poudarjenim polnim ustnicam obraz ne vsebuje nadočesnih obokov, nos pa je upodobljen sorazmerno majhen. Bitje ima preko hrbta ogrnjeno krzveno ogrinjalo, ki je elegantno povezano na prsah ter vrženo preko leve roke. Ob natančnem branju Haecklovega opisa lahko opazimo, da se je avtor dokaj natančno držal navodil, zgolj pri dolžini nog je namesto opičjih proporcev uporabil človeške ter se za zagato rahlo pokrčenih kolen skrnil z bitjem v koraku.

V začetku 19. stoletja pa se trend upodobitev spremeni v smeri Maxove predloge. Prav zaradi Haecklovega navdušenja nad njeno pravilnostjo je bila velikokrat reproducirana in je služila za predlogo cele serije upodobitev. Posledica tega obrata je najverjetneje spoznanje, da tudi življenje primitivnih ljudstev ni zgolj romantično in nič kaj rajsko. Prav tako pa je svoje prispevalo tudi odkritje Krapine z dokazi o kanibalizmu ter skeleta iz La Chapelle-aux-Saint, na katerem so antropologi zasledili močne patološke spremembe. Leta 1909 je František Kupka upodobil grozno kreaturo poraščene telesa z grozečim zobovjem. Pravzaprav spet, kljub opisu ene same rekonstrukcije, v strokovni literaturi krožita dve različni upodobitvi. Prvo, glede na reprodukcijo očitno sliko, prikazujejo Henke in sodelavci (Henke et al 1996, 14, abb. 8.), drugo, očitno risbo, pa Clive Gamble in Chris Stringer (Stringer, Gamble 1993, sl. 3.). Upodobitev prikazuje rekonstrukcijo, ki je nastala na podlagi anatomskih analiz Marcelina Boula. Močno poraščeno bitje zloveščega pogleda in režečih zob se je skrivalo za skalno steno. Stopala so še vedno upodobljena dokaj dolga in na prvi pogled opičja, kolena so pokrčena, celotno telo pa je dokaj kratko, čokato in izredno mišičasto. Sicer telo ni upodobljeno popolnoma statično, ampak v rahlem obratu, ki pogojuje pokrčenost kolen. Kljub skromnima orodjema v dokaj dolgih rokah (nečemu v levi pesti ter nepogrešljivemu krepelcu ali gorjači v desni roki) je podoba prikazana gola, pri čemer drža močno poraščene telesa gledalcu zakriva spolovilo. Izraz na obrazu ter režeči zobje prikazujejo popolnoma drugačno bitje kot pri delih predhodnikov. V tem obdobju se je rodila podoba »groznega« neandertalca, ki se je v nekaterih vidikih ohranila še do danes (Bosinski 1993, 28). Pri tem gre za posledico prevlade evlucijske paradigme v antropologiji. Če smo ljudje imeli skupno evlucijsko zgodovino z ostalimi primati, so morali biti naši predniki opičjega videza (Drell 2000, 8). Tako je namesto idealistične podobe praljudi, katerih ikonografska osnova je temeljila na tradiciji, ki se je vlekla nazaj vse do srednjeveške podobe divjih mož ter rajskega vrta, prevladala podoba, ki naj bi bila odraz natančnih znanstvenih ugotovitev. Ideja predčloveške stopnje

13
Rekonstrukcija neandertalca Františka Kupke (zgoraj), ki je temeljila na študiji Marcelina Boula (po Stringer, Gamble 1993, 18, fig. 2).

14
Rekonstrukcija neandertalca iz La Chapelle-aux-Saint, kot jo je leta 1909 v *L'illustration* objavil František Kupka (po Trinkaus, Shipman 1993, 402, fig. 70).

je povzročila vpeljavo cele serije iz primatologije izpeljanih elementov, kot

so napol vzravnana drža, sploščeno čelo, poraščenost telesa, golota ter prognatija ustnic in čeljusti. Vzpostavljene so bile paralele med prazgodovinskimi ter ljudmi, za katere se je menilo, da se nahajajo na dnu kulturne evolucijske lestvice. Tako so bile podobe starodavnih ljudi ustvarjene v tradiciji evropskega kolonializma, ki je v duhu rasizma 18. in 19. stoletja oddaljenost v prostoru vse prevečkrat enačil z oddaljenostjo v času. Prav primerjava s *sodobnimi primitivi* se je izkazala za enega izmed najbolj trdovratnih elementov, ki se najlepše odraža pri upodobitvah Zdenka Buriana, kjer so vsi neandertalci kljub svoji izrazito na hladno podnebje prilagojeni anatomiji upodobljeni s temno poltjo. Njihova polt je še vedno nekje na pol poti med šimpanzi in črnci in niti najmodernejše Tattersallove rekonstrukcije se ne morejo otresti podobe temnolasih neandertalcev.

Najlepši primer absurdne redukcije modela nevarnega neandertalca, ki je še potencirano sledil vzorcu Maxovih nebogljenih pitekantropov, je serija celopostvanih upodobitev, ki so bile še v dvajsetih letih prejšnjega stoletja razstavljene v muzeju v Chicagu (Henke et al. 1996, 12–17, abb. 10). Moški z rahlo pokrčenimi koleni, rahlo poraslega telesa, z debelo ovitim kosom krzna okoli pasu krčevito stiska k sebi z obema rokama podolgovat predmet – kost ali v toporišče zataktno orodje. Glavo ima sklonjeno naprej, lase kratke in temne, nos dokaj potlačen, nadočasne oboke relativno poudarjene, o obliki brade oziroma obrazni prognatiji pa ne moremo govoriti, ker ima bitje glavo sklonjeno proti prsim in še odprta usta, v katera si patetično tlači del predmeta, ki ga drži v rokah. Starejši moški je (navadno) upodobljen frontalno – po telesu je močnejše poraščen, roke drži spuščene ob telesu, tudi njegovi lasje so bujnejši in ima bujno sivo brado. Okoli pasu je spet povit z debelim kosom krzna. Ženska je prav tako upodobljena frontalno – tudi ona je okoli pasu na debelo povita s kosom krzna. Z desno roko podpira majhnega otroka, ki ji visi čez desno ramo, obrnjen proč od gledalcev. Leva roka, ki ji pada ob telesu, pa je čudno obrnjena – dlan je zasukana navzven. Gre za držo rok, kot jo poznamo pri tistih opicah (šimpanzi, gorile), ki se pri štirinožnem premikanju na tleh opirajo na členke prstov. Dolgi neurejeni lasje ji silijo na obraz, obrvi ima goste in sklenjene na korenu potlačenega nosu. Vse tri upodobitve delujejo patetično, predvsem pa zelo statično – njihova statika pravzaprav deluje zelo čudno. Ne gre za toge statične podobe, ki naj bi omogočale čim boljši pogled gledalca na anatomijo, hkrati pa ne gre za figure, ki bi bile dinamične, ki bi bile iztrgane iz neke dejavnosti. Njihova drža deluje pravzaprav sramežljivo, kot da bi se skušali izmikati pogledu gledalca. Edina nekoliko dinamična figura, pa še ta skoraj popolnoma zakrita, je upodobitev stare ženske, ki z orodjem pred seboj obdeluje kos krzna. Izza velike kože lahko vidimo zgolj roke in

doprnsni del starejše ženske z bujnimi sivimi lasmi, ki ji spet padajo na obraz. Tudi pri tej figuri se ne moremo znebiti občutka, da je njena dejavnost v resnici likovna rešitev, ki omogoča skritje ostarelega telesa pred pogledom gledalca. Zdi se, da je prav ostareli neandertalec še najbolj podoben vsem drugim sočasnim upodobitvam – kot da bi telesno starost, ki povzroča počasnost in otipelost čutov, uporabili za karakterizacijo vseh upodobitev, uporabili za metaforo za nižjo evolucijsko pozicijo neandertalcev.

Upodobitve so nastale v začetku dvajsetega stoletja, ko so antropologije v Združenih državah Amerike oblikovali s svojim delom predvsem trije veliki antropologi – Franz Boas, Aleš Hrdlička in Earnest A. Hooton. Boas in Hooton sta instrumentarizirala študij antropologije na univerzah Columbijski in Harvardu, Hrdlička pa je vzpostavil oddelek za fizično antropologijo v *Smithsonian Museum of Natural History*. Njihov pomen za svetovno antropologijo je potrebno opazovati na dveh različnih nivojih – na prvem so ustvarjali znanstveno področje antropologije v ZDA z izkušnjami iz Evrope, kajti Boas in Hrdlička sta bila priseljenca, na drugem pa so predvsem njihovi učenci in nasledniki po drugi svetovni vojni vzpostavili globalno dominanco ameriške antropologije, ki je povratno vplivala na antropologijo v Evropi.

Hooton in Hrdlička sta poskušala vprašanja kulturne zgodovine in zgodovine človeških ras pojasnjevati skozi evolucionistično perspektivo – zgodovinski proces je bil zanj kataliziran s silami migracij, difuzij ter mešanj, vpogled v te procese pa so nudile analize fosilnih kosti. Na drugi strani pa je bila Boasova pozicija nekoliko bolj zapletena. Na pozitivni strani je kritiziral rasni determinizem ter lansiral napad proti korelacijam rasnih značilnosti ter kulturnih dosežkov. Vzporedno pa ga je njegova kritika Lewisa H. Morgana in Edwarda B. Taylorja vodila v močno protievolucionistično pozicijo, ki se je prenesla tudi na njegove študente.

Hrdlička je v začetku dvajsetega stoletja želel v Združenih državah vzpostaviti centralni antropološki inštitut, ki bi bil kopija pariškega Brocajevega inštituta. Ker je Boas oviral njegova prizadevanja za pridobitev financ, se je usmeril v muzejsko delo ter vzpostavil *National Museum of Natural History* Smithsonian Inštituta kot centralno antropološko zbirko. Njegov največji prispevek svetovni antropologiji je zagotovo leta 1918 ustanovljena revija *American Journal of Physical Anthropology*, ki jo je urejal 24 let, 12 let kasneje pa je uspel ustanoviti tudi *American Association of Physical Anthropologists* (AAPA). Med 85 ustanovnimi člani društva je bilo zgolj 18 antropologov in še med temi zgolj 8 profesionalnih fizičnih antropologov (Armelagos, Van Geven 2003, 55–56).

Na drugi strani pa je bil Hooton šolan humanistični izobraženec, vendar je bil tisti, ki je izšolal prve generacije ameriških fizičnih antropologov. Kar sedem od osmih predsednikov AAPA med leti 1961 do 1977 je bilo Hootonovih študentov. Za razliko od njegovega pedagoškega dela je bilo njegovo raziskovalno delo dokaj kontradiktorno – vzpostavil je osnove za sodobno paleopatalogijo, kjer je prvi forsiral interdisciplinarne interpretacije, utemeljene na poznavanju razmerij med gostiteljem, patogenom in okoljem. Sočasno pa so zanj bile resničnost fiksne rase značilnosti in te so zahtevale pojasnitev v striktnih rasno-historičnih terminih. Kljub svojim znanstvenim prepričanjem, ki so bila v tedanjem obdobju del akademske tradicije, danes pa bi jih lahko označili kot diskriminatorna, je intenzivno napadal porajajoče se pojave rasizma, ideološkega gibanja, ki je pervertiralo znanstveno resničnost.

Svojo kritiko nemške predvojne antropologije ter hiperrasnih teorij, ki so presegle potrditvene možnosti fizične antropologije ter segale v mitske razsežnosti, hkrati pa tudi nezadovoljstvo do včasih preveč hipotetičnih rekonstrukcijskih posegov je Hooton podal v sarkastični obliki. Objavil je recept za nastanek čiste nordijske rase (za katerega je trdil, da je povzet po *Das Deutsche Anthropologische Kuchenbuch*, kot je poimenoval porajajočo se prevlado populističnih nesmislov v nemški antropologiji) (Hooton 1947, 348):

»Recept za paleoantropološki golaž. Vzemi 1 četrtinko pariškega mavca in ga zmešaj s pinto vode. Mešaj, da se zgosti. Nato dodaj tri skodelice izbranih sesekljanih kosti lobanje ter pusti, da se ohladi na hladnem prostoru. Serviraj z 'Deutsche Technische Anthropologische Sauce'. Seveda le Arijcem.«

V nekaj kratkih vrsticah je ošvkral vso svetovno paleoantropologijo ter prikazal dokaj resnično stanje predvojne antropologije, kjer so posamezne nacionalne šole bile ločene ter sprte kot še nikoli doslej. *Pariški mavec* se nanaša na ugledne pariške rekonstrukcije francoskih fosilov, *pinta vode* je kot angleška mera normativni prispevek angleške znanosti, ki v svoji sintetični tradiciji vse poveže in utrdi. *Sesekljane kosti* so fragmentarno in nepopolno stanje večine odkritih fosilov, *izbranih* pa jasno nagovarja osebne odločitve raziskovalcev, ki so uporabili po svoji presoji ustrezne kosti, ki pa se prej skladajo s teorijo kot pa da bi bile reprezentativne za odkriti vzorec. Vse skupaj se hladi na *hladnem prostoru* – v okolju, v katero so paleoantropologi tako navdušeno potiskali človeške prednike – v ledenodobni Evropi. Nemška omaka je tehnizacija anatomske terminologije, ki v svoji pretirani kompliciranosti ne omogoča znanstvene preglednosti oziroma falsifikacije dejstev – njena lokalna usmisli-tev je le še ideološka – servira se *le Arijcem*.

Prvi resni kritik širšega antropološkega sistema oziroma konceptov in modelov rekonstrukcij upodobitev pleistocenskih hominidov je bil Hootonov učenec Carleton S. Coon. Sicer je še vedno povzegal patološko podobo neandertalske morfologije, vendar je priznaval, da so to risarji karikatur še stopnjevali. Opozoril je, da ne vemo ničesar o poraščenosti in barvi las ter opozoril, da so mnoge rekonstrukcije preveč *opičje* kosmate (Coon 1954, 34–36). Prav tako je bil prvi, ki je specialno anatomijo neandertalcev razlagal kot posledico adaptacije na hladno okolje – iz degeneriranih divjakov je naredil optimalno prilagojene hominide, katere je na koncu še obril, jim na glavo poveznil klobuk, ter zatrdil, da jih takih v podzemni železnici ne bi nihče prepoznal. Pod vplivom njegovih teorijskih prispevkov, kjer je opozarjal, da je anatomija neandertalcev predvsem anatomska prilagoditev na življenje v hladnem in suhem podnebju, so številne sočasne rekonstrukcije kot podlago za upodobitev neandertalcev začele uporabljati vedno bolj eskimske modele oziroma so vsaj kopirale njihovo obleko. Stranski produkt tega procesa pa je bilo upodabljanje portretov, ki niso več imeli brade.

Na drugi strani pa pri pregledu zgodovine antropologije opazimo, da je bil stranski produkt rekonstrukcij ter preučevanja našega izvora tudi zabrisovanje meje med ljudmi ter neljudmi, pri čemer antropologi uporabljajo različne konstrukte za končno ločitev, kjer je naša vrsta vseeno nekoliko odmaknjena od ostalih. Kamena orodja, velikost možganov, jezik ter še mnoge druge značilnosti, naj bi nas kljub podobnosti, na osnovi katere se določa sorodstvo, na koncu le ločevale od izumrlih prednikov. In ker so bili zadnji sosedi v pleistocenski Evropi neandertalci, je v primeru, ko ne najdemo prepričljivih argumentov naše superiornosti, situacija obrnjena ter je ustvarjen mit o izjemni inferiornosti neandertalcev. Sicer obstaja dejstvo, da so izumrli, ampak ta značilnost združuje vse fosilne hominide, pa vendar se prav neandertalce prikazuje kot največje poražence evolucijske tekme. Pri pregledu zgodovine raziskav ter upodobitev pa opazimo, da so bili določeni za inferiorne že pred samim odkritjem.

Darwin je formuliral svoje evolucijske teorije brez kakršnega koli poznavanja procesa dednosti. V tridesetih pa se je pod nazivom *moderna sinteza* pojavil generalni konsenz o mehanizmih evolucije. V delih genetika Theodosiusa Dobzhanskega, sistematika Ernsta Mayra in paleontologa Georga Simphsona se je pojavila formulacija, ki je spekter vseh evolucijskih fenomenov zmanjšala na delovanje naravne selekcije na podedovano variacijo, ki se je pojavila znotraj populacij. Ključna ugotovitev je bila, da vrst ne sestavljajo posamezniki, ki več ali manj ustrezajo nekemu osnovnemu arhetipu, ampak so sestavljene iz skupkov variabilnih posameznikov in populacij, ki jih veže re-

produkcijska kontinuiteta (Tattersall 1999b, 24–25). Drugi premik pa je predstavljala v povojnem duhu vseobsegajoče človečnosti sprejeta odločitev o sistematizaciji fosilnih hominidov. Ni šlo zgolj za to, da so uredili terminološke probleme na globalni ravni, ampak so tudi v duhu povojnega obdobja vključili v naš rod *Homo* ter v našo vrsto *Homo sapiens* več, kot bi glede na anatomске podatke tja sodilo (Cartmill 1993, 201). Tako so se neandertalci naenkrat znašli v naši vrsti.

Posledično je evolucijska sinteza na konceptualni ravni obračunala s konceptom človeških ras, ki jih ni prikazala zgolj kot dinamične, ampak je opozorila predvsem na njihovo variabilnost. In ker je ta posledica vplivov okolja, za katerega je bila uporabljena metafora genetika Sewala Wrighta o adaptativni pokrajini, kjer populacije balansirajo na vrhovih optimalne adaptacije, pri čemer naravna selekcija oklesti posameznike, da zdrsnejo v doline med vrhovi, rase niso več mogle biti statične kategorije, ki bi imele evolucijsko vrednost.

Ključni ideološki preobrat, ki se je začel nekoliko pred ter potekal sočasno z zmagoslavnim pohodom nove evolucijske sinteze, je bilo tudi počasno sprejemanje evolucionizma v zadnjih tradicionalno konservativnih krogih. Leta 1935 je bil Henri Breuil pozvan na avdijenco k papežu Piju XI., da mu pokaže fotografije novoodkrite neandertalske lobanje iz Saccopastoreja ter predstavi nekatere ideje o razvoju človeka. Po Breuilovih besedah mu je papež neuradno namignil (Breuil 1958, 3): »*To je dejstvo in ne hipoteza. Potrebno bo preučiti podobne stvari, ko bodo dovolj številne, jih bo potrebno upoštevati.*«

Leta 1953 je v *Yearbook of Physical Anthropology* Sherwood L. Washburn objavil ključni manifest fizične antropologije povojnega obdobja. Pravzaprav je esej z naslovom *The New Physical Anthropology* objavil že dve leti prej, vendar prispevek ni bil opažen. V članku je obljubljal prihod nove antropologije, ki bi bila radikalno drugačna od dosedanje – če je bila tradicionalna antropologija ujeta v neskončna opisovanja, bodo v novi antropologiji dominirale drugačne teoretične perspektive. Najpomembnejše bo testiranje hipotez, ki temeljijo na konceptih adaptacij ter evolucije (Armelagos, Van Gerven 2003, 57). V svojem eseju, v katerem je bolj opisoval stanje sprememb, ki jih je povzročila nova evolucijska sinteza, kot pa jih napovedoval, je jasno začrtal pomembnost adaptacije kot ključnega koncepta, ki je služil za zavrnitev fiksnih in nespremenljivih rasnih tipoloških sistemov. Rase so postale odprti biološki sistemi, nastali zaradi okoljskih prilagoditev, in evolucionistični termini niso več služili za vzpostavitev statičnih sistemov opisovanja v obliki lestev, ampak za opis procesov prilagoditev.

Evolucijska sinteza pa je tudi na drugi ravni radikalno vplivala na razvoj antropologije. Dobzhansky in Mayr sta v svojih pojasnitvah, ne da bi pozna-

la primarne vire, predlagala združevanje velikega števila hominidnih vrst v manjše število vrst in rodov, ki se nahajajo v linearnem zaporedju. Tako je diktat sinteze zapovedoval odpoved biološki vrsti kot zaključeni celoti, opisoval jo je kot kratkotrajno skupino v procesu nenehnega razvijanja iz ene v drugo obliko. Tako so predmet preučevanja postale predvsem vrzeli v fosilnem zapisu, ki so trgale točkovit zapis človeškega razvoja in v katerih so prepoznavali meje med vrstami. Skozi zadnja vrata se je spet prikradel v antropologijo koncept manjkajočega člana (Tattersall 1999b, 25).

Razočaran zaradi političnega diktata korektnosti povojne antropologije ter stigmatiziran za konservativnega rasista, se je Coon v svojem preglednem eseju spraševal, kaj antropologi še sploh lahko počnejo. Kot primer je navedel svoj življenjepis – ko se je včlanil v Ameriško antropološko društvo leta 1925, je bilo članov 665, decembra leta 1967 jih je bilo že okoli 10.000. Podobno je bilo z Ameriškim društvom fizičnih antropologov. Ustanovila ga je peščica leta 1918, leta 1976 pa je še vedno imelo le 676 članov (Coon 1977, 2–6). Doktorski študij iz fizične antropologije je uvedel šele leta 1925 Hooton na Harvardu. Zavedati se moramo, da takega študija prej enostavno ni bilo. Sicer je pred letom 1925 bilo podeljenih 6 doktoratov, 5 od tega na Harvardu, vendar so bili mentorji iz drugih raziskovalnih področij (Caspari 2003, 69).

Seveda je bil porast posledica razmaha izobraževalnega sistema na področju antropologije v Združenih državah. Pred letom 1950 je bil doktorski študij antropologije možen na zgolj 11 univerzah, do leta 1975 pa se je število povečalo na kar 80. In ker je antropologija postala tudi predavana vsebina na dodiplomskem študiju, so leta 1981 bile različne stopnje študija mogoče v okviru kar 337 oddelkov. Sicer je ekspanzija študija antropologije v skladu z razmahom izobraževalnega sistema, vendar se je kot stranski učinek povečanja števila študentov ter zanimanja za antropologijo tudi močno povečalo število preglednih del z antropološkimi vsebinami. Do preloma je prišlo predvsem v sedemdesetih letih, ko se je z razmahom študija začelo povečevati število poklicnih antropologov, ki niso več študirali na elitnih univerzah sredine dvajsetega stoletja. Z zaposlitvijo teh je prišlo do močne liberalizacije antropologije ter hitrejšega reagiranja piscev poljudno znanstvenih ter preglednih del na spremembe v političnih smernicah in družbenih odnosih (Littlefield et al. 1982, 645–646). Posledično je hiperprodukcija ameriških knjig in njihova uspešna širitev po svetu povzročila drugi val antropološkega kolonializma – ameriški znanstveni pristopi so v veliki meri nadomestili znanstveno dinamiko na področju Evrope.

Hkrati pa je prišlo še do pogloblitve medijske preobrazbe antropologije – zaradi povečevanja stroškov raziskovalnega in terenskega dela so se an-

tropologi začeli obnašati vse bolj komercialno. Iz akademikov so se prelevili v medijske zvezde, ki so zbirale sredstva za svoje raziskave z nastopanjem v javnosti ter plasiranjem svojih odkritij v poljudnoznanstvene medije. Sočasno je prišlo tudi do razmaha trga poljudnoznanstvene periodike in profilacije posameznih medijev, v največji meri pa je obdobje prodora antropologije v medije zaznamoval razmah televizije v zadnjih štiridesetih letih (Mann 2003, 140).

Na drugi strani pa je vse večja medijska prisotnost antropologije v javnosti imela tudi povratne učinke na naravo antropološkega dela. Zaradi hitrejšega pretoka informacij tako med akterji samimi kot med akterji ter financerji in javnostjo je prišlo do homogenizacij idej – zadnjih nekaj desetletij se je narava paleoantropološkega diskurza zreducirala navadno na dve nasprotujoči si teoretski usmerjenosti, ki poskušata podati celostno razlago za opis antropoloških in arheoloških problemov. Situacija je dokaj podobna obdobju štiridesetih in petdesetih let dvajsetega stoletja v času velike evlucijske Sinteze, ki pa se je kasneje sama zrušila prav zaradi njene konceptualne togosti. Ilustrativno lahko primerjamo podatke, da je leta 1928 Gerrit S. Miller iz Smithsoniana v pregledu celotne tedanje literature o pitekantru ugotovil, da je spekter mnenj obsegal okoli 100 različnih mnenj, kasneje pa je prav zaradi strogosti diktature mišljenja sinteze ter polarizacije medijskega prostora bilo število različnih mnenj veliko manjše (Murray 1948, 66).

Zgodovinarji arheologije so videli v procesu pravzaprav emancipacijo ameriške arheologije in antropologije od dediščine medvojne evropske znanosti, ki je bila konceptualno še zasidrana v problematiki 19. stoletja. Posledično naj bi ta emancipacija vodila do rojstva *nove arheologije* v šestdesetih in sedemdesetih ter protiprocusualne reakcije v osemdesetih in devetdesetih, sočasno pa do globalizacije arheološke vede, kar pa je povzročilo tudi poenotenje metodologij in teorij. Svetovna arheologija je tako postala stranski produkt svetovnega trga, v katerem dominirajo s svojo vlogo Združene države Amerike, trga, v katerem je masovna potrošnja ustvarila hegemonijo ekonomskih interesov nad političnimi (Olivier 1999, 176).

Vendar pa se je v zadnjem desetletju začelo postavljati vprašanje, čigava arheologija je boljša – vprašanju je botrovalo spoznanje, da obstajajo različne usmeritve v različnih delih sveta. Danes je v zgodovini razmišljanj o svetovni arheologiji močen poudarek na razmerju med anglo-ameriško znanostjo in ostankom sveta – njihovo mnenje se vsiljuje in uspešnost posameznikov je ocenjevana na podlagi upoštevanja njihovih pristopov. Problem je, ker se nerazvitost pojmuje kot politični in ekonomski koncept oziroma je ekonomska nerazvitost projecirana na vse ostale ravni produkcije vedenja. Lubomir Lozny je opozarjal, da postaja velik problem sprejemanje tujih teoretičnih konceptov

in metodoloških pristopov, predvsem ker gre za posiljevanje lokalnih empiričnih podatkov in epistemoloških tradicij. Za prihodnost arheologije in antropologije je videl problem v spontanah spremembah v vzhodni Evropi – bal se je možnosti naraščanja ignorance lokalnega vedenja. V svojih delih je opozarjal, da ignoranca kot taka nikakor ni antiteza vedenja, ampak je povezana predvsem z moralnimi sodbami (Lozny 2002, 138–143).

Tako je angleška arheologija zelo pozno, šele v devetdesetih, bila seznanjena s strukturalizmom in evolucionizmom v delih Andreja Leroi-Gourhana, ki sta zaznamovala francosko arheologijo v drugi polovici dvajsetega stoletja (Gamble 1999, 29). Leroi-Gourhan je videl tehnološki razvoj vzporeden z anatomskimi spremembami – ustvaril je trajektorij, ki je povezoval najstarejša kamena orodja s sodobnimi industrijsko izdelanimi noži. Ko je tehnološko evolucijo povezal v unilinearen proces, se je navezal na koncepte prazgodovinarjev 19. stoletja, ki so velik del svojega prepričanja podedovali iz razsvetljenske tradicije 18. stoletja. Tako je tehnična gesta razvezana od povezave z družbo v času ter jo lahko opazujemo ločeno kot refleksijo mentalne kapacitete izdelovalca (Olivier 1999, 182). Sicer se s tem povratno spet povezuje tehnološki in socialni napredek, vendar se le tako lahko opazuje socialne reprezentacije kot vključene v dejanja izdelave, uporabe in zavrženje orodja (Gamble 1999, 29).

Še slabše pa sta se zahodnoevropska oziroma anglo-ameriška antropologija in prazgodovinska arheologija odzivali na vse napredke v izdelavi rekonstrukcij prazgodovinskih ljudi, ki so bile izdelane v povojni vzhodni Evropi. Pri tem je potrebno izpostaviti predvsem pionirsko delo Mihaila Mihajloviča Gerasimova ter Zdenka Buriana.

Kasnejši antropologi, ki so se ukvarjali z rekonstrukcijami hominidov, so Gerasimova poimenovali kot tistega, »ki je iskal obraze ter je lobanjam vračal izraze« (Henke et al. 1996, 16–18). Od leta 1949 je ustvarjal rekonstrukcije obrazov prazgodovinskih ljudi, pa tudi zgodovinskih osebnosti ter jih objavil leta 1964 v monografiji *Ljudi kamennogo veka*, ki še danes predstavlja največji kompendij anatomskih rekonstrukcij prazgodovinskih hominidov (Gerasimov 1964). Njegova metoda rekonstruiranja obrazov je temeljila na obsežnem patološkem delu: zbral je podatke o debelini in izgledu mehkih tkiv na obrazih ogromnega števila osebkov obeh spolov, vseh starosti ter večine svetovnih ras. Svoje meritve je izvajal na presekih razžaganih zmrznjenih trupel. Pridobljene profile je kombiniral in tako razvil povprečne vrednosti za oblikovanje rekonstrukcij. Najprej je izdelal risarske rekonstrukcije, na odlitke lobanj je pritrldil žvekalno muskulaturo, izdelano iz kita, nato je na lobanjo pritrldil še stožce iz voska, ki so določali debelino tkiva na posameznih mestih. Iz kita je

modeliral posamezne mišice ustreznih debelin in jih nanašal na lobanjo. Na koncu je rekonstrukcijo miškulature pokrtil s plastjo, ki je predstavljala kožo, ter izdelal gube obraza glede na starost pokojnika ob smrti.

Njegova metodologija dela je ostala v uporabi vse do danes, ko v sodni medicini počasi prodirajo računalniško podprte tehnike rekonstruiranja izgleda, ki sicer niso natančnejše, so pa veliko hitrejše in cenejše. V zadnjem času so se pojavili očitki, da je njegova znanstvena rekonstrukcija obraza neandertalca podobna rekonstrukciji čepečega neandertalca, ki jo je leta 1962 izdelal Gerhard Wandel (Henke et al. 1996, 18–19). Vendar pa avtorji primerjajo zelo slabo upodobitev v profilu, v primeru, ko pa primerjamo različne poglede na obraz, ki ga je izdelal Gerasimov, pa opazimo, da sta obraza dokaj različna, družijo ju zgolj masivna upodobitev nosu. Trditev o plagiatstvu je še toliko bolj absurdna, če primerjamo številne dokaj različne rekonstrukcije, ki jih je izdelal Gerasimov, oziroma obsodba, ki jo izrečejo Henke in sodelavci postane absurdna v trenutku, ko se zavemo, da sta oba avtorja – tako Wandel kot tudi Gerasimov zgolj dokaj ustrezno rekonstruirala obrazne značilnosti istega osebk. Še bolj problematično je, ker avtorstvo rekonstrukcije ni jasno – Overhage je isto rekonstrukcijo pripisal Gerhardu Hebererju (Overhage 1957, 217) in enako sta storila tudi Chris Stringer in Clive Gamble (Stringer, Gamble 1993, 20). Na drugi strani pa je tudi Gerasimov izdelal za vsako lobanjo več različnih variant, kjer se je igral predvsem z obraznim izrazom ter prisotnostjo oziroma odsotnostjo poraščenosti obraza (Stringer, Gamble 1993, 20; Gerasimov 1964, 71)

Žal pa je Gerasimov večinoma ostal omejen zgolj na tako imenovane *znanstvene upodobitve* – na podlagi anatomskih dejstev rekonstruirane obrazne poteze posameznikov. Edini celopostavni upodobitvi, ki ju je podal, sta bili upodobitvi dečka iz Tešik-Taša (Gerasimov 1964, 83–84). Prva upodobitev je dokaj vsakdanja – prikazuje stoječega golega dečka z nekoliko naprej nagnjeno glavo, ki v desni roki drži kamnito orodje. Na prvi pogled lahko na upodobitvi opazimo nekatera nesorazmerja – glava deluje nekoliko prevelika in premasivna za drobno telo in tudi njena pretirana nagnjenost naprej, kljub vrat zakrivajočim daljšim lasem, ki ustvarjajo učinek protiuteži, celotno dokaj statično figuro nagiba iz ravnovesja. Prav tako je glava občutno boljše modelirana od ostanka telesa, kar poudarja nesorazmernost med glavo in ostalim telesom.

Veliko boljša pa je bila študija rekonstrukcije istega dečka. Pri tem je posegel po dokaj nekonvencionalni formi in motiviki – prikazal je dečka, ki ga je preplašila vzpenjajoča se kača. Če sta nogi in trup upodobljeni spet enako, je leva roka krčevito pokrčena nazaj in dlan je široko odprta. Desna roka

s koničastim kamenim orodjem je dokaj nespretno dvignjena v višino glave, kot da bi deček nameraval udariti proti kači na tleh. Tudi glava je sedaj nekoliko bolj nagnjena naprej – tokrat seveda z namenom opazovanja dogajanja pred njim. Usta so rahlo odprta, kot da bi uspel izustiti zgolj krik presenečenja. Celotna figura, kljub uporabi nekaterih standardnih elementov togo stoječe figure, deluje dokaj dinamično – krčevita drža je zamrznjena sredi hitrega, instinktivnega giba, ki kljub temu, da telo umika nazaj, zgornji del telesa nagiba naprej. Preden je uspel stopiti korak nazaj, je umaknil levo roko, hkrati pa se je z dvignjeno desnico nagnil naprej ter izustil kratek krik presenečenja.

Figura, ki jo je naredil Gerasimov ter je žal ni koli nadalje uporabil, ni izjemna zgolj zaradi neklasične drže upodobljenega ter ene izmed najboljših upodobitev telesne dinamike pri rekonstrukcijah prazgodovinskih hominidov, ampak predvsem zato, ker je avtor posegel po popolnoma nekonvencionalnem motivu. Če so vedno odrasli tisti, ki branijo ali napadajo živali, je tukaj upodobil otroka, in še več, če so ljudje vedno bili upodobljeni v spopadu z živalmi, katerih izbor je spominjal na ledenodobne safarije (mamut, dlakavi nosorog, jamski medved ...), je avtor tukaj izbral zelo nekonvencionalno nevarno žival – kačo. Z izborom je kvalitetno razbil tudi stereotip o neandertalcih kot klasičnih prebivalcih ledene dobe. Z upodobitvijo kače, glede na obliko glave kobre, dokaj značilne za uzbekistansko puščavsko visokogorje, je posredno opozoril tudi na celo serijo različnih ekosistemov, ki so jih poseljevali neandertalci izven Evrope.

Ko so se v šestdesetih letih začele prve primerjave upodobitev najstarejših povojnih rekonstrukcij (predvsem del Hebererja, Wandela, Gerasimova in Gregoryja), so opazovalci ugotovili, da so podobe postale veliko bolj človeške. Sicer z izrazitimi nadočesnimi oboki ter pomanjkanjem brade niso ustrezali našim lepotnim idealom, vendar so iz upodobitev izginili predvsem negativni predsodki (Overhage 1957, 216). Ne gre zgolj za posledice sistematičnih raziskav večjega števila najdb, ampak je poglobitno vlogo igrala vsebinska preusmeritev antropologije. Morfološka plastičnost, kot se izraža v rasni variabilnosti, je bila prevrednotena iz ločujoče v združujočo kategorijo in kljub inflaciji rasnih študij so le redke poudarjale podobnosti posameznih človeških skupin. V okviru teh preusmeritev raziskovalnih ciljev, ki so bili predvsem politično diktirani ter pod vplivom nove evolucijske sinteze, ki je vodila do združevanja taksonomskih skupin v večje, so bile formulirane hipoteze o potrebi po vključitvi neandertalcev v našo vrsto – *Homo sapiens*. Posledično so se pri upodabljanju odrekli bestialnih ter primitivnih značilnosti iz predvojnega obdobja ter se usmerili predvsem na podobnost z nami.

Sicer se ob koncu šestdesetih let v zahodni Evropi skupaj s zavestjo o svoji epistemološki preteklosti rodi tudi spoznanje, da sta konec koncev antropologija in arheologija historični disciplini. Najverjetneje je to spoznanje povzročil razmah antropologije preko svojih nekdanjih meja, ko je s sprejetjem neoevolucionističnih predpostavk uspela dokončno absorbirati ameriško arheologijo. Pravzaprav lahko zgodovine arheologije, ki so se pojavile v sedemdesetih letih, razumemo kot zatočišča za kompendije različnih usmeritev in raziskovalnih tradicij. Do tedaj je bila zgodovina arheologije pojmovana kot zaporedje odkritij, refleksija pa je izpostavila dejstvo, da je v resnici zgodovina idej in institucij, zaporedja razočaranj, nepredvidljivih zasukov in uspehov, pri čemer je celota zasidrana v nacionalne ter mednarodne tradicije, ki jih poganjajo v gibanje paradigme, te pa izvirajo iz drugih disciplin (Sch-napp 2002, 134–135).

Posledica ukvarjanja z lastno disciplinarno teorijo in epistemologijo oziroma za kritično samorefleksijo je bilo močnejše zavedanje o moči in pomenu tradicije v raziskavah. Tradicija vodi socializacijo udeležencev stroke in tradicija oblikuje pomen verjetnosti arheoloških trditev – oziroma, kot je to formuliral Tim Murray, tradicija nadzoruje produkcijo in legitimizacijo arheološkega vedenja. Socializacijski mehanizmi so procesi, ki uravnesijo konflikte med individualnimi težnjami in vrednotami ter interesi znanstvene skupnosti. Gre za intelektualni prostor, v katerem kasnejši udeleženci pridobijo percepcije o kognitivni verjetnosti nekaterih trditev, pregled, katere teorije napredujejo, vedenje o opazovanih fenomenih ter predvsem, s katerimi fenomeni se je vredno ukvarjati (Murray 2002, 236).

Pravzaprav je za oblikovanje podob človeške evolucije kriva predvsem metodologija dela. Ne smemo pozabiti, da je prav razmah primatoloških študij v obdobju prve eksplozije odkritij zgodnjih hominidov v vzhodni Afriki v šestdesetih letih ustvaril koncepte, po katerih naj bi bili sposobni razsvetliti vedenje zgodnjih hominidov s preučevanjem vedenja in kognitivnih sposobnosti sodobnih primatov. Če je devetnajsto stoletje opazovalo ljudi na robu civiliziranega sveta, so se v dvajsetem pridružile še opice. In posledično, če so bile opice kosmata bitja s polovičnimi možgani, ki so se gugala na drevesih in živela promiskuitetno ter smo ljudje pokrili svojo goloto z obleko, se poročali s svojimi izbrankami, regulirali naša spolna življenja ter edino o tem nismo govorili, potem evolucionistično sklepanje ni uvidelo nobene ovire, zakaj vmesni člani naj ne bi predstavljali vmesnih oblik. Popularen odgovor, ki ga je šele v zadnjih dveh desetletjih začela spodnašati sodobna antropologija, je človeškega prednika upodabljal kot napol dlakavo, napol vzravnano čokato bitje brez kakršne gracilnosti, nemarno zavito v raztrgano krzno, ki živi v jami ter

le s težavo godrnja nepovezane besede (Taylor 1996, 20–25). Seveda ne smemo pozabiti na vedno prisotno gorjačo – metaforo grobe in brutalne moči.

Kot značilen primer izpeljave upodobitve kulturne evolucije v začetku sedemdesetih let moramo razumeti leta 1971 nastalo ilustracijo, katere avtor je Rudolph. Predstavlja značilen žanr ilustracije človeške evolucije, kjer je bila likovna rešitev prikaz, v katerem so si evolucionisti sledili v ravni vrsti. Postopnost sprememb naj bi nakazovala evolucionistične spremembe od popolnoma sključenih opičjih prednikov do popolnoma vzravnanih sodobnih ljudi. Podoba pa je bila obremenjena s številnimi predsodki. S svojo strukturo je izenačevala evolucionistične dogodke – vsi upodobljeni so bili prikazani v enaki vrsti, kot da bi se vsak od akterjev nahajal na prizorišču enako časa, sledili so si drug za drugim, kot da bi evolucija potekala postopno in lestvičasto, pri čemer bi se vedno potomec razvil iz prednika ter poglobitveno, kot da bi se vse spremembe odvijale postopno in enakomerno – izguba poraščenosti, vzravnavna ter kulturna evolucija. Zanimivo vlogo igra obrobna reprezentacija kulturne evolucije. Nekje na začetku vrste eden izmed upodobljenih nosi kamen, malo kasneje se pojavi krepelce ter na koncu kopje. Zanimivo pa je pomanjkanje obleke – kot da bi oblačenje prišlo na koncu kot tisti dejavnik kulturne evolucije, ki sledi šele po koncu fizične. Zavedajoč se izgovora, da gre za prikaz telesa ter da bi obleka zgolj zakrila njegovo izpovednost (v tem primeru stopnjo poraščenosti ter vzravnani) se najdemo soočeni s situacijo, ko so kljub vsemu dodana orodja kot dejavniki kulturne evolucije in vsi predniki so upodobljeni korakajoči – kot metafora usmerjenega razvoja na eni ter kot likovna rešitev za neupodobitev genitalij na drugi strani. Seveda so vsi upodobljeni moški, kar pa ne moremo razumeti zgolj kot androcentrično diktaturo konceptov človeške evolucije, ampak tudi rešitev, ki omogoča skritje izrazitih spolnih znakov. Moški s korakom lahko zakrijejo svoje genitalije, ženske pa bi se morale za decentno zakritje svojega oprsja obleči ali pa izumiti kako opravilo, ki bi pogojevalo kompleksno držo rok.

Vendar pa pri natančnejšem opazovanju podobe lahko postanemo pozorni še na en sekundarni spolni znak oziroma kulturno pogojenost njegove upodobitve – lase na glavi. Zgolj zadnji dve upodobljeni figuri imata brado, pri čemer jo ima zadnja zgledno pristrizeno ter še povrhu nazaj počesane lase. Spet lahko prav lase beremo kot metaforo za obvladovanje lastnega telesa, ki je nastopilo šele z izstopom iz zoprnih opravil evolucije, ko je oblikovanje človeške zunanosti postalo predmet vpliva kulturne evolucije. In če vsi upodobljeni gledajo predse, kot stremeči k nekemu oddaljenemu, vendar jasno usmerjenemu evolucionistkemu cilju, ki privlači njihovo pozornost, je zadnja podoba, anatomsko in vedenjsko moderni človek obrnjen k gledalcu na na-

čin, ki sporoča, da gre pri pogledu za komunikacijo med dvema enakima udeležencema.

Dobra tri desetletja kasneje zgledajo podobne ilustracije kljub vsemu nekoliko spremenjeno. Če bi opazovali ilustracijo Giovannija Casellija, pri kateri je sodeloval tudi Bernard Wood, je vidno, da so spremembe tukaj drugačne – vzravnana drža se pojavi nenadoma, upodobljenci ne korakajo enakomerno, njihova drža je razgibana in dinamiko lahko razumemo kot priznavanje skokov in zastojev evolucije. Kulturna evolucija je še vedno enakomerno razporejena po vsej vrsti, pri čemer gre spet za upodobitve od krepelca do kopja, konec evolucije pa predstavlja podoba očitnega znanstvenika (očitna je podobnost z B. Woodom), ovešenega s fotoaparatom ter mapami in lopato v roki (Wood 1976, 2–3). Zadnja upodobitev nas ne nagovarja h komunikaciji, temveč nas s svojo podobo vzpodbuja k preučevanju človeške evolucije. Še vedno pa upodobitev ohranja dva poglobitvena elementa starejše upodobitve – vsi korakajoči so obrnjeni strogo naprej ter oblačila se, kljub dejstvu, da je poraščenost telesa izginila že zelo zgodaj, pojavijo šele zelo pozno. Vzporedno z obleko je enak tudi korak, zgolj zadnji upodobljeni antropolog je, vedoč, da njegovo telo pokrivajo obleke, zakorakal naprej z levo nogo. Morda pa je to subtilno skrita metafora za emancipatorni potencial znanosti?

Hkrati pa postanemo pozorni na še en dejavnik – če so za razliko od prejšnje upodobitve udeleženci goli, je sedaj postala jasno prepoznavna njihova svetla koža in to kljub zavedanju, da je večji del človeške evolucije potekal prav v Afriki. Ko je Diane Gifford-Gonzales primerjala večje število poljudnoznanstvenih rekonstrukcij, je opazila, da se nižje razviti hominidi navadno upodablajo temnejši od sodobnega človeka, ki je navadno prikazan popolnoma bel (Gifford-Gonzales 1998, 78–79). Ali lahko v tem razberemo segregacijske ostanke zgodnjega evolucionizma, ki je temnopolte rase človeštva razlagal kot evolucijsko zaostale? Gre za skupek nerodnih in vedno se ponavljajočih konvencij, ki ne temeljijo na znanstvenih spoznanjih, ampak na repetitiji v sedanosti popolnoma zastarelih in absurdnih vzorcev.

Tako upodobitve, ki prikazujejo socialno življenje, navadno v taborih, vedno izključujejo otroke in ostarele ter ženske iz aktivnejših vlog. Sicer ne moremo zanikati, da spolna delitev dela ni obstajala, vendar te upodobitve žensko delo prikazujejo pokroviteljsko in implicitno nakazujejo, da je zgolj moško delo imelo evolucijski pomen. Tako je sklop standardnih upodobitev omejen na večno prisotnost moških in skoraj nikoli ne prikazuje žensk oziroma žensk, ostarelih in otrok samih. Pri čemer imajo ilustratorji očitno največji problem prav z upodobitvami najstnikov, starostne skupine med otroki in odraslimi, ki v rekonstrukcijah skoraj nikoli ne obstaja – domnevamo lahko, da

zaradi nelagodja pri upodabljanju njihovih dejavnosti, saj bi se v okviru svoje socializacije morali počasi vključevati v svet odraslih opravil oziroma bi jih morali ostali odrasli najbolj jasno poučevati. Prav učenje kot oblika socialne interakcije, ki bi morala vsebovati dejanje komunikacije, pa na upodobitvah popolnoma manjka – omejena je zgolj na zvedavo opazovanje majhnih otrok.

Sorodniki še kar prihajajo

V trenutku, ko je bil potrjen fosilni značaj anatomske modernih ljudi, so jih znanstveniki poskušali uvrstiti v poznane človeške rase. Pravzaprav gre za staro evropsko razvedrilo, ko se je vedno znova poskušalo zapolniti prazne prostore v vedenju. Pregled konceptualne zgodovine antropologije in arheologije pa nam še preveliko krat pokaže, da so znotraj shem razvoja in pojasnitev vedenja bile večkrat najprej ustvarjene praznine, ki so se kasneje zapolnile s prepoznanimi odkritji, kot pa obratno.

Leta 1901 sta bila v jami Grotte des Enfants v Grimaldiju v Liguriji odkrita pokopa ženske in dečka. René Verneau, ki ju je opisal, je na podlagi širokih nosnih odprtih ter dolgih kosti nog in rok podal trditev, da gre za pokope posameznikov, katerih rasno pripadnost bi lahko označil kot »negroidno«. Še dodatno je trditev podkrepil Boule, ki je opozoril na podobnost s skeletnimi ostanki Grmičarjev. Vendar se ni omejil zgolj na anatomske detajle – v svojo argumentacijo je vključil tudi arheološko gradivo – natančneje poznavanje umetnosti mlajše kamene dobe. Opozoril je na podobnosti »grmičarskih« in mlajšepaleolitskih stenskih slikarij ter na Hotentotsko steotopagijo ter oblikovanje zadnjic pri mlajšepaleolitskih ženskih figuricah iz steatita, ki so bile odkrite ob pokopih v Grimaldiju (Murray 1948, 87–88).

Na podoben način je angleški geolog William Johnson Sollas v knjigi *Ancient Hunters and their Modern Representatives* razlagal leta 1888 odkrite skeletne ostanke iz jame Cancelade v Franciji. Majhen posameznik z glavo, ki ga je spomnila na skeletne poteze Eskima, mu je nudil osnovo za teorijo, da so moderni prebivalci Arktike potomci mlajšepaleolitske populacije, ki je sledila umikajočim se ledenikom. Potrditve za anatomske sicer dokaj slabo argumentirano teorijo je videl v primerjavi elementov eskimske materialne kulture z arheološkimi ostanki iz magdaleniena. Trdil je, da lahko primerjamo

koščene konice puščic, obeske iz slonovine, koščene konice kopij z zalustmi ter slog vrezovanja. Kulturne paralele so mu omogočile povratno sklepanje in anatomsko argumentacijo – ker so Eskimi mongoloidna rasa in so njihovi predniki dokazljivi v mlajšem paleolitiku Francije, je legitimna trditev, da se je mongoloidna rasa izoblikovala že v mlajšem paleolitiku ter je obstajala vzporedno z drugimi v Evropi (Murray 1948, 88).

Ključen problem take delitve je bil nedostopnost podatkov. Antropologi so že dobrega pol stoletja utemeljevali izoblikovanje človeških ras z ekološkim determinizmom, kar pomeni, da so poglobitne človeške rase bile ekološke ter tako tudi ločene. Vsaka glavna rasa se je nahajala omejena na eni celini ter se je preko mostov med celinami mešala s sosednjo. Ker pa na začetku dvajsetega stoletja ni bilo znanih mlajšepleistocenskih oziroma anatomsko modernih človeških fosilov z drugih kontinentov, so delitev izpeljali na fosilih iz Evrope. S tem je Evropa vsaj navidezno dobila podobo izvornega mesta, s katerega se je začela razselitev, ki je vodila do dokončne poselitve sveta, antropologi pa so s tem prekršili prvo pravilo svojega početja. Rase, katerih različnost so utemeljevali z geografsko ločitvijo, so izvorno stisnili v eno geografsko enoto – v Evropo. Posledično bi obstoj različnih ras vzporedno moral pomeniti, da razlike ne nastanejo pod vplivom okolja, ampak so njihove značilnosti vrojene in se prenašajo po dolgih linijah od prednikov do potomcev neodvisno od okolja.

Dirka za čim večjim zbiranjem anatomskih podatkov populacij se je začela že veliko prej v 17. stoletju ter do konca 19. stoletja prispela nesmiselno daleč. Najlepši primer tega je podatek, da je leta 1900 Aurel von Török izmeril že 5.000 meritev na eni sami lobanji (Nelson, Jurmain 1988, 187), hkrati pa je v tem obdobju bilo v Evropi antropološko premerjenih že 25.000.000 ljudi (Kavur 1999a, 6). V začetku dvajsetega stoletja je za poskus določitve neadaptivnih značilnosti k meritvam glave Hooton dodal še meritve telesa, kajti menil je, da gre za anatomske značilnosti, na katere okolje le malo vpliva (Nelson, Jurmain 1988, 193). V tem obdobju je Hrdlička zagovarjal »*nepopolno stabilnost človeškega organizma*«, kar je pomenilo, da je človeška morfolologija produkt interakcije med *protoplazmo* in okoljem (Spencer 1984, 32). V skladu s Hootonovimi smernicami je v začetku stoletja bilo jasno, da so telesne mere globoko zasidrane v genetski okvir človeka. Glede na to, da je oblika telesa bolj stabilna od velikosti telesa, kar se kaže tudi v primerih pomanjkanja hrane, je Adolph H. Schultz v letih 1923 ter 1926 določil statistično različne indekse razmerja dolžine nog proti dolžini trupa pri fetusih Afro- in Evroameričanov (Holliday 1997, 425). Fizična antropologija je postajala vedno bolj naravoslovna disciplina, pri čemer so posamezni postopki in analize bile same

sebi namen ter popolnoma nerazumljive neposvečenim in nerelevantne za pisanje zgodovine človeštva.

Pravzaprav je začetek stoletja, če ne že njegovo prvo polovico, zaznamoval razkol med kulturno in fizično antropologijo v ZDA. V bistvu je šlo za igro moči med univerzama Columbia ter Harvard oziroma med Boasom ter Hootonom. Za razliko od slednjega je prvi močno kritiziral rasni formalizem in je s pomočjo tega na Columbiji ustvaril močno intelektualno tradicijo kulturne antropologije. Kljub temu, da so se Hootonovi učenci oddaljili od njegovega pristopa rasne klasifikacije na podlagi neadaptivnih značilnosti, koncepta rase nikoli niso zanikali ter so tako tvorili jedro povojnih antropologov, ki so priznavali obstoj različnih ras (Littlefield et al. 1982, 645).

Osnove združevanja človeštva so bile postavljene, ko je na Columbiji Boas zagovarjal stališče združevanja in enakosti ras. Očitni uspeh pa je imel tudi negativne posledice, kajti v letih med 1900 ter 1925 na Columbiji ni bilo zagovora niti enega doktorata iz fizične antropologije (Allen 1989, 83), kar je vodilo do tega, da je fizična antropologija postala domena Hootona in njegovih učencev. In ko se je v tridesetih letih Boas zavzemal za oster nastop proti v Nemčiji porajajočemu se rasizmu, sta bila edina, ki sta ga podprla, Hrdlička ter Hooton. Tisti Hooton, ki je leta 1940 v knjigi *Why Men Behave like Apes and Vice Versa* napisal (Kavur 1999a, 21):

»Znebiti se moramo lažnih prerokov kulturne rešitve in nezanimivih pridigarjev človeške enotnosti. Prihodnost naše vrste ni odvisna od oblike vladanja, ekonomske prilagoditve, religioznih in socialnih prepričanj ter čiste izobrazbe o okolju. Prihodnost človeka je odvisna od biologije.«

Tako je še leta dolgo veljalo, da je koncept rase uspešno orodje za opisovanje človeške variabilnosti. V zadnji polovici stoletja pa je koncept zaradi kritike genetike in zaradi *»škodljivih socialnih posledic«* postal vedno bolj opuščan (Littlefield et al. 1982, 641).

Mnenje, da rase sploh ne obstajalo, je bilo že nekajkrat izraženo v antropoloških učbenikih pred letom 1970, vrhunec pa je doseglo v učbenikih, izdanih med leti 1975 ter 1979, ko je le četrtnina učbenikov zagovarjala koncept rase (Littlefield et al. 1982, 646). Dejstvo je verjetno posledica antirasiističnega efekta, ki se je po drugi svetovni vojni stopnjevalo ter dosegel vrhunec v socialnih gibanjih poznih šestdesetih in sedemdesetih let (Lieberman 1997, 549). Tako naj bi danes kot pravilnega koncept rase sprejemalo 50 odstotkov fizičnih in 30 odstotkov kulturnih antropologov, pa še to George J. Armelagos kritizira kot aplikacijo znanstvenih orodij dvajsetega stoletja na probleme

osemnajstega (Armélagos 1995, 103–109). Na drugi strani pa Eugénia Shanklin opozarja, da se antropološko pisanje o problemu ras in rasizma v ameriških antropoloških učbenikih nagiba v smer, kjer ni nobene diskusije. Problematika enostavno ni komentirana oziroma je enostavno ni, to pa je vsekakor v nasprotju s prepričanjem mnogih, da bi prav antropologi s predstavijo konceptov uporabe in zlorabe ras morali nastopiti proti ponovno porajajočemu se rasizmu, ki ga avtorica poimenuje tudi *ameriška bolezen* (Shanklin 2000, 102–103).

Seveda se moramo zavedati, da je bila po sodobnih standardih večina predvojnih še tako liberalnih antropologov zadržanih rasistov. Taka prepričanja se seveda takoj po II. svetovni vojni niso spremenila, niso pa v senci koncentracijskih taborišč bila sposobna ohranjanja intelektualnega spoštovanja. Vendar pa je iztrebljene rasističnih prepričanj povzročilo zanikanje druge pomembne evolucionistične paradigme – evolucionisti so se vedno trudili zmanjševati razkorak med ljudmi in opicami (Cartmill 1993, 201–202).

Povojni kulturni antropologi in jezikoslovci so jasno in ostro razmejili razkorak med ljudmi in opicami, pri čemer se je postavilo vprašanje, na katero stran velike vrzeli je potrebno postaviti neandertalce. Črne ovce celotnega procesa so bili v povojnem obdobju fizični antropologi, ki zaradi radikalne vpetosti v evolucionistično paradigmo niso bili sposobni proglašiti absolutne različnosti med ljudmi in živalmi. Vendar so v povojnem obdobju storili vse, kar so mogli, da bi prispevali k percepciji enotnosti, enakosti in izjemnosti človeštva. Rasne hierarhije so izginile iz učbenikov ter cel koncept človeške rase je bil podvržen na eni strani radikalni kritiki, na drugi pa se ga je vse pogosteje enostavno ignoriralo.

Šele po drugi svetovni vojni in pod vplivom gibanj za civilne pravice se prvič v zgodovini pokaže, da je rasizem zlo (Allen 1994, 2). Pravzaprav je prišlo do velikega preloma leta 1962, ko je Coon izdal monumentalno delo *The Origins of Races*. Predlagal je, da se je pet poglavitnih ras človeštva razvilo iz *Homo erectus* ter da je vsako rasno pokolenje prestopilo prag v stopnjo *Homo sapiens* ob različnem času. Tako naj bi dolžina obdobja, ko je vsaka skupina v sapientnem stanju, bila odvisna od njihovih kulturnih dosežkov. Njegovo delo je predstavljalo zadnjo veliko sintezo rasne teorije – če so v 19. stoletju rase pojmovali kot biološke delitve, ki naj bi imele tudi kognitivne posledice, je antropologija dvajsetega stoletja uvedla še evolucijsko komponento. Rase so postale evolucijski grmi, ki so jih izoblikovali evolucijski procesi. Razprava, ki je sledila izdaji knjige, je posledično povzročila prelom in pospešila razvoj nove fizične antropologije, ki je postala vse bolj eklektična – začela je vključevati različna raziskovalna področja, kot sta genetika in primatologija, ter v

svoji osnovi je postala popolnoma evolucionistična, kar je bilo v nasprotju z esencializmom rasnih tipologij (Caspari 2003, 65).

Drugi dejavnik zatona Coonovega vpliva je bila zagotovo burna reakcija ter akademska mobilizacija, ki jo je začel Sherwood Washburn ter izvedel Ashley Montagu. Za slednjega ni bil Coonov problem v dejstvu, da je skušal človeško anatomsko variabilnost v preteklosti in v sedanjosti razlagati z Weidenraichovimi koncepti, ampak, da je za oznako skupine morfološko podobnih si ljudi, katerih izvor je skušal odkriti v preteklosti, uporabil pojem rasa (Montagu 1964, 228–232). Gre za pozicijo, ki se je v ameriški antropologiji razširila v šestdesetih letih. Bila je posledica intenzifikacije boja za civilne pravice, ki jo je povzročila ameriška vpletenost v vedno bolj nepriljubljeno kolonialno vojno. Sicer znanstvene kritike rasnih konceptov niso bile popolnoma nove, vendar do porasta njihove veljave ni prišlo vse do trenutka, ko se je pod pritiski javnosti začela spreminjati politična klima (Littlefield et al. 1982, 644). Ameriška antropologija je bila prisiljena kritizirati Coona, saj je v obdobju takoj po izidu knjige prišlo do mobilizacije segregacionistov, ki so v njej iskali znanstvene argumente za svoje nauke (Caspari 2003, 66).

Taka pozicija pa ni bila omejena zgolj na znanost. Predvsem v literaturi so se kot odraz povojne krize in posledica totalne dehumanizacije človeštva začele porajati teme, ki so problematizirale človeške lastnosti oziroma vrojeno nasilje kot eno izmed njih, oziroma tisto, ki jo je še najbolj izpostavil darvinizem prve polovice dvajsetega stoletja. Najbolj izpovedni sta deli britanskega pisatelja Williama Goldinga *Gospodar muh* in *Dediči*, ki sta izšli leta 1954 in 1955. Prvi sicer prikazuje nekoliko bolj umirjeno, pa vendar obupano podobo človeške družbe – skupina angleških šolarjev na samotnem otoku se sicer oklepa civiliziranega vedenja, vendar vse propade, ko začnejo loviti divje svinje. Iz lova se razvije neobzdržano nasilje, ki vodi v medsebojno nasilje, nasilje, ki ga prekine britanski mornariški oficir, ki jih reši, da bi njihovo nasilje zgolj povzdignil na raven odraslih – odpelje jih z otoka na vojni ladji, ladji, ki bo kmalu z enako krutostjo lovila in pobijala druge ljudi.

Veliko bolj izpovedno ter zanimiv pa je njegov drugi, ter po lastnih izjavah najljubši, roman *Dediči*. Golding prikaže prazgodovinske vire za izvor človeške bolne narave – ponovno najde izvor človeške sprevrženosti v lovu (Cartmill 1993, 22–24). V knjigi opisuje zgodbo zadnje skupine neandertalcev, malce neumnih vendar zelo intuitivnih ljudi, ki se večinoma prehranjujejo z rastlinami, ko pa slednje zmanjkajo se prehranjujejo kot mrhovinarji z ostanki lovskega plena velikih mačk. Pri tem jih ves čas grize, da je to početje napačno. Njihov svet se popolnoma spremeni, ko srečajo prvo skupino modernih ljudi, ki so za razliko od njih uspešni in odločni lovci, ki ubijajo in pri

tem celo uživajo. Seveda se knjiga zaključí s smrtjo neandertalske skupine, njihovi dediči pa v kanujih plujejo preko jezera, ki se je tako bleščalo, »*da ni mogel videti, ali ima črta teme konec*« (Golding 2002, 212). Goldingova mračna vizija prihodnosti je predvsem odraz njegovega globokega obupa ob koncu vojne, ko je spoznal, kaj so ljudje sposobni narediti soljudem. Ni šlo zgolj za refleksije vojnega pobijanja, ampak je v luči represij totalitarnih sistemov izgubil svojo predvojno vero v sposobnost človeštva, da doseže popolnost.

Na podoben način so bile zastavljene redke povojne rekonstrukcije človeških prednikov – da bi eliminirali vse moteče oziroma v povojni krizi nesprejemljive elemente, ki bi omogočali prikaz nasilja, so se redke preostale rekonstrukcije omejile predvsem na prikazovanje statičnih podob, kjer ni bilo veliko prikazov dejavnosti, ki bi lahko motile krvi in nasilja sito publiko. Še ena izmed poglobitvenih značilnosti upodobitev druge polovice dvajsetega stoletja je odsotnost upodobitev spopadov med lovci in divjimi zvermi – lovec je prej izdelovalec orodij ter opazovalec plena v zasedi kot pa postavni junak, ki s svojim telesom brani družino pred zvermi oziroma pred drugimi ljudmi. Domnevamo lahko, da je upad upodobitev nasilja posledica antropološke kampanje povojnega obdobja, ki je kulminirala leta 1968 z izdajo Montagujevega zbornika *Man and Agression*. V uvodnem besedilu je urednik trdil, da je zahodni mit o divjih živalih zgolj razlaga lastne agresivnosti. Po njegovem mnenju so antropologi agresivnost, ki so jo opazovali v sodobni družbi in pripisovali preteklim, izvajali iz opazovanj, da naj bi se človeštvo razvilo iz divjih, nasilnih živalskih prednikov. Zagovarjal je tezo, da je serija antropoloških monografij iz petdesetih in z začetka šestdesetih let sodila v isti žanr kot Goldingov roman *Gospodar muh* – popularna naj bi bila v obdobju, ko avtorji z njimi pomirjajo bralce, ki iščejo oprostitev za svoje grehe ter trdijo, da je nasilnost pač vrojena človeštvu (Montagu 1968, 9–11).

Posledično je prav zaradi političnega in socialnega diktata prazgodovina izgubila tisti naboj, ki je z rekonstrukcijami podžigal domišljijo, oziroma so pri produkciji rekonstrukcij prevzeli avtorji iz dežel z drugačnim političnim ozadjem – predvsem s področja totalitarnih režimov vzhodnega bloka. Pri tem je potrebno izpostaviti predvsem dva avtorja, Mihaila M. Gerasimova iz Sovjetske zveze ter Zdenka Buriana iz Češkoslovaške.

Burianovo delo je pri svojem pregledu imaginarijev v upodabljanju ljudi iz preteklosti Wiktor Stoczkowski poimenoval *pogojena domišljija* (Stoczkowski 1997, 250). Priznati moramo, da je Burian zagotovo avtor največjega, predvsem pa najprepoznavnejšega opusa rekonstrukcij prazgodovinskega življenja. Hkrati pa je slovel po tem, da je vedno deloval pod strokovnim vodstvom avtorjev, katerih dela je ilustriral, pri čemer je potrebno izpostaviti

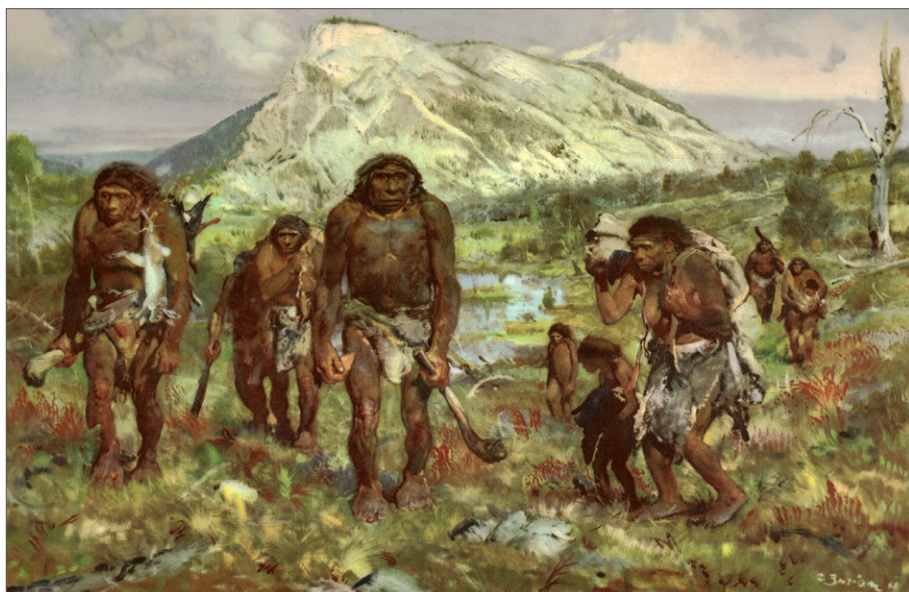
predvsem Josefa Augusto (Prokop 1995, 47–50). Tako je metodološko stroga znanost pogojevala kreativnost njegove domišljije pri izbiri motivov ter izvedbi figur.

Stephanie Moser je njegov veliki opus ilustracij za popularno besedilo Josefa Auguste, ki je bilo izdano tudi leta 1966 v Jugoslaviji pod naslovom *Preistorijski čovek* (Augusta, Burian 1966), povezala s tradicijo Charlesa Knighta oziroma njegovih realističnih in neromantičnih upodobitev na eni, ter tradicijo 19. stoletja s panoptikumom scen, ki prikazujejo različna obdobja, na drugi strani (Moser 1998, 161–162). Trditev morda ni ustrezna, če upoštevamo, da je prav Burian izdelal največje število rekonstrukcij, da so njegovi motivi najbolj kompleksni ter da je v večini primerov poskušal prikazati resnične arheološke situacije – življenje je vdihnil najdiščem iz osrednje in vzhodne Evrope, ki v preteklosti niso bila vizualno predstavljena. Tak primer je na primer rekonstrukcija kanibalistične pojedine v Krapini, kjer obrobne figure razbijajo človeške kosti, osrednji moški pa drži v rokah odrezano glavo (Augusta, Burian 1966, slika 21).

Pravzaprav lahko trdimo, da je prvi resnično upodabljal realna najdišča, hkrati pa moramo priznati opombo Moserjeve, da je velikokrat kot poglavitni motiv za umetniško ilustracijo primitivnosti prikazal gorjačo, ki pa na nobenem od omenjenih najdišč ni bila odkrita (Moser 1998, 163). Čeprav je poskušal prikazati kompleksnost dogajanja v preteklosti, je ostal ujet v stereotipe, ki so bili formirani že prej.

Primer tega je slika, ki jo je poimenoval *Odhod na nova lovišča* (Augusta, Burian 1966, slika 16). Prikazuje skupino neandertalcev v pokrajini, pri čemer moški nosijo gorjače in ujete zajce, ženska na desni strani pa zvita krzna – ženska se pojavlja kot skrbnik inventarja domovanja tudi v primeru selitve. Drug primer je upodobitev, poimenovana *Zimske težave*, kjer se v jamo vračajo lovci – spet so lovci izključno moški (Augusta, Burian 1966, slika 10). Drugi pomenljivi element, ki je na sliki prisoten, je upodobitev lobanje jamskega medveda, ki se nahaja pri vhodu v jamo. Lobanja se ponovi spet na sliki *Neandertalsko naselje*, kjer se znajde kot igrača v rokah otroka (Augusta, Burian 1966, slika 8) – spet smo priča neločljivi povezavi neandertalcev in jamskih medvedov.

Omenjena slika predstavlja njegovo verjetno najpomembnejše delo – prikazuje skupino neandertalcev pred jamo. Slika sledi standardni kompoziciji, kjer jo potok ločuje na dva dela, pri čemer se na eni strani nahajajo ljudje in na drugi divje živali, v tem primeru dlakavi nosorogi. Poglavitni aktivni akterji so spet moški, pri čemer je potrebno opozoriti na izjemno dinamiko upodobitve, ki prikazuje trenutek sredi intenzivne komunikacije med upodo-

15
Odhod na nova lovišča, kot ga je upodobil Zdeněk Burian (po Augusta, Burian 1966, slika 16).

16
Neandertalsko naselje, kot ga je naslikal Zdeněk Burian (po Augusta, Burian 1966, slika 16).

bljenimi. Osrednji nosilec pomena na upodobitvi je moški v ozadju z gorjačo, ki dominantni figuri v ospredju vokalizira ter gestikularizira kažoč na nosoroge. V levem spodnjem kotu se nahaja moški, ki je ravnokar odložil kama na orodja, ki jih je izdeloval, ter s pogledom in gibom telesa sledi kličočemu. Prav tako mu sledi tudi ženska, ki v ozadju pred jamo, v kateri dve osebi kurita ogenj, pestuje dojenčka. Klic spremlja tudi otrok, ki se v desnem spodnjem kotu igra z medvedjo lobanjo. Zgolj osrednja moška figura deluje neprizadeto in izvzeto iz podobe, čeprav je razvidno, da je klic namenjen prav njej. V tradiciji upodabljanja avtoritete Burian ustvari močno osebnost, ki izžareva dominantno vlogo v skupnosti, hkrati pa zaradi velikosti in perspektive upodobitve nosi vse informacije o prikazovani skupnosti. Izrazita obrazna prognatija ter naprej nagnjena glava, s krznom ovita ledja, naprej nagnjena ramena ter rahlo pokrčena kolena izdajajo stereotipno upodobitev neandertalca. Pravzaprav upodobitev nog vseh prikazanih ilustrira Burianovo genialnost pri likovnem reševanju teorijskih težav – vse figure so upodobljene sede oziroma čepe, oziroma ravno v trenutku, ko so začele vstajati, ali pa v koraku – tako so vsa kolena upodobljena pokrčeno, pa vendar anatomsko korektno glede na gib, ki ga je prikazani izvajal.

Prav ta vidik Burianovih likovnih rešitev je ilustrativen za splošne smerne rekonstrukcij druge polovice dvajsetega stoletja. Kljub intenzivnim razpravam ter prevladi ene ali druge teorije v začetku stoletja, je drugo polovico stoletja zaznamovala predvsem množica včasih nasprotujočih si konceptov – da bi se izogibali spornim rekonstrukcijam anatomije, so bili avtorji prisiljeni telesa upodabljati v gibanju, ki je te značilnosti zakrilo ali izrabilo. Posledično je reševanje likovnih težav, izvirajočih iz antropološke teorije ter v funkciji prikrivanja neželenega oziroma spornega, vodilo v paleoantropologiji pravzaprav do večje razgibanosti in resničnosti upodobitev.

Sorodniki ter predniki, ki to niso

Antropologija devetnajstega stoletja, ki se je sicer ukvarjala s preučevanjem človeške variabilnosti na ravni človeških ras, kljub vsemu ni bila pripravljena na nekaj popolnoma drugačnega. Neandertalci, prvi odkriti izumrli fizično drugačni ljudje, so sprejeli težko breme, ki jih je zaznamovalo vse do danes. Že ob njihovem odkritju so jih proglasili za patološko deformirane, slednja oziroma fizična in intelektualna inferiornost pa še vedno ostajata eden njihova poglobitna atributa.

Ob koncu devetnajstega in v začetku dvajsetega stoletja je prišlo do konsolidacije evolucionističnih idej v družbenih vedah – v tem obdobju je bila večina antropologov evolucionistov, kar pomeni, da so menili, da predstavljajo različne primitivne rase z njihovimi kulturami stopnje na evolucionistični lestvi kulture. Posledično je bil enako upodobljen tudi razvoj kulturnih zmožnosti – od bednih začetkov, ki jih je pestil boj za preživetje, se je človeštvo gibalo v idilično prihodnost, kjer je tehnološki razvoj omogočal človeštvu dominacijo nad naravo. Izhajajoč iz del Friedricha Engelsa predstavlja delo tisti element, ki ni zgolj povzročil učlovečenja, ampak predstavlja konstantno gonilo napredka (Stoczkowski 1999, 133).

Podoba sodobnega človeka se je izvila iz samopodobe meščanstva, ki je nastalo ob koncu devetnajstega stoletja, pri čemer je svobodni duh ter čast nove dobe zraven moralne trdnosti ilustrirala tudi fizična utrjenost. Že dolgo je fizična moč pomenila sposobnost, da se ustrezno brani čast, sedaj pa je prav izvežbano moško telo postalo simbol za možatost, moč ter pogum, kar lahko prepoznamo skozi pravilno držo in postavo (Mosse 1996, 23). Skozi celoten srednji in novi vek je bilo veliko govora o viteškem ter kasneje uglajenem obnašanju, vendar pri tem ni bila nikoli tako eksplicitno izpostavljena povezava z izgledom telesa kot standardom za presojo dejanj.

Lep primer take upodobitve je podoba moškega, delo Emilea Bayarda za knjigo *L'homme primitif* Louisa Figuierja. Prikazan je med skalovjem, pri čemer je zgolj skala, na kateri kleči z desnim kolenom, pokrita s kožuhom. Na tleh pred njim ležita medvedja čeljustnica ter sekira, podobna tisti, ki jo ima zataknjeno za pas. Dolgolas in bradat drži v desnici gorjačo, levico pa ima dvignjeno v zrak ter ji sledi s pogledom. Upodobljen je v neusmiljenem trdem okolju narave, ki ga simbolizirajo skale, vendar je zmagovalec nad to naravo, kar prikazuje njegova zmagoslavna drža, ko se dviguje nad naravo, ki jo je premagal s kulturo – skalo je pokril s krznom ter s sekiro potolkel medveda. Njegov kreativni zagon in civilizatorno superiornost pa kaže predvsem njegova drža, kjer je vsa njegova pozornost usmerjena naprej v prihodnost.

V drugi polovici devetnajstega stoletja sta se izoblikovala dva motivna sklopa, ki sta prikazovala temeljne značilnosti življenja, kot jih je predvidevala tedanja teorija – delo in boj za obstanek. Delo kot sredstvo za civilizatorni napredek je bilo prikazano kot izključna domena moških. Tako pozicijo najlepše ilustrirata dve upodobitvi iz knjige *L'homme primitif* Louisa Figuierja. Na prvi je prikazana v skalnatem okolju večja skupina moških, ki z zanosom izdelujejo kamnita orodja, na drugi pa sta prikazana dva moška in otrok, ki v jami netita ogenj. Drugo sliko dopolnjujeta še dve figuri, ki ravnokar vstopata v jamo – moški ter ženska, ki ob pogledu na čudež izdelave ognja presenečeno vije roke (Moser 1998, 129, fig. 5.17; 126, fig. 5.10).

Gre za klasično viktorjansko projekcijo odnosov med spoloma, kot jo prikazuje tudi ilustracija družine neandertalcev iz revije *Harper's Weekly* iz leta 1873 (Trinkaus, Shipman 1993, 399; fig. 68). Dolgolas moški v koraku je obrnjen proti izhodu iz jame. Ogrnjen v krzneno obleko v levi roki drži sekiro. Ob steni in v sredini jame so nametane kosti, na desni strani pa zavita v kožo leži ženska, ki skriva obraz pred gledalcem. Upodobitev spet prikazuje klasično nelagodje ilustratorjev – moški je upodobljen divji in primitiven, da pa ne bi v javnosti žalili dame, se njen obraz skriva pred opazovalcem. Pri tem se moškega upodobi aktivnega, žensko pa pasivno. Izraznost podobe pa stopnjujeta še upodobitvi dveh psov, ki se nahajata ob ležišču – eden leži in gleda žensko, drugi pa kot čuvaj sedi z dvignjeno glavo in naprej obrnjenimi ušesi ter opazuje dogajanje pred jamo. Tako zraven podobe dominantnega moškega psa čuvaja še dodatno ustvarjata videz patriarhalne družine pri čemer je žival zgolj podaljšana roka gospodarja, ki ne varuje zgolj doma ampak tudi namesto gospodarja bdi nad dejanji njegove, v domu zaprte, soproge.

Kljub sočasnim idejam o obstoju matriarhata v preteklosti, so upodobitve reproducirale družinske razmere 19. stoletja. Do druge polovice devetnajstega stoletja je v zahodni Evropi matriarhat služil bolj kot literarni trop,

situacija pa se je spremenila leta 1861, ko je Johann Jakob Bachofen izdal knjigo *Das Mutterrecht*. Na podlagi grških virov je izpeljal teorijo, da se je matriarhat končal v klasičnem času z vzponom moških in *moškega principa*. Hitro se mu je pridružila skupina pionirjev antropologije, ki so novo znanost razlagali v skladu z evolucijsko teorijo (J. Ferguson McLennan, W. Robertson Smith, J. Lubbock, H. Spencer, L. H. Morgan in E. B. Taylor). Matriarhat je dobra tri desetletja zavzemal pozicijo kulturne dogme in imel v Evropi in Ameriki takšen vpliv, da se je celo Sigmund Freud, čigar miti o izvoru so primarno fantazije o očetih, sinovih in bratih, ki morijo, kanibalizirajo in potlačijo vedenje o drug drugem, čutil dolžnega, da matriarhatu najde mesto, stisnjeno nekje med *bratovsko hordo* in patriarhatom (Eller 2000, 31).

Matriarhat so kot zgodnjo obliko socialne organizacije izumili zgodnji viktorjanski

17
Neandertalci. Ilustracija iz revije *Harper's Weekly* iz leta 1873 (po Moser 1998, 138, fig. 5.26).

etnografi. Šokirani zaradi srečanj s spolnimi praksami določenih novih podanikov Britanskega imperija, ki bi jih danes lahko pogojno imenovali za egalitarne, so sklenili, da je oblast očitno v rokah žensk, saj je bilo očitno, da ni bilo dominantnih moških, konec koncev pa je nekdo moral vladati (Taylor 1996, 8). In ker so bili pojmovani kot primitivni ter izpeljano vzorčni model za rekonstrukcijo prazgodovine, je sledila izpeljava domneve, da je v prazgodovini vsepovsod vladal matriarhat. Seveda je poglavitni argument za obstoj matriarhata izviral tudi iz hipoteze o neprepoznavanju očetovstva. Iz udobja njihovih naslanjačev je skupinica antropologov ob koncu devetnajstega stoletja trdila, da so bili *primitivni* ljudje ali tako promiskuitetni, da očetovstva ni bilo mogoče določiti, ali pa so bili tako ignorantski do zveze med spolnimi odnosi in zanositvijo, da vzajemnega razmerja niso prepoznali (Eller 2000, 94).

V tem duhu so postale ob koncu 19. stoletja pogoste upodobitve, ki so prikazovale spopad dveh moških za žensko. Tak primer je upodobitev ugrabitve, ki jo je leta 1888 naslikal Paul Jamin (Moser 1998, 152, fig. 6.3). Poglavitno mesto pri upodobitvah spopadov pa je prikazovala podoba, ki je bila simbol boja za življenje – spopad z jamskim medvedom. Na Bayardovi upodobitvi iz leta 1870 medveda napada skupina moških (Moser 1998, 127, fig. 5.11), na Devyjevji upodobitvi iz leta 1887 pa se z medvedom spopada en sam moški. (Moser 1998, 132, fig. 5.23). Najbolj presenetljiv element pri obeh upodobitvah je simbolična vloga votline, pred katero se dogaja boj – ne gre zgolj za boj za preživetje človeka, ampak je na simbolni ravni prikazan boj za zaščito doma.

Skratka, če je šlo pri upodobitvah neandertalcev za čisto imaginarne figure, kjer so z likovnimi sredstvi izražene ideje predvsem o tem, kakšna družbena razmerja naj bi vladala v preteklosti – se je situacija spremenila, ko so predniki bili odkriti ter je zaradi njihove anatomske primitivnosti na dan privrela ideja o opičji fazi razvoja. U ospredje je prišla težnja po čim bolj realistični upodobitvi izgleda odkritega posameznika. Že Schaaflhausen je sodeloval s slikarjem Philippartom, kateri je po njegovih navodilih izdelal rekonstrukcijo podobe obraza neandertalca. Za osnovo je uporabil najdbe iz Neandertala in Spyja, pri čemer je bila posebnost risbe, ki jo je razlikovala od drugih človeških upodobitev, izrazita obrazna prognatija ter poudarjeni nadočesni oboki. Podoba je sicer po sodobnih standardih rekonstruiranja nekoliko pretirana, pa vendar se je uveljavila kot poglavitna značilnost upodobitev neandertalcev (Schmitz, Thissen 2000, 78). Prepričani smo lahko, da je poudarjanje prognatije čeljusti in nosa služilo tudi za vizualno utemeljevanje primitivnosti upodobljenega – z drugimi besedami je prva znanstvena rekonstrukcija, ki je temeljila na preučevanju najdb, vključila tudi likovne rešitve, izhajajoče iz splošnega prepričanja znanosti tistega obdobja.

Pravzaprav je bila njuna rekonstrukcija, kljub dejstvu, da se je omejevala zgolj na upodobitev glave, najbolj korektna. Če jo primerjamo z litografijo Mustona iz leta 1887, ki naj bi prav tako predstavljala neandertalca, je slednja prikazovala bitje, ki ni imelo nobenih značilnosti, ki so jih na neandertalskih ostankih prepoznali anatomi. Podoba je prikazovala bitje izrazito opičjega obraza, dolgih in elegantnih (skoraj gibonskih) okončin, pri katerih je potrebno izpostaviti dolge prste na rokah ter dolge in opičje prste na nogah (Moser 1998, 139, fig. 5. 27). Za razliko od dolgih las Phillipartovega neandertalca ima Mustonov kratke, kar je prav tako opičja značilnost. Hrbet ima ogrnjen s krznom, ki je zavezano pod vratom ter elegantno ogrnjeno preko leve roke. V desni roki vleče za sabo sekuro na dolgem toporišču. Posebnost pa predstavlja tudi krajina, v katero je postavljen, saj so v ozadju za njim vidni iglavci ob soteski, na njegovi levi pa na skali raste okoli štora grmovje.

118

Ljudje iz obdobja velikega medveda in mamuta iz prve izdaje Figuierjeve L'homme primitif iz 1870 (po Coye 2000, 208, fig. 1).

19
*Človek zavojevalec jamskega medveda. Ilustracija Georges Devyja za *La Création de l'homme et les premiers âges de humanité* Henrija du Cleuziouja iz leta 1887 (po Moser 1998, 132, fig. 5.23).*

Podoba predstavlja zadnjo upodobitev predznanstvenega obdobja upodabljanja fosilnih ljudi. Vsebuje generalne predsodke o izgledu fosilnih ljudi, ki so izvedeni iz opičje anatomije (dolge okončine, prsti, poraščenost) ter naivnega pojmovanja okolja in kulture (sekira in zmerni gozd). Posebnost predstavlja uporaba upodobitve zmerne gozda kot ozadja, kajti doslej so se za upodobitve ljudi z opičjimi značilnostmi oziroma z nizko kulturno stopnjo uporabljali tropski elementi, v porajajočem se žanru upodobitev ledenodobnih ljudi pa je začela prevladovati v ozadju ledenodobna zimska pokra-

jina. Pravzaprav bi v upodobitvi lahko videli vplive povratka romantičnega pogleda na fosilne ljudi, ko so bili slednji spet pojmovani kot plemeniti, v sožitju z naravo živeči divjaki. To usmeritev sta dokončno pokopala leta 1901 izdani študiji Gustava Schwalbeja iz Strasbourga ter Hermanna Klaatscha iz Heidelberga, ki sta vsak dokazovala, da neandertalski ostanke iz Spyja ter Neandertala po svojih morfoloških značilnostih izstopajo iz variacijske širine sodobnega človeštva, s čimer sta dokončno ovrgla Virchowovo pozicijo ter potrdila Schaffhausenovo tezo (Schmitz, Thissen 2000, 79).

Seveda je ključno vlogo odigralo odkritje kostnih ostankov celotne populacije v Krapini. Pomen slednje pa je slabo desetletje po odkritju (med 1908 in 1914) zasenčila serija odkritij neandertalskih skeletov v Franciji (Le Moustier, La Quina, La Ferrassie, La Chapelle-aux-Saints), ki so zaradi svoje popolnosti pritegnili pozornost anatomov, kajti po potrditvi obstoja neandertalcev se je preučevanje usmerilo k analizam posameznih osebkov, ter njihovi rekonstrukciji (Kavur 1999b, 61). Z odkritjem pokopov je nastopilo obdobje znanstvenih rekonstrukcij.

Ključnega pomena za potek interpretacij človeških prednikov v začetku dvajsetega stoletja je bilo odkritje treh klerikov, Amédée in Jeana Bouyssoniev ter L. Bardona, ki so leta 1908 v majhni jami La Chapelle-aux-Saint v Franciji odkrili skoraj popolnoma ohranjen moški skelet neandertalca. Na predlog patra Henryja Breuila, ki je kasneje postal doyen francoske prazgodovinske arheologije, so skelet poslali v analizo v Pariz k Marcelinu Bouleu v *Muséum national d'histoire naturelle*. Z Boulovo odločitvijo jim je uspelo onemogočiti analize liberalni ter predvsem protiklerikalni struji, ki jo je v preteklosti vodil Gabriel de Mortillet na *École d'Anthropologie* in ki je v preteklosti odkrite skromne skeletne ostanke neandertalcev (do odkritja Krapine 1899) želela vključiti v človeško predniško pokolenje. Posledično se je skelet znašel v krogih, ki tudi očitnemu namernemu pokopu niso priznavali njegovega izhodiščnega pomena – neandertalcem je bila zanikana sposobnost konceptualizacije smrti ter ideje o pokopu (Schmitz, Thissen 2000, 111).

Skelet je monografsko obdelal v letih 1911 do 1913 Boule in ga objavil v *Annales de Paléontologie*. Njegovo poročilo je postalo najpopolnejša anatomska študija neandertalca od prvega odkritja leta 1856. Zaradi natančnosti njegovih analiz je prav s tem delom iztrgal paleoantropologijo iz meglenih sfer na meji med filozofijo in naravoslovjem ter jo popeljal v natančno znanost. Njegovi zaključki so za skoraj dobro stoletje vplivali na podobo neandertalca. Vsak skeletni del je natančno opisal, ga primerjal s podobnimi neandertalskimi najdbami ter sodobnimi ljudmi in opicami. Podobno kot William King ga je opredelil kot samostojno vrsto *Homo neanderthalensis* in ne kot podvrsto

Homo sapiens. Njegova odločitev je temeljila na prepričanju, da se oblika lobanje nahaja daleč izven morfološke variacijske širine, ki jo lahko opazujemo pri sodobnih človeških populacijah – primerjava lobanje s sodobnim Francozom in šimpanzom je dosegla svoj namen in uspela ustvariti primitivno podobo neandertalca (Stringer, Gamble 1993, 16). Kljub njegovi rigorozni natančnosti je Boule izpeljal nekatere zavajajoče sklepe. Njegova podoba neandertalca je bila predstava o primitivnem opičjem človeku, ki se močno razlikuje od modernih ljudi, ki so se pojavili kmalu za tem. Vzpostavljena je bila znanstvena podoba človeka, ki ni mogel biti naš sorodnik – bil je drugačen. Njegova hrbtenica naj bi bila veliko bolj zvita, kar naj bi tvorilo grbavo držo ter stopicajoč korak. Glava naj bi bila nagnjena naprej, kar je še poudarjalo prognaten obraz, in imel je močno oblikovane nadočasne oboke. Seveda so bila kolena nekoliko pokrčena (Boule 1923, 202–226). S ponavljanjem svojih trditev v vplivnih učbenikih, ki so doživeli številne ponatise, je kljub očitnim napakam Boule uspel zagotoviti trajnost svoji rekonstrukciji (Van Reybrouck 2002, 158). Njegova celopostavna anatomska rekonstrukcija starca iz La Chapelle-aux-Saint je nastala leta 1913. Poškodovana vretenca so Boulea vodila k drži rekonstrukcije, vendar pa je James H. McGregor iz *American Museum of Natural History* opozoril, da je Bouleovo sklepanje izhajalo tudi iz osebnega prepričanja, da se je tako star človeški fosil moral držati na takšen način.

Še v četrti izdaji *Les Hommes Fossiles* leta 1952, ki jo je izdal skupaj z Henrijem Valloisom, se je Boule trdno oklepal svoje retorike pri opisovanju inferiornosti in bestialnosti neandertalcev, ki so zanj takšni zaradi svoje anatomske drugačnosti. Pri opisu lobanje je menil, da »tudi oči opazovalca, ki ni seznanjen z anatomijo«, opazijo čuden izgled (Boule, Vallois 1952, 223). Pri opisu drže je še vedno vztrajal pri naprej nagnjeni drži, ki izhaja iz pozicije occipitalne odprtine ter ukrivljenosti hrbtenice. Prav tako je še vedno izpostavljал nezmožnost popolne iztegnitve kolenskega sklepa ter posledične pokrčenosti v kolenih (Boule, Vallois 1952, 252–253). Pri analizi odlitkov lobanjskih odtisov sta avtorja menila, da možgani sodobnih ljudi izkazujejo veliko več vijug in kompleksnosti, pri čemer naj bi bili možgani neandertalcev še najbolj podobni možganom velikih, človeku podobnih opic in mikrocefaličnih ljudi (Boule, Vallois 1952, 258). Kasneje sta pri analizi oblikovanja frontalnega lobusa možganov, ki sta ga rekonstruirala na podlagi odtisa možganov ter forme lobanje, trdila, da ta del možganov izkazuje razvojno pozicijo na sredi med velikimi opicami in sodobnimi ljudmi (Boule, Vallois 1952, 260).

V povzetku anatomskih značilnosti sta avtorja podala tudi kulturno opredelitev, kjer opozarjata na nizko kulturno sposobnost neandertalcev – uporabljali naj bi zgolj omejeno število surovin, njihovo kameno orodje naj bi

bilo primitivno, prav tako pa ni bilo poznanih nikakršnih znakov »preokupacije z estetskim redom oziroma z moralnim redom«, kar naj bi bilo za avtorja v skladu z »brutalnim izgledom močnega in masivnega telesa, masivne glave z robustnimi zobmi, kar potrjuje prevladovanje popolnoma vegetativnih in bestialnih funkcij možganov« (Boule, Vallois 1952, 262–263).

Kljub retoriki, ki je ves čas poudarjala bestialni izgled ter opičjim podobne anatomske značilnosti, se je Boule poskušal oprati vsake krivde pri izdelavi modela rekonstrukcije. Za izdelavo odlitka lobanje moža iz La Chapelle-aux-Saint je najel mladega kiparja M. Joanny-Duranda, ki se je zanimal za anatomijo ter je na lobanjo nalepil modele mišic. Pri opisu nastale skulpture je Boule jasno zatrdil, da kiparja oziroma njegovega dela ni »potiskal v smer opičjega ali bestialnega izgleda« (Boule, Vallois 1952, 254), kar lahko očitno razumemo kot opravičilo za tako ravnanje v preteklosti.

Verjetno je na formiranje podobe močno vplival razvoj antropologije, ki je prav v tem obdobju dokončno ovrgla mite o rajskem načinu življenja sodobnih primitivnih ljudstev ter pokazala, da tudi te skupnosti pestijo številne tegobe. Tako je František Kupka že leta 1909 ustvaril podobo neandertalca, ki je dolgoročno zaznamovala njihovo podobo v javnosti (Stringer, Gamble, 1993, 18. fig. 3; Trinkaus, Shipman 1993, 402, fig. 70). Z Bouleovim sodelovanjem je nastala podoba neandertalca, ki živi še danes – podoba brutalnega, kosmatega divjaka, poraščene po vsem telesu, s štrlečimi čekani, ki vihiti gorjačo ali pa ždi za skalo ter preži na plen, ki ga bo naskočil vsak trenutek (Bosinski 1993, 28). Pri upodobitvi je bil bestialen in opičjemu podoben izgled skrajno potenciran.

Vendar je že leta 1911 tudi Arthur Keith začel svojo revizijo starca iz La Chapelle-aux-Saint. Menil je, da se neandertalci ne nahajajo v *gorilji fazi*, ter je podal veliko bolj človeško podobo neandertalca. Narediti je dal podobo bradatega moža, ki sicer sedi v skalni votlinici obdan z orjaškimi kostmi, vendar kontemplativno izdeluje kameno orodje (Stringer, Gamble 1993, 18, fig. 2). Opozoril je, da ni nobenih sledi, ki bi kazale na težave s popolnoma vzravnanostjo (Drell 2000, 10). Vendar Keithova podoba ni prevladala. Najverjetneje je to dejstvo posledica teoretičnih nasprotovanj med Keithom ter Boulom. Prvi je menil, da so bili neandertalci naši predniki, drugi pa jim je to meso zanimal. Boule je ugovarjal tej poziciji ter objavil zelo natančno anatomsko poročilo, v katerem je neandertalce dokončno izključil iz seznama naših prednikov (Gamble 1997, 9). Ko je v znanstvenih krogih prevladalo Boulovo mnenje, je ostala tudi njegova podoba – in to ne glede na svojo napačnost. Ohranila se je v antropoloških, predvsem pa v poljudnoznanstvenih objavah oziroma objavah drugih strok in žanrov vse do šestdesetih let. V trenutku pa,

120
Rekonstrukcija neandertalca, ki jo je leta 1911 naročil sir Arthur Keith (po Stringer, Gamble 1993, 18, fig. 2).

ko je angleško govoreča publika odkrila francoske avtorje, se je ohranila vse do devetdesetih let (Bataille, 1989, 46).

Seveda je zgodovinarje antropologije in arheologije vznemirjala prav dolgoživost napačne in intenzivno kritizirane podobe. Kot poglobitni argument se je vztrajno navajalo, da je Boule bil prepričan o drži in podobi neandertalca, še predno je sploh začel z analizo skeleta. Vendar so sodobne historične analize dogajanja pokazale, da so predvsem akademska diplomacija, medinstitucionalno rivalstvo in paradigmatično nestrinjanje med poglobitnimi akterju ustvarili razmere, v katerih se je preučevalo zgodnje najdbe neandertalcev (Van Reybrouck 2002, 161). Oba patra Bouyssonieja sta skelet posredovala Boulu enostavno zato,

ker je bil druga velika avtoriteta, ki bi prišla v poštev, Léonce Manouvrier, ki pa je bil radikalen materialist, sledilec liberalne tradicije, ki sta jo začrtala Paul Broca in Gabriel de Mortillet. Sicer je tudi Boule veljal za antiklerikalca, vendar so mu njegovi diplomatski stiki z Breulom omogočili dostop do skeleta. Prav tako bi Leoncé Manouvrier zagotovo zagovarjal unilinearno pozicijo ter skelet proglasil za našega neposrednega prednika, Boule pa je zagovarjal nekoliko bolj razvejano obliko rodoslovnega debla. Tako so akademska diplomacija, medinstitucionalno rivalstvo in paradigmatična teorijsko nasprotovanje prevladali kot poglobitveni dejavniki pri oblikovanju podobe.

Že šest mesecev po odkritju je z ministrskim sklepom bil bolj predani prazgodovinar pater Jean Bouyssonie, imenovan za dopisnega člana Muzeja, še istega leta pa je zaslovel s svojim poročilom Boule, kar mu je zraven znanstvene slave prineslo tudi privilegij preučevanja dveh novo odkritih skeletov La Ferassie I in II. Z vključitvijo novih institucij in novih sodelavcev se je krog privržencev, ki so neandertalce izključevali iz pokolenja naših prednikov, še razširil. Poglavitno vlogo pri konsolidaciji ideje o podobi neandertalcev pa je igrala predvsem Boulova knjiga *Les hommes fossiles*, ki je doživela več dopolnjenih izdaj ter tudi dva prevoda v angleščino (1921 in 1957) (Van Reybrouck 2002, 163). Zavedati se moramo, da učbeniki niso zgolj povzetki znanstvenega vedenja, ampak so tudi retorična sredstva za oblikovanje mnenj, prenos teorij kasnejšim generacijam ter predvsem sredstva za usmerjanje razprav o posameznih področjih vedenja. Avtorji imajo edinstveno možnost, da selektivno izbirajo teorijske pristope in rezultate ter jih predstavljajo kot edino in neizpodbitno resnico.

Predvsem pa so učbeniki imeli izjemen vpliv na drugo generacijo učbenikov, tista dela, ki so jih v popularnejši obliki pisali avtorji, ki niso bili vrhunski strokovnjaki in so v svojem literarnem zanosu še potencirali posamezne senzacionalistično zveneče trditve. Tako je v tridesetih letih v Nemčiji B. Reinhard povzemal, da neandertalci niso bili sposobni popolne iztegnitve kolena, kar je ustvarjalo sključeno držo in je kazalo na to, »*da so bili bolj plezalci kot opice. Saj naj bi si na drevesih iskali hrano.*« (Overhage 1957, 212.)

V skladu z Boulovim prepričanjem je leta 1915 za ilustracijo naslovnice svoje knjige *Men of the Old Stone Age* Henry Fairfield Osborn upodobil skupino neandertalcev, ki jih je prikazal s preverjenimi in dolgoletnimi simboli za prikazovanje pomanjkanja civilizacije – upodobil jih je v divjini z gorjčami ter s priklonjenimi obrazi, ki dajejo vtis, da se že spuščajo na prsi kot pri srednjeveških Belemmyae (Stringer, Gamble 1993, 19, fig. 4). Njegova interpretacija neandertalcev, oziroma slikarska interpretacija Charlesa R. Knighta, je zaznamovala arheologijo in antropologijo dvajsetega stoletja. Pomemben

21
 Slika življenja neandertalcev, katere izdelavo je nadziral Henry Fairfield Osborn leta 1915 (po Stringer, Gamble 1993, 19, fig. 4).

pa je bil tudi čas nastanka te upodobitve. Boulova izključitev neandertalcev iz človeškega predništva se je zgodila v času tik pred začetkom prve svetovne vojne, v času, ko se je ponovno izpostavljalo vprašanje o veri v mentalni in moralni napredek človeštva (Gamble 1997, 9). Skoraj neverjetno je, da so tudi drugi anatomi, ko so preučevali skelet za Boulom, uporabljali nekoliko omiljeno verzijo njegove dikcije. Tako je E. A. Hooton pri opisu starca iz La Chapelle-Aux-Saint govoril o pokončni drži, ki je drugačna od moderne. Kljub temu pa je prav Hooton prvi opozoril na nesmiselnost rekonstrukcij obrazov neandertalcev, za katere meni, da niso znanstvene, ampak le zavajajo javnost, saj bi se dalo na njihove kosti enako uspeš-

no navleči obraz šimpanza ter obraz filozofa (Hooton 1947, 323–327). Kljub njegovi anatomske rigoroznosti je predvsem literarna širina njegovega jezika uspela prikazati konceptualne okvirje, znotraj katerih je pojmoval fosilne ostanke človeštva – lobanjo starega moža iz La Chapelle-aux-Saint je opisal kot *zelo veliko in bestialnega videza*. Sicer pa je na kulturni ravni celo neandertalcem pripisoval neko obliko religioznosti, ki pa ni bila tako razvita kot pri sodobnih ljudeh (Hooton 1947, 318–327). Kljub temu da je izvajal določene vrednostne sodbe iz anatomije okostij, je Hooton dvomil v pravilnost rekonstrukcij obrazov izumrlih hominidov. Ekspresivnost obraznih potez in gestikulacija tako prekrijeta verodostojne anatomske poteze in tako početje nima nobene znanstvene vrednosti, ampak je zgolj zavajanje javnosti (Hooton 1947, 329). Njegova dela nam niso zapustila nobenih rekonstrukcij, posledično njegove teorije tudi niso doživele širše popularizacije v neznanstvenih krogih. Njegova antropologija je ostala umetno ujeta v elitne intelektualne kroge harvardske univerze ter njegovih učencev, ki pa so spoznali zmote velikega mojstra in se šele v sredini dvajsetega stoletja posvetili popularizaciji svojih idej s pomočjo tedaj novih medijev – predvsem televizije.

Še močnejše je popularno podobo neandertalcev v dvajsetem stoletju zaznamovala slika *The Neanderthal Flint Workers*, ki jo je leta 1924 za *American Museum of Natural History* izdelal Charles R. Knight (Tattersall 1995, 89, fig. 61). Pri delu je upošteval navodila Osborna, ki je prepovedoval upodobitev kakih stolov, ampak naj bi prikazovala divjake, ki so vajeni sedenja na tleh in naj bi čepeli ali klečali na kosu kože. Tako je nastala upodobitev, katere poglobljena značilnost ni anatomska drža s pokrčenimi koleno, kot je predlagal Boule, polomljene kosti okoli jame, krznena oblačila ter druge ikone primitivne preteklosti, ampak nagovarja svoje gledalce predvsem z izraznostjo obrazov in telesno držo. Ne da so upodobljeni kot suroveži, upodobljeni so kot strašljivi suroveži, ki se nikoli ne smeji ter izgledajo nesrečno. Kot je napisal Alan Mann, zrejo v dolino, kot da bi se iz nje približevalo izumrtje (Mann 2003, 141). Seveda je podoba bila močno zasidrana v znanstvenih prepričanjih, ki jih je formuliral Osborne v sintezi vsega povedanega o primitivnosti neandertalcev, kjer je zaključil, da so bili sicer degenerirana vrsta, vendar so nekako uspeli preživeti do prihoda modernih ljudi oziroma so bili izrinjeni ter pobiti zaradi superiornosti tehnologije ter inteligence slednjih (Osborn 1916, 258).

Začetek sodobnih rekonstrukcij predstavlja slika Jaya Matternesa iz poznih 60-tih let prav tako naslikana za *American Museum of Natural History* (Tattersall, 1995, 149, fig. 103). Ilustracija je inovativna v številnih pogledih – na njej je v ospredju upodobljenih več žensk kot moških, na njej se pojavljajo starejši otroci, ki so vključeni v dogajanje, ženske imajo urejene lase, osre-

22
Slika skupine neandertalcev, ki jo je v American Museum of Natural History leta 1924
naslikal Charles R. Knight (po Tattersall 1995, 89, fig. 61).

23
Skupina neandertalcev, kot jo je v poznih šestdesetih naslikal Jay Matternes
(po Tattersall 1995, 149, fig. 103).

dnja oseba je ženska in ostalim nekaj artikulirano razlaga. Če bi upodobljeno komunikacijo na starejših rekonstrukcijah lahko zreducirali na nekaj krikov, je na tej upodobitvi jasen pogovor. Kulturna odvezanost od boja za preživetje v negostoljubni naravi je upodobljena z usmeritvijo pozornosti upodobljenih na človeka, namesto na naravo.

Ob koncu petdesetih let pa pride do razvoja novega medija kinematografije ter televizije ter neandertalci dobijo tudi tam svoje mesto. Njihova evolucijska primitivnost je tam predrugačena v nebrzdano spolno slo. Trinkaus in Shipmanova menita, da je taka orientacija delno žanrska usmeritev grozljivk, delno pa naj bi odražala tudi povojni strah pred seksualno osvoboditvijo ali pa naj bi se nanašala na fantazije moških, ki so se vrnili z bojišč ter se niso več bili sposobni vesti v skladu z družbenimi normami (Trinkaus, Shipman 1993, 404–405).

Pri razpravi o podobi človeških prednikov v dvajsetem stoletju ne smemo pozabiti na revijo, ki je v največji meri oblikovala podobo arheologije v najširših krogih oziroma poskrbela za difuzijo ameriške podobe arheologije po celotnem svetu – že leta 1988 je *National Geographic* praznoval svojo stoletnico obstoja. Joan Gero in Dolores Root sta opozorili, da večina podatkov, ki jih ima povprečen Američan o arheologiji, izvira prav s strani omenjene revije (Gero, Root 1994, 19). Za razumevanje vloge, ki jo je igrala revija, se je potrebno ozreti v njeno preteklost. Ustanovljena je bila leta 1888, v času porasta ameriške vere v produkcijo in distribucijo dobrin kot dejavnika izboljšanja načina življenja, v času največje ameriške ekspanzije na svetovne trge. Težnja za prodor na nove trge, ki jo je spremljala želja po spoznavanju sveta na eni ter po promociji svojega ekonomskega in političnega sistema na drugi strani, je vzpodbudila načrte, po katerih naj bi se vključevanje v ameriški ekonomski sistem na svetovni ravni najlažje dosegalo s razvojem izobraževanja, znanosti in raziskav. Spoznanje, da je vzdrževanje takšnega sistema mogoče zgolj z veliko količino izobražencev ter presežkom kapitala v zaledju, je vodilo do izoblikovanja sistema ameriških univerz ter močnih filantropskih fundacij, kot jih poznamo danes in ki so podpirale raziskave. Ustanovitev *National Geographic Society*, ki naj bi služila za širitev geografskih vedenj, se je vključevala v ta sistem (Gero, Root 1994, 20).

Ustanovitelja Gardinerja Greena Hubbarda, finančnega podpornika izuma telefona, je po njegovi smrti nadomestil Alexander Graham Bell, mimogrede Hubbardov zet, ki je za urednika društvenih publikacij postavil svojega zeta Gilberta Hoveyja Grosvenorja. In če se je še leta 1899 zdel prepad med znanstveniki in javnostjo nepremostljiv, je Grosvenor uspel pregovoriti Upravni odbor, da bodo najlažje izpolnili nalogo, ki so jim jo zaupali pred-

hodniki, če bodo poljudno-znanstveno revijo uspeli dostaviti v vsak ameriški dom.

Zraven neprezahtevnega jezika je ilustracija postala pglavitni zaščitni znak revije. Njen razcvet se je začel leta 1903, ko so v prvi seriji eksotičnih fotografij objavili fotografije domorodk s Filipinov, ki so kazale gole prsi. Skladno z urednikovo idejo o najlažjem oživljanju geografije z dobrimi fotografijami, se je začelo tudi obdobje zanimanja ameriških moških za tuje eksotične ženske (Gero, Root 1994, 21).

Uspeh druge Grosvenorjeve bitke nekaj let kasneje pa je bila liberalizacija možnega članstva v društvu. Član je lahko postal vsak, ne glede na izobrazbo in status – s tem je pridobil naročnino na revijo, ki je dobila sistematično financiranje, presežek kapitala pa je društvo začelo investirati v odprave in projekte. Članstvo se je iz 900 leta 1899 povečalo na več kot milijon v tridesetih letih ter doseglo 10,5 milijonov leta 1981.

Poglavitne poteze prikazov in upodobitev arheologije v reviji so na eni strani sistematična preokupacija z zakladi, ki omogočajo tudi spektakularno dikcijo, kar naj bi privlačilo bralce ter posledično tudi fascinacijo s fizičnim dejanjem odkritja. Arheologija v reviji ne prikazuje dolgotrajnega postopka pridobivanja arheoloških informacij, ampak je osredotočena na dejanje odkritja, kar posledično prikazuje akterje arheoloških raziskav kot skoraj hiperaktivne (Gero, Root 1994, 27). Na drugi strani pa izjemne fotografije skrajšujejo in intenzivirajo dejanja odkritij – skrajšujejo tekstualno naracijo ter zadovoljujejo bralce, ki želijo hiter in dramatičen pristop do arheoloških najdb. Arheologi so prikazani, kako kopljejo, sejejo, razbijajo, spodkopavajo ter trofejno nad glavami prinašajo zaklade. Da pa bi prikazali tudi zahtevne vidike arheološkega dela, se prikazuje arheološka najdišča v širšem geografskem kontekstu. Tako težko dostopna geografska lokacija postane metafora za osvojitvev težko dostopnega območja, za osvojitvev znanja o tem območju, za osvojitvev znanja.

Drugi vidik, ki ga je potrebno izpostaviti, pa je tudi personifikacija dogajanja v preteklosti – opisani ljudje iz preteklosti so prikazani skupaj z njihovi čustvi, strahovi..., raziskovalci pa so vključeni z vstavki virov iz prve roke, ki govorijo o njihovih čustvih ob odkrivanju preteklosti. Pri tem se kritiki strukture pripovedi zavedajo, da gre v največji meri za projekcijo sodobnih ameriških prepričanj in vrednostnih sistemov v preteklost (Gero, Root 1994, 29).

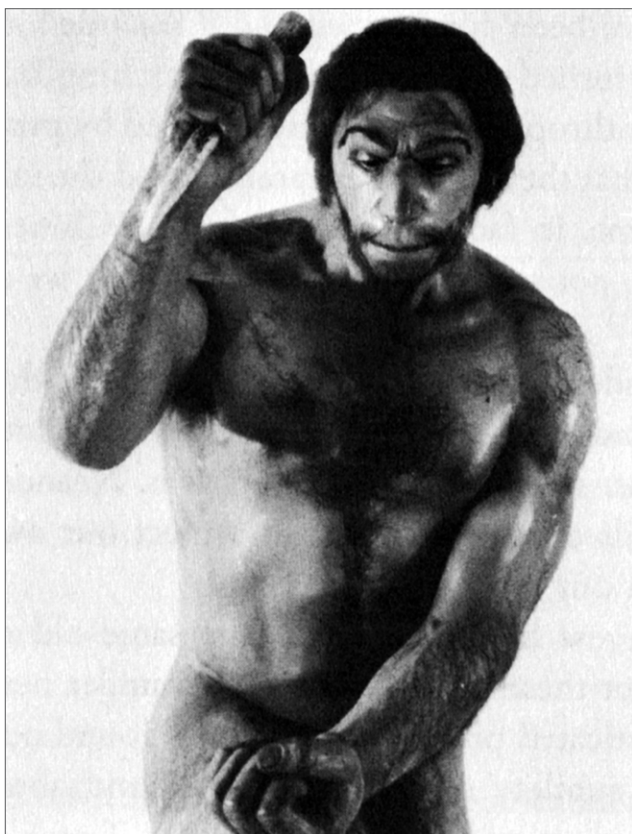
Če so še nedavno bili neandertalci značilni ledenodobni jamski ljudje, se je v devetdesetih njihova podoba močno spremenila. Coon je najbolj sistematično razložil, zakaj naj bi bila specifična obrazna morfologija neandertal-

cev prilagoditev na hladno obdobje, in kasnejši avtorji so večinoma povzemale po njem oziroma so teorijo celo še bolj precizirali. Ob koncu devetdesetih pa se je pojavila kritika, ki je opozarjala, da neandertalci nikakor niso bili vezani na zgolj hladna podnebja, ampak so poseljevali celoten zmerni pas v razmerah, ki niso popolnoma ustrezale idealizirani predstavi o kataklizmični ledeni dobi (Schmitz, Thissen 2000, 108).

Prav tako pa je za razliko od upodobitev iz preteklosti poskrbela tehnologija. Z razvojem dermoplastik so muzeji začeli vlagati vedno več sredstev v celopostavne rekonstrukcije, s spremembami v tehnologiji tiska pa so knjige postale bolj ilustrirane oziroma ni bilo omejitev za reprodukcije fotografij dermoplastik. Žal pa imajo slednje tudi slabšo stran – čeprav natančneje prikazujejo človeka, se posledično posveti premalo pozornosti opremi ozadja, v katero so postavljene, oziroma razkorak med rekonstrukcijami in ozadjem postane prevelik. Ta iztrganost iz širšega konteksta pa omeji zmožnost prikazovanja socialnih odnosov – podobe ostanejo dokaj izolirane.

Primer take podobe je rekonstrukcija neandertalca Michaela Andersona pri izdelavi katere je sodeloval tudi Erik Trinkaus in je razstavljena v *Maxwell Museum of Anthropology* v Albuquerqueju (Trinkaus, Shipman 1993, 409, fig. 79). Gre za natančno anatomsko študijo, ki pa je bolj podobna heleničnemu kipu kot pa upodobitvi dogajanja v prazgodovini. Podobna usoda je doletela tudi rekonstrukcijo neandertalca iz Neandertalskega muzeja v Mettmanu (Auffermann, Orscheid 2002, 47). Prikazuje podobo moža, ki vso svojo pozornost posveča svojemu kopju. Kljub temu, da so posvetili veliko pozornosti kompleksni in kvalitetni hipotetični rekonstrukciji obleke in obutve, so ustvarili podobo, ki je zamaknjeno izolirana od okolja. Podobno se je zgodilo tudi z upodobitvijo ženske, ki v naročju nosi dračje. Tokrat so prikazali anatomsko realistično upodobitev ženske, ki ima zgolj ogrnjene boke in je zazrta predse, vendar široko odprte oči ne nakazujejo komunikacije z drugimi ljudmi.

Še najbolj kompleksno upodobitev prikazuje skupina, ki sta jo pod vodstvom Iana Tattersalla za *American Museum of Natural History* izdelala V. Canarella in Gary J. Sawyer (Tattersall 1995, 124, fig. 87). Upodobljene so tri osebe – moški in dve starejši ženski. Bradat in dolgolas poraščen moški stoji ter z majhnim kamnitim orodjem obdeluje konico palice. Zgolj preko leve rame je ogrnjen s krznom. Na tleh sedita dve ženski, pri čemer mlajša z zobmi drži svež kožuh in ga obdeluje s kamenim orodjem, starejša ženska pa ji nekaj govori. Skupina je spet potisnjena ob rob skalne police in v okolici so raztresene kosti, vendar so figure upodobljene popolnoma nekonvencionalno. Stoječi moški z ogrinjalom ne zakriva svojega spolovila pred pogledi gle-

124

Rekonstrukcija neandertalca, ki jo je izdelal Michael Anderson po navodilih Erika Trinkausa leta 1990 (po Trinkaus, Shipman 1993, 409, fig. 77).

dalcev, ne sodeluje v pogovoru, ampak je popolnoma osredotočen na delo, ki ga opravlja – ker je zaradi velikosti težko prikazati njegovo orodje, služijo za ilustracijo lesni opilki ob njegovih nogah. Mlajša ženska, ki je upodobljena popolnoma gola, si pri delu pomaga z zobmi. Gre za postopek, ki ga je mogoče rekonstruirati na podlagi poškodb in obrabe zob, hkrati pa drži v ustih ilustrativno svežo kožo – predmet, ki ga zaradi svoje *krvavosti* v preteklosti ne bi upodabljali tako živo. Starejša ženska pa igra vlogo izkušene starke, ki z nasveti pomaga mlajšim. Upodobitev prikazuje sicer statično skupino, ki pa s svojo vizualno podobo intenzivno vpliva na čute gledalcev – kljub temu da z goloto in ostudnostjo kože ustvarja občutek nelagodja in

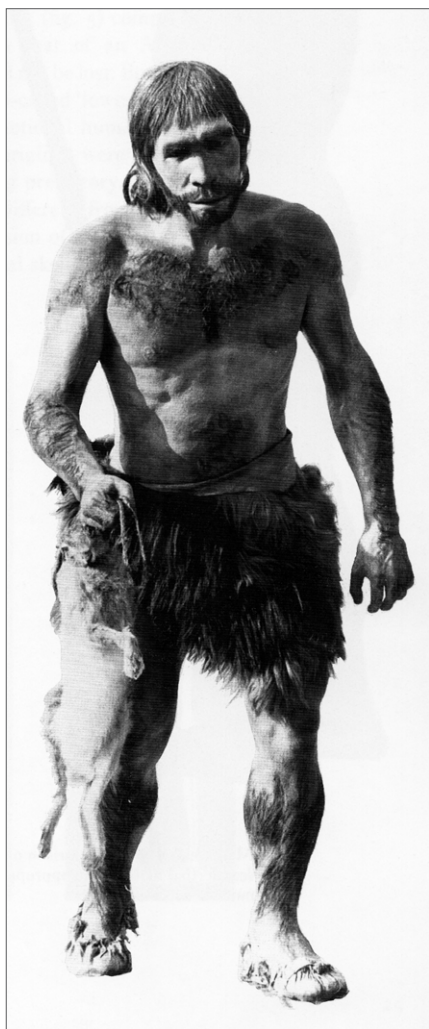
gnusa, s tem zgolj ilustrira drugačen način življenja in ne diskriminira upodobljenih.

Pri izdelavi dermoplastik je prvič prišlo dveh poglavitnih novosti v upodabljanju. Naposled so se ljudje znebili gorjače, ki jih je spremljala od srednjega veka. Očitno so izdelovalci šele v trenutku, ko so morali izdelati nerodno reč, ugotovili, da je v resnici zgolj nesmiseln privesek iz srednjega veka. Žal pa so jih hitro nadomestili s palicami, ki sicer ustrezajo najdbam, vendar v prvi meri prikazujejo nelagodje, ki ga arheologi in kiparji čutijo, ko se zavedajo, da javnost v kamenih orodjih, ki bi jih potisnili v roke rekonstrukcijam, ne bi prepoznala atraktivnih predmetov materialne kulture. Na drugi strani pa so se avtorji otrešli tudi stoletja starih rasističnih predsodkov ter v skladu z ekološkimi predpostavkami življenja v zmernem in hladnejšem podnebju Evrope začeli prikazovati svetlopolte osebkke.

Tako veliko mero drznosti izkazuje podoba moškega, ki je bila izdelana za potujočo razstavo *The Hu-*

125

Skupina neandertalcev, ki sta jo za American Museum of Natural History izdelala V. Canarella in Gary J. Sawyer (po Tattersall 1995, 124, fig. 87).

man Story (Gamble, Stringer 1993, 23, fig. 15, 16). Prikazuje kratkobradega moža, ki je zgolj okoli ledij ogrnjen s krznom, vendar ima na nogah obute usnjene mokasine, v roki pa drži iz vlaknen spleteno vrvi. Gre za predstavitev predmetov materialne kulture, za katere ne moremo niti domnevati, da so jih uporabljali, njihova uporaba pa je v veliki meri pripomogla k humanizaciji podobe prednikov.

Končno humanizacijo upodobitve prednikov sta dosegla šele kitarja Alfons in Adrie Kennis, vodji biroja *Kennis and Kennis Reconstructions*. Upodobila sta serijo natančnih anatomskih portretov neandertalskih lobanj, vendar sta individualnost prikazala s še neprikazanim – njihove rekonstrukcije so dosegle največjo mero individualnosti in človeškosti z nasmehom (Auffermann, Orscheid 2002, 46).

■ 26

Rekonstrukcija neandertalca za razstavo *The Human Story* (po Gamble, Stringer 1993, 23, fig. 16).

Zaključek

Divje može se je v preteklosti povezovalo s puščavami, gozdovi, pragozdom, gorami – skratka s tistim delom fizičnega sveta, ki še ni bil udomačen. Vendar pa je zaradi ekspanzije evropskega vpliva koncept začel izgubljati prostor – najprej so se v srednjem veku nahajali divji možje v divjini med nami, v novem veku so se nahajali drugje v prostoru, v sedanjosti pa je mesto zanje le še drugje v času. Razvoj sodobne antropologije je privedel do ponotranjenja in ko ni bilo več prostora za divjega moža tam zunaj, ga je antropologija začela iskati v vsakem od nas (White 1972, 6–7).

Divji možje so metafora, metafora drugačnosti, ki se nahaja nekje na našem obrobju ter bolj kot njih same zaznamuje nas. Opozarja nas, da je vedenje o drugačnosti generalno konstruirano okoli metafore – kajti narava vedenja je metaforična, saj odraža našo percepcijo resničnosti (Lozny 2002, 143). Divji možje, divjaki in znanstvene rekonstrukcije so zgolj metafore za opisovanje naše percepcije resničnosti.

Pri tem pa moramo biti pozorni, ko ocenjujemo pomen in vpliv, kakršnega so imeli posamezni simboli in podobe v kulturni zgodovini. Težko je oceniti, kakšen pomen so imele spremembe teh simbolov v preteklosti, kajti res ni razlogov, da bi domnevali, da so se te spremembe dotikale kogarkoli onkraj meja vladajočih razredov. Težko si je predstavljati, da so spremembe v konceptiji divjih ljudi in pojmovanja naravne pokrajine odraz česar koli več od mnenja skupinice literarnih in umetnostnih olikancev.

Množični mediji so to spremenili – sicer je njihova produkcija še vedno ostala v rokah literarne in umetnostne elite, ki jo še vedno kontrolira ekonomska in politična elita, vendar je pretok informacij postal veliko večji. Za razliko od preteklosti so elite začele producirati simbole za masovno uporabo – kulturne teme in ideje, ki so bile nekoč privatne skrbi inteligence, so posta-

le zabava za množice. Posledično so povečale socialno relevantnost zgodovine znanosti.

Felipe Fernández-Armesto je v zadnjem odstavku svoje knjige *So You Think You're Human?* opozoril, da je prepričan, da smo zgolj ljudje racionalni, intelektualni, duhovni, kreativni, zavestni, moralni ter podobni Bogu, mit (Fernández-Armesto 2004, 170). Gre za delček vere, katerega se oklepamo v nasprotju s tehtnimi dokazi. Zgodovina preučevanja drugačnosti znotraj človeštva, pa naj gre za mitološke divje ljudi srednjega veka, polmitološke divjake novega veka ter znanstvene prednike sodobnosti, je v resnici obupna borba, da bi na podlagi diskriminacij navidezne drugačnosti utemeljili svojo izjemnost in enkratnost. Produkt take diskriminacije je tudi podoba, ki jo v popularni kulturi opisujemo kot jamskega človeka. Od prve upodobitve leta 1873 pa do danes gre za podobo, ki se zdi že kar domača. Kljub temu, da jih nihče ni videl živih, so njihove upodobitve na ilustracijah, v knjigah, v muzejih ter v risankah jasno prepoznavne. Njihovo mesto v človeški evoluciji jasno signalizira serija atributov – nahajajo se pred jamo ali v njej, v divjini, z divjimi živalmi, ali v konfliktu z njimi. Opremljeni so s kamnitimi orodji, še največkrat z gorjačo, in velikokrat so upodobljeni pri lovu, zaviti v kože, ki pravzaprav ne služijo ničemur, in če nosijo nakit, je ta iz zob ali krempljev zveri. Seveda gre za podobo velikokrat poraščenih bradatih mož z bujnimi in razkuštranimi lasmi, zanikrnih žena in umazanih otrok.

Podobe divjih ljudi, divjakov ter znanstvene rekonstrukcije dvajsetega stoletja, vse imajo skupno prikazovanje degradacije posameznika, pa čeprav še tako plemenitega. Prikazujejo nostalgичnost do naše plemenite živalske narave, kot tudi nezavedno zanikanje civilizacije, ki nas uokvirja. Gre za podobe, ki niso nevtralne, ampak s svojim izgledom jasno signalizirajo, da *niso mi* oziroma da niso *popolnoma mi*. Judith Berman je izpostavila, da je prav poraščenost ključni skupni element teh upodobitev – telo upodobljenega je uporabljeno za konstruiranje razmejitve med nami in njimi oziroma prikaz njihovega stanja in evlucijske pozicije. Čeprav v vseh obdobjih viri govorijo, da so prikazani uspešno obvladali svoje okolje oziroma da so v njem uspešno živeli, je poraščenost dejavnik, ki spodkopava njihovo humanost (Berman 1999, 290). Kaže, da niso sposobni kontrolirati lastnega telesa, ne morejo krotiti svoje narave, ne morejo se oddaljiti od sveta živali.

Na tem mestu delujejo lasje kot zelo močna simbolna prispodoba – rastejo iz telesa z očitno samosvojim življenjem. So pglavitni simbol divjosti in neukročenosti – četudi jih je lahko odstraniti s telesa, zrastejo vedno znova, odstranjene pa je težko uničiti. Prav zaradi teh značilnosti so jih v preteklosti povezovali predvsem z življenjsko silo samo in človeški umi so si ved-

no prizadevali, da lasje ne bi bili pojmovani zgolj kot telo pokrivajoče krzno. Postali so simboli za mnoge stvari ter simbolični zaradi številnih razlogov. Če zanemarimo vir vizualnega, taktilnega in olefaktornega užitka tako za nosilce kot za opazovalce, je njihova urejenost v zgodovini dobila mnogoznačno označevalno funkcijo. Njihova obsežnost in urejenost na telesu sta postala simbola civiliziranosti, njihove minorne variacije pa so postale značilnosti rasnih delitev človeštva (Sims 2003, 29–30).

Tako je že v uvodu v svoje klasično delo *Purity and Danger* Mary Douglas izpostavila, da sta preučevanje primitivnih religij v okviru antropologije devetnajstega stoletja, ko so Evropejci začeli sistematično preučevati ljudstva na drugih celinah, zaznamovali predvsem fascinacija z domnevnim konstantnim strahom, v katerem živijo primitivna ljudstva, ter na drugi strani zmeda v pojmovanju higiene (Douglas 2004, 1). Gre pravzaprav za posledice socialne transformacije evropske družbe, ko je prišlo do dveh temeljnih sprememb – liberalizacije, ki je bila vzročno vezana na ekonomsko spremembo, ki jo je povzročila industrijska revolucija (oziroma je liberalizacija povzročila industrijsko revolucijo) oziroma transformacije celotnega načina življenja, ko so se s cestno razsvetljavo, kanalizacijo ter oskrbo z vodo radikalno spremenili standardi urbanega življenja. Evolucionizem, ki je ob koncu devetnajstega stoletja postal vedno bolj vseobsegajoč miselni okvir, je izhajal prav iz obeh sprememb – konstanten strah za bitje in preživetje je bil vpet v idejo o stalnem boju za preživetje in reprodukcijski uspeh, umazano pa je postalo metafora za časovno oddaljeno in razvojno primitivno stopnjo človeštva. Posledično je prav v okviru vpeljave evolucionističnih konceptov prišlo do oblikovanja dveh temeljnih značilnosti likovnih upodobitev, ki sta se ohranili do danes.

Gre za model upodobitve boja. Tako boja za preživetje, boja za prevlado oziroma kombinacije obojega – lova. Tako se na zgodnjih upodobitvah ljudje bojujejo proti divjim zverem (navadno medvedom), da bi zaščitili družino, oziroma se bojujejo s tekmeci, da bi ohranili družino. Seveda igrajo osrednjo vlogo upodobljeni moški. Ženske in otroci so postavljeni v ozadje, upodobitve starcev pa v popolnosti manjkajo. Očitno gre za upodobitev ekonomskega liberalizma, ko je bil prikazan zgolj aktivni ter prihodnji aktivni del populacije – moški je služil za preživetje družine (lovil oz. se spopadal z zvermi in tekmeci), ženska pa je skrbela za vzgojo in dom (ženska z otroki v ozadju in neaktivna oz. zgolj zgrožena nad dogajanjem, v katerega je vpleten moški, ter od izhoda katerega je odvisna, ne glede na to, da se vanj aktivno sploh ne vpleta).

Na drugi strani pa je prav upodobitev doma oziroma bivališča družine služila za demonstracijo primitivnosti. Izhajajoč iz raziskovalne tradicije, kjer

so ostanki človeških delovanj bili velikokrat odkriti v jamah med kostnimi ostanki pleistocenskih živali, ki so bile razložene kot lovski plen ter dopolnjujoč vse skupaj z evolucionističnim pojmovanjem higiene, je umazano postalo metafora za prikaz primitivnega. Umazano pa je bilo prikazano kot bivališče, ki nima urejenega sistema odstranjevanja odpadkov, ampak ljudje živijo med nametanimi kostmi, živijo med odpadki svoje lastne dejavnosti. Tako moramo kosti, nametane po jami, opazovati v kombinaciji z umazanimi telesi, ogrnjenimi v krzna, kot zgolj še eno izmed metafor, ki z likovno govorico prikazujejo kulturno primitivnost prazgodovinskih ljudi.

Poglaviten element, za katerega pa niti ne moremo reči, da je spremenil podobo antropologije, ker se je pojavil v trenutku, ko je bila paleoantropologija v pravem pomenu besede rojena, pa je bil razmah tiska, ki je bil stranski produkt obdobja velikih političnih, socialnih ter ekonomskih sprememb. Pri tem gre za povečanje produkcije znanstvenih del

ter njihovo večjo dostopnost na eni ter na začetek izdajanja popularno-znanstvenih revij ter vdorom znanosti v časopisje na drugi strani. Tako so bili raziskovalni rezultati prevedeni v vizualne podobe, ki so bile dostopne ter razumljive večjemu ter manj kritičnemu občinstvu. Najbolj ilustrativen primer tega obdobja sta tvorila Charles Knight in H. F. Osborn. Slednji se je zavedal vplivnosti vizualnih upodobitev ter je od 10.000 USD letnega proračuna v *Department of Vertebrate Palaeontology* v *American Museum of Natural History* v New Yorku namenil kar 7.000 USD za Knightove stenske slikarije. Pred slikanjem pa sta se še posvetovala z drugimi strokovnjaki, katerih mnenje pa sta občasno tudi ignorirala. Čeprav klerik je H. Breuil menil, da bi bilo potrebno neandertalce upodabljati gole, Osborn pa je predlagal, da naj vsaj »zaradi skromnosti jamske ljudi nežaljivo ovijeta v živalske kože« (Moser 1998, 158).

Ko so bile v znanstvenih krogih sprejete osnovne poteze poteka razvoja človeka, so bile tudi podobe že standardizirane. Podobe neandertalcev so v trenutku, ko so presegle portrete, ki so bili upodobitev anatomije, bile scensko postavljene pred jame ter vsebinsko omejene na upodobitve lova, izdelovanje orodij, strganje kože, kurjenje ognja ter nesmiselno postajanje naokrog. Gre za aktivnosti, ki izhajajo iz evolucionističnega pričakovanja življenja kot neprestanega boja za obstanek. Danes ključni dejavniki, kot je komuniciranje, ki v bistvu vzdržuje kohezijo družbe ter prenaša informacije o naravnih dejavnikih ter s tem tvori poglavitno vlogo pri reproduktivnem uspehu, ki je zamenjal boj za obstanek, se še vedno le redko upodabljajo. Tako odločitev lahko pripišemo vztrajanju tradicij upodobitev na eni ter dejstvu, da besede ne oka-

menijo, na drugi strani. Pri pregledu rekonstrukcij zlahka opazimo, da v bistvu sploh ne prikazujejo načina življenja, temveč osmislijujejo odkrite najdbe.

Če so bile starejše rekonstrukcije omejene na le nekaj dejavnosti, kot je topo strmenje predse, stiskanje otroka k sebi, obiranje kosti ter izdelovanje orodja, se v šestdesetih počasi uveljavijo spremembe. Sicer ne moremo zanikati vpliva Knighta na poznejše upodobitve, pri čemer je najmočnejša povezava opazna prav pri divjih ter neromantičnih upodobitvah Z. Buriana. Če je še dokaj konservativni Burian upodabljal kosmate neandertalce, kjer so ženske z otroki zakrivale svoja telesa in so moški nosili gorjače ter tvorili jedro slike, je J. Matterns postavil v ospredje ženske ter moške skrtil v senco. Poleg tega je ženskam še uredil frizure, jih celo slekel ter sestavil kompozicijo, pri kateri je jasno, da upodobljeni med seboj komunicirajo. Prav tako je spremenil Burianovo shemo s tem, da je v ospredje kot dominantne figure postavil ženske (Moser 1998, 165). Vendar pa še nekaj desetletij kasneje v 75 % odstotkih upodobitev prevladujejo moški (Gamble 1998, xv). Na koncu se postavi vprašanje, ali je znanost res tako ločena od posvetnih stvari ter drugačna, ali je res produkt neodvisnih standardov, ki na nek način zagotavljajo resničnost in pomen. Ali pa je znanost v osnovi zgolj produkt splošne kulture, kot vse drugo, pri čemer ni nič boljša oziroma slabša od ljudi, ki jo ustvarjajo, kar je nevarno predvsem, če se misli, da ima poseben status, zmota, ki navadno izhaja iz deviantnih samohval samih znanstvenikov. Kaže, da gre za drugo – znanstveniki se ne ukvarjajo zgolj z dejstvi oziroma s predmeti preučevanja – ukvarjajo se tudi s kolegi, publikacijami in financerji. Tako znanost, kot tudi strokovna skupnost nista vzroka za nastanek znanosti, ampak sta njena posledica, in prav take koalicije so tiste, ki določajo, kaj je res in kaj ne v znanosti.

Summary

In the Middle Ages people believed that the Wild men were a reality of their world. These imaginary creatures lacked any laws and were not capable living in an organized society – they were able to live only with a partner. They were considered being a menace to the individual, while the barbarians were a thread to the society. The later were living far away and apocalyptically appearing in periods of feebleness and social decay, while wild men were always close on the confines of society – placed just hidden from the glance, on the other side of the horizon in the nearby forest.

In a certain way the wild man with his unrecognizable existence becomes a dark medieval antithesis to the almost anthropologically defined concepts of barbarians in Antiquity and late Renaissance. Basic characteristic of their depictions, known from art of Medieval and early modern period, is the absence of evolutionary thoughts which today strongly define our perception of the past. Wild men are modern in their appearance, but defined as wild or deprived of civilization by their symbolic attributes – dwellings in caves, clothes made from hides, broken bones scattered around their living space and the indispensable club. Torn between myths and symbols they were, according to convictions of medieval Europeans, fit for damnation as well as for redemption – they represent the antithesis of medieval society and at the same time it's ideal.

But when the society which created them began to change, the myth based on steady social order started to vanish. And when it did not play a sensible role in collective imaginary it was transferred in to the sphere of fiction. The end of the period when wild man started to lose its symbolic role could be dated in to the 16th century while the question regarding the beginning of creation of a medieval myth is more complex.

Searching for explanation we need to move in to a broader historical context of Middle Ages. Between the 11th and 14th century the number of inhabitants in Europe doubled and due to different demographic trends in Mediterranean and Continental part the primacy was taken over by new centers of economic gravity located mostly in Central and Northern Europe. Reform of agrarian production allowed the production of surpluses and a relative economic stability for the rural population (with the exception of temporary epidemics, Mongol and Tartar invasions...). The increase of population was accompanied by the internal colonization and deforestation – in the Medieval period we have witnessed intensive changes in characteristics of the landscape. This expansion of cultivated areas was accompanied with the expansion in to territories which were not suitable for agriculture and needed firstly to be cultivated. Breaking through of pioneers in to uplands created deforestation while the inhabitants of marshy areas had to systematically drain them first. And since all human societies inhabit, employ and invest meaning in to the landscape, the physical location of the human settlement and household, although it was not intensively physically modified due to human interventions, became the place for loading of symbols trough which were performed and not only observed patterns of human beliefs, power and social structures (Burroughs 1990, 1). The pioneers penetrated in to a world which in the conceptual system of the Middle Ages represented the opposition to the ordered and stable world from which they originated – the pioneers advanced in to the world of the wild man.

Middle Ages were a period of profound changes caused by the development of urban lifestyle and were in mutual relation with general demographic growth, internal colonization and widening of agrarian economy. At the same time occurred the increase of importance of transport and trade – those economic activities which were marked by the division of labor. With the development of cities they became centers of arts and trade and with their functioning caused the division of production between the city and the countryside – peasants were responsible for the production of food while trades became the domains of townsman (Rösener 1994, 49–56). Despite class division we have to be aware of the mutual dependence of both classes and their ideological interlacing. Consequently even in centers of production they were well aware of activities of ordinary peasant populations. And if the primate in discoveries of new territories, breaking through in to unknown was lead in later periods by the social elites, the Middle Ages witnessed a different model – the internal colonization was performed by the peasants. They were the ones to penetrate first in to the wilderness and to cultivate the landscape;

peasants were those who tamed the wilderness surrounding them. Consequently the ideological opposition to wilderness was not the elitist and courteously urbanized society but the traditional and conservative society based on agriculture, commitment to the village community, low degree of mobility and traditional family life which was linked to seasonal production cycles.

In these frameworks was formed the image of the wild man, image of a human being which due to its non-inclusion in to the stable social system exceeded class limitations. It was formed as the opposition of agrarian production and village way of life, but since it was excluded from this class it got as a rebel against humility the image of nobility and at the same time with its wildness became acceptable for the Medieval social elite.

It was the society of consumers of products of applied arts from which in the 15th century formed the social class called “mecenic” by Michael Baxandall. A relatively small proportion of society which featured an response to arts which was important for artists – mostly merchants and intellectuals which acted as members of fraternities or as individuals, nobility and court members as well as higher positioned members of religious orders (Baxandall 1996, 53). Inhabitants of cities played in renaissance culture only a minor role of consumers of cheaper and on a mass scale produced items of applied arts, while the peasants were absolutely excluded from this active process of co-influence on the production.

For the later were intended only forms of applied arts which did not have only primary aesthetical, but mostly educational intention – church frescoes as *Biblia pauperum*. Even more, Peter Burke mentioned that in reality we can't imagine how little images circulated before the discovery of mass printing in public, if we can call it like that at all. Illuminated manuscripts and table paintings which represent today sources of illustrations of wild man were kept in private collections and the only images accessible to a broader public were church frescoes and sculpture (Burke 2001, 17). It was a fact, which was put forward very early by Gregory the Great and was quoted ever since “(images) from the walls should be read by those, who are unable to read from books.” (Burke 2001, 48).

John of Genoa formulated in the 13th century in *Catholicon* three reasons for erection of images in churches. The first one stated that the later were necessary for “education of common people, since they educate them as a kind of books.” Keeping this in mind we should not forget the proper understanding of images – we can be sure that majority of medieval frescoes were too complex to be understood by the illiterate and uneducated people. In 1492 the Dominican friar Michele da Carcano used in his sermons about the necessity

of images in churches the words of Gregory the Great who in his letters to Serenus, bishop of Marseille explained that “*images are introduced due to our emotional idleness /.../ Since our emotions are more excited by the seen as by the heard.*” (Baxandall 1996, 55). But what did the people see or understand in the Middle Ages?

The transition between the Medieval, austere codified explanation of hairy, wild, as the antithesis of Christian stability perceived human figures, towards savages, representing a metaphor for virtue and natural life, was caused by the change in social mentality at the end of the Middle Ages.

Ecclesiastic hegemony was profoundly shaken at the end of 16th century and the corrupt papal authority lost its influence most of all in territories north of the Alps. Severe criticism from Luther and humanistic-reformist ideal of Erasmus of Rotterdam profoundly undermined the authoritarian position of the church and caused a rise of secular authority which began to dictate its will and believes. And since the state as such did not perform rigorous mind control, as Church before, the end of 16th century became a period of expansion for liberalism which enabled the reinterpretation of old and creation of new forms.

A matter of secondary importance was also the change of ideological control – a consequence of a period after the Thirty years’ war when the systems of social stability became disintegrated and when the Church was replaced by a much more tolerant state. It was the formulation of the question of identity – of the human identity in general as well as the emerging national identities. Questions of human agency and identity became a basic to medical sciences and utopian literature as well. It was a period in which social elites started to use antiquarianism for the creation of national identities – imaginary as well as real information about the regional past and continuity of power.

Antiquarianism found its roots in the Medieval obsession with collecting of curiosities and human anatomical parts. At the time Europe was in a state of frenzy – everybody was collecting relics and before modernity the most enthusiastic bone collectors were medieval Christians. Bones were included into cabinets of curiosities which were mostly organized by medics. Probably most famous was the cabinet of sir Hans Sloan who was a personal physician of English king Georg II. His collection of human skeletons was bought after his death by the British parliament and it became the core of British Museum of Natural History (Walker 2000, 9–10).

With first reports on inhabitants of Africa in the 14th century and the discovery of the New world, traditions from antiquity writing about the

monstrous races of man, vanished. Nascent Renaissance spirit created a whole pleads of sciences – a period of scientific research on human races and most similar apes started. Antiquarianism was born at same time with the anew discovery of Antiquity – it formed its subject of research with the transmission of the idea of wildness in to the New world and in the collective past of European culture.

In the history of representations of European culture two events played a major role in the determination of collective and individual relations. Discovery of Savages in the New world and the discovery of pre-roman antiquities - discoveries of different contemporary and different ancient people. These two elements caused a change of concepts about the identity and origins of mankind. In the moment of expansion of geographic understanding of the world we have witnessed due to the need to clarify the cultural diversity of mankind the creation of new scientific disciplines – anthropology and ethnography. In the temporary dimension due to the need to interpret the past, history changed and archaeology was established. Intellectual agitation of enlightenment changed the conception of time and chronology became connected with the idea of human adaptation, development and changes (Davies 2001, 59). Concepts of degenerations and progress pushed very early they way through into the vocabulary connected with the new understanding of the Genesis. Reports on radically different ways of life of newly discovered people offered a possibility to ruminate about the past as a different time being. New ethnographic meaning was added to the concepts of savagery and barbarism, known from Greek tradition.

Information about novelties and miracles were presented mostly by itineraries of the late 16th century which did not feature only personal discoveries of the authors, but were in a broader context the evidence of global discoveries. They represented the beginnings of modern ethnography, anthropology and the development of prehistoric anthropology. But at the same time they should be observed as arguments of numerous governments for justification of colonial subjugations. Still social mobility was not caused only by large projects of colonial occupations but also by the printing revolution, new monetary economy and population increase with the following urbanization. It was a time when colonialism was in full swing. It enabled global contacts and the invention of the printing press enabled the spread of book production. Their union caused an explosion of fiction in works of prose (Campbell 2004, 26, 27).

In an anthropological sense we were witnesses of changes in the conception of savages which made feasible the development of scientific archaeological and anthropological method. Primitivism, idealizing almost every soci-

ety which was considered being untouched by civilisatory constraints, gave its way to archaism which idealized real, but mostly imaginary groups of distant predecessors. And if primitivism presented savages as the opposition to perverted modernity, depicted them as the aspiration towards the rejection of restraints of modern society – their moral purity was not a consequence of a kind of perversion but of a degree of unspoiledness, the archaism profoundly changed the conception and perception of distant societies.

Enlightenment was born in Europe as a philosophical movement which tried to cast of the burden of ideas and institutions which plunged in previous centuries Europe in to a series of bloody conflicts – it tried to present a new vision of human possibilities. Contrary to previous periods when the state of humanity was labeled by the original sin, proponents of enlightenment saw mankind as capable of improvement. Rationalism and empirism dictated the restoration of new systems of non-theological education. A new vision of the world was formed, a vision where advocates supported concepts of universal mankind (Wolf 1999, 23–24).

But soon the introduction of evolutionary paradigm presented the natural environment as dangerous, outer pressures became the driving gear for survival of our heroes (White 1972, 25). And since the tradition from antiquity taught that barbarism is a prelude to civilization, the unitary stages of civilization, following process of adaptation and changes, became the basic presumptions of enlightenment. At the same time developed ideology demonstrated the cultural and ethical superiority of economically superior countries – with humanistic arguments it supported the maintenance of inequality of mankind which was the main legitimization of the colonial system. The 19th century brought also a change in the study of human communities. A period, focusing on anatomical and cultural variability interrupted the tradition of enlightenment when the universal development of human societies was observed and when philosophers such as John Locke, Adam Ferguson and Henry Home, lord Kames, focused on differences only to be able to install the communities in to a succession of cultural development (Jones 1997, 41). For numerous, mostly scientist, the idea of evolution became a metaphysical background presenting also a cultural message – a primary note about the development towards an advanced state and indirectly about the gender roles and positions of political doctrines. The explanation was so suitable that there was no need for its examination.

Through the 19th and 20th century the use of phylogenetic reconstructions for description of human relations in social and political spheres mediated a conceptual base of western racial and racist classifications. It was used

for the lustration of ideas about the racial struggle which were used to argue biological inferiority of social classes and to support unjust institutions such as slavery, colonialism and eugenics (Caspari 2003, 67).

But in the middle of the 19th century a new era started in science – a period when all previous discoveries and cognitions were interpreted anew and included in to different fields. When in 1847 J. Boucher de Perthes published in Paris the first volume of his work dedicated to *Celtic and antediluvian antiquities* and depicted in it numerous stone tools discovered in the terraces of river Somme, he started something unimaginable to him. His work demonstrated soon that there ought to be another reality, different form the one described in the Genesis. Not only that the river system in northern France was much different in the past, but the position of the tools deeply buried in gravels started to indicated that processes were active in nature which needed much more time to pass as allowed by the short chronology of mankind.

In the middle of 19th century great thinkers considered the whole theological theory of creation, as it was still preached, as finally doomed (White 1993, 49). As the line of astronomers from Copernicus to Newton dismissed the old astronomy in which Earth was the center of the universe with an Almighty floating above its axis and moving the celestial bodies, so the line of new biologists annihilated the old idea about the Creator as the punctilious designer of all the living things which were ought to serve humanity. It was a period when evolutionism consolidated as the leading scientific and social ideology slowly leading to the collapse of the short creationistic chronology of life on Earth. It was a period when depictions of humans together with extinct animals appeared for the first time. And the image of the people changed too. In accordance with evolutionistic convictions their appearance was primitive – firstly similar to deprived primitive people and later gaining more and more characteristic from our ape relatives. Their tools become less hypothetical – beside the indispensable clubs illustrations of archaeological finds made their first appearance. Often we are witnessing in this period a unification of grotesque human figures with old symbolic attributes such as furry clothes and clubs with discoveries of modern science.

We can clearly distinguish two genres of depictions of past life – depictions of landscapes where humans were just one of the actors and depictions of human portraits. In the first case the focus was oriented towards the representation of nature mostly dominated by images of lavish vegetation and water with numerous different animals arranged around it. But the portrait like illustration of early humans featured mostly static individuals and families posing as for early photographers – they presented images of tool making

and the inevitable fights with ferocious beasts. If the first depictions were reproducing the knowledge and hypotheses about the appearance of nature and natural processes, the second group reproduced social relations and gender roles of the late 19th century.

At the same time their primitivism was determined by several attributes – early archaeological excavations discovered numerous animal bones on sites which were welcomed by scientists as information about the animals in the past as well as about the hunting prey of ancient earthlings. Consequently reconstructions of prehistoric life started to include beside tools, which were a reflection of human rationality demonstrating the progress, also large quantities of bones – garbage demonstrating the low cultural capacities and a general lack of hygiene. With other words the idea of garbage, constantly reminding the beholder of the primitivism of the depicted, implicated an existence of an ideal structure, considered being civilization.

Such images and relations depicted marked the reconstructions from early stages of discoveries. With the enforcement of evolutionism the depicted ancestors became a diametric opposition to Adam – their image contradicted the creation in which God formed man according to his own image. Ancestral images presented creatures created by principles of evolution functioning without the divine mercy. They were not our ancestors lacking the welfare of civilization and just waiting to become modern but diabolic creatures, similar to brutish apes.

Just because of the connection of the concept of physical beauty and cultural as well as moral superiority, the modern European physical appearance was set as a biological norm. All deviations became first subjects of display and at the century's end objects of research. It meant that the standard of beauty or adequateness was determined by the judgment of the society declaring who deviated from enforced norms. And since the ideal reflected the needs of the society every deviation was stigmatized as social oponence – as an element threatening the social structure. Untidy or incorrect appearance would designate a person with a mind not able to control passions, a person who changed the ascribed courage for anxiousness, person for which honesty was unknown and where lust was uncontrolled (Mosse 1996, 59).

In the second half of the 19th century French and British scientist created with the consensus about the old age of human ancestors an autonomous field of knowledge which soon gained its place in national academic institutions and museums and which soon started to publically discuss its results and publish its own publications. But we should not forget that the field was fused from numerous different unities developed in various national and in-

tellectual contexts. Science of prehistory was actually an intersection of different complementary, but sometimes also antagonistic academic traditions (Coye 2005, 702).

Actually we should link the beginning of systematic research of history of mankind and different human races with the revolution in time. Crucial was the collapse of the short creationistic chronology and the establishment of deep time stretching in to an undetermined past (Trautmann 1992, 379-280). It was a fact that the schemes of social development and rudimentary propositions of racial divisions were established before but with the disintegration of the biblical chronology they found themselves in a perspective, lacking the predetermined chronological frame. The chronology of origins, development, changes and substitutions had to be established anew. The question of the chronological position of a phenomenon – in our case the human being and the variability of his appearance, was put in to the foreground. With the loss of the divine creator the search for causes for their morphological variability started.

In the moment when with the consolidation of evolutionism as the dominant scientific and social paradigm the conceptual image of the world changed, the “others” were constituted with a new, scientific method. Humanity gained its complete opposition trapped in to kin relations. Fossil humans were not a race, representing a degenerated form of modern humans, but a species fighting for survival in a wild world. Their name became a synonym for their appearance – birth of modern science created the Neanderthals.

It was an image identical to the wild man from the Middle ages, image which became familiar in popular visual culture of the 20th century. It became so natural that we can hardly imagine that our ancestors might have looked differently. But the modern creators of images ignore their origins, they ignore its long and with different meanings laden past and present them just as results of modern science leading the observers in to erroneous conviction that they are looking at the truth and not at just another interpretation (Berman 1999, 296).

Another element which appeared in the moment when paleoanthropology was born was the full swing of printing. It enabled an increase in production of scientific works and made them easily accessible. At the same time it caused with the publication of popular science magazines the invasion of science in to newspapers. Scientific results became translated in to visual images which were accessible and understandable to a broader and less critical audience. Images of Neanderthals were in the moment when they exceeded the

portraits depicting anatomy, limited to scenes of hunt, tool making, scraping hides, herding fires and silly standing around – activities derived from evolutionary explanations of life as a constant struggle for survival.

Activities, today considered as being of major importance, such as communication were only rarely depicted. Even looking at modern depictions we can see that they do not present a way of life but make sense to discovered finds. And since items are sensible only when used, they have to be used – and Neanderthals are always doing something. Generally males are mostly depicted with weapons and in motion – making weapons and lifting and carrying around heavy loads. Females are only rarely depicted in these activities while the children are never. Older persons are never standing but sitting and only rarely doing something. Males are creating, communicating and making weapons, while females are scraping skins, holding babies and touching children.

Consequently the reconstructions again and again depicted the existing social relations presenting them as being long lasting as natural state of things. Images of wild men with males standing sturdy with a club and women nursing babies do not differ from Victorian images where men are hitting bears with clubs, making tools and females are nursing babies, nor from modern illustrations where men are making tools and women are nursing babies. Images mediate an erroneous feeling that habits and customs remained unchanged – as if the western capitalistic system of production, social relations and gender roles was always present, unchanged and universal (Berman 1999, 298).

The period of scientific reconstructions in physical anthropology was marked by the denial of human characteristics to the Neanderthals. It seems as if the victims were blamed for the crime – since they became extinct, they were denied their human characteristics by exposing every, even so senseless inferiority. Of course there were periods of their inclusion in to our ancestral line, but they have spent the major part of the last century as a side branch of human evolution.

Despite anticipated change of images the movement which at the end of the sixties created the so called *new archaeology* in the USA, only strengthened the static and unchangeable image of Neanderthals. New archaeology, considering culture in a neo-evolutionary sense as an adaptive system saw the easiest way for the reconstruction of prehistoric cultural systems in the analyses of primary economic strategies. These trends were performed in a specific epistemological context – in an archaeology still firmly grounded in the spirit of positivism. In archaeological terms it meant that individual aspects of culture were considered as archaeologically easier accessible and understand-

able – consequently also laden with meaning. Until this period the opinion prevailed in cultural anthropology that hunters and gatherers were “close to nature”. Therefore they were perceived and analyzed in natural terms – instead in social relations between individuals they were analyzed in ecological relations to their environment.

Based on anthropological analyses this period witnessed the second invasion of anthropological analogies in to archaeological constructions and explanations – consequently also in to reconstructions and depictions. Despite archaeological data a structure prevailed which assumed a deeper, in the genetic composition based difference between anatomically modern and archaic hunters and gatherers in the past. The return to biology meant that the defeated of the evolutionary race were described and consequently depicted more often in determinable terms of biological factors and ecological variables than in socially created frameworks.

With other words – despite the rehabilitation of hunters and gatherers the Neanderthals remained in archaeological and anthropological constructs and consequently also reconstructions in the three decades to come linked in to ecological relations with their food and not in to social relations with other members of the community or other communities. Apparent realism of images was in reality an art of portrait painting - a genre following internal conventions. Poises and gestures followed patterns and were laden with symbolic meaning.

If observed precisely, even the latest reconstructions of prehistoric life seem worn out, ethnographically uninformed. It is easy to blame the artist for repeating a limited complex of older motives, but we have to be aware that the major part of the guilt is on the side of scientists. Considering the visual reconstructions only as a part of popular science which is, as being a part of museum displays, intended for the laic public, they were unaware of the immense influence of visual images on imaginaries about the past. It is a false and potentially dangerous perspective (Gifford-Gonzales 1998, 77).

Depictions of prehistoric life present a parallel and extremely powerful narrative about the human past. Westerners too often read the naturalistic depictions as if they were real since the realistic depictions are so tempting “real” and accessible. Exact reconstruction of the environment, vegetation, animals and human bodies even enhance the probability of the scenes. Production of these images of people is so realistic that we sooner or later start to assume that also the depicted social system is real.

A key position in understanding of Neanderthal reconstructions is played by the inclusion in to theoretical frameworks explaining the develop-

ment of species – in to evolutionism. Standard explanation of evolution as a slow and gradual changing is a myth. A myth born from another one – from the Victorian presumption of progress (Eldredge, Tattersall 1982). In the industrial impetus following the seizure of the energetic potential of fossil fuels, the Victorian mentality created an assumption of irreversible progress which in accordance with Malthusian economy, on which, by the way, the bases of Darwin's suppositions on natural selection were formed, created an image of inevitable decline or necessity of enslavement of economically weaker populations.

That is why the myth of progress, about the inevitable and constant improvement, explaining history of humanity as a struggle from savagery to all the benefits of modern civilizations, from barbarism to sophistication, makes difficult the general perception of cultural evolution. It is here that we can look for the first supposition from which the perception of Neanderthals was derived. There is a fact that they have gone extinct. But from the fact derived evolutionary inferiority is a myth.

Ideological changes in western culture left behind in the last decade's remarkable traces on hypotheses explaining human origins and depictions of *human nature*. Majority of traditional depictions from the 19th and early 20th century presented the origins of culture as a rivalry between beast and man or as the conflict between different human groups. This image did not lose its meaning due to new archaeological and anthropological discoveries but was omitted due to changes in thinking in post war Europe. We have witnessed a reconceptualization of the noble savage which was not depicted in conflict with nature but was able to his cultural capacity to optimally make one's advantage of nature. Development of human culture became depicted as successful collaboration between people and nature. And people were depicted, differing from animals due to their capacity to interact and communicate, to feel compassion, altruism... and to share prey among their closest (Stoczkowski 1999, 131).

Literatura

- AHRENS, C. 1990, *Wiederaufgebaute Vorzeit. Archäologische Freilichtsmuseen in Europa*. Karl Wachholtz Verlag, Neumünster.
- ALLEN, T. W. 1994, *The Invention of the White Race. Volume One: Racial Opression and Social Control*. Verso, London.
- ASHCRAFT, R. 1972, Levithan triumphat: Thomas Hobbes and the politics of the Wild man. V: DUDLEY, E., NOVAK, M. E. (ur.) *The Wild Man Within. An Image in Western Thought from the Rennaissance to Romanticism*. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, str. 141–181.
- ARMELAGOS, G. J. 1995, Race, Reason and Rationale. *Evolutionary Anthropology* 4 (3), str. 103–109.
- ARMELAGOS, G. J., VAN GERVEN, D. P. 2003, A century of skeletal biology and paleopathology: contrasts, contradictions, and conflicts. *American Anthropologist* 105 (1), str. 53–64.
- AUFERMANN, B., ORSCHIEDT, J. 2002, *Die Neanderthaler. Eine Spurensuche*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Stuttgart.
- AUGUSTA, J., BURIJAN, Z. 1960, *Preistorijski čovek*. Mlado Pokolenje, Beograd.
- BALTRUŠAITIS, J. 1997, *Aberacije*. Studia humanitatis, Ljubljana.
- BARNICOT, N. A. 1960, From Darwin to Mendel. V: HOGBEN, L. (ur.) *Man, Race and Darwin*. Oxford University Press, London, str. 24–32.
- BATAILLE, G. 1989, *The Tears of Eros*. City Lights Books, San Francisco.
- BAXANDALL, M. 1996, *Slikarstvo in izkušnja v Italiji XV. stoletja*. ISH, Studia humanitatis, Ljubljana.

- BAXANDALL, M. 2003, *Words for Pictures. Seven Papers on Renaissance Art and Criticism*. Yale University Press, New Haven.
- BERMAN, J. C. 1999, Bad hair days in the Palaeolithic: Modern (re)constructions of the Cave man. *American Anthropologist* 101 (2), str. 288–304.
- BLANCKAERT, C. 1999, Contre la méthode: unité de l'homme et classification dans l'anthropologie des lumières. V: CALAMI, C., KILANI, M. (ur.) *La fabrication de l'humain dans les cultures et en anthropologie*. Editions Payot, Lausanne, str. 111–126.
- BLANCKAERT, C. 2000 Avant Adam. Les représentations analogiques de l'homme fossile dans la première moitié du XIXe siècle. V: DUCROS, A., DUCROS, J. (ur.) *L'homme préhistorique. Images et imaginaire*. L'Harmattan: Paris, str. 23–61.
- BOAS, F. 1982, *Um primitivnog čoveka*. Prosveta, Beograd.
- BOSINSKI, G. 1993, Der Neanderthaler und seine Zeit. *Archäologie im Ruhrgebiet* 1, str. 25–48.
- BOULE, M. 1923, *Les hommes fossiles. Éléments de paléontologie humaine*. Masson et Cie Editeurs, Paris.
- BOULE, M., VALLOIS, H. V. 1952, *Les hommes fossiles. Éléments de paléontologie humaine*. Masson et Cie Editeurs, Paris.
- BREUIL, A. H. 1958, Soixante ans de découvertes d'hommes primitifs et leur influence sur les idées. V: Von KOENIGSWALD, G. H. (ur.) *Hundert Jahre Neanderthaler*. Beiheft der Bonner Jahrbüch, Böhlau Verlag, Köln, str. 1–6.
- BURKE, P. 2001, *Eyewitnessing. The Uses of Images as Historical Evidence*. Cornell University Press, Ithaca.
- BURROUGHS, C. 1990, *From Signs to Design. Environmental Process and Reform in Early Renaissance Rome*. The MIT Press, Cambridge.
- CAMILLE, M. 1998, *The Medieval Art of Love. Objects and Subjects of Desire*. Harry N. Abrams, Inc., Pub., New York.
- CAMPBELL, M. B. 1999, *Wonder and Science. Imagining Worlds in Early Modern Europe*. Cornell University Press, Ithaca.
- CARTMILL, M. 1993, *A View to a Death in the Morning. Hunting and Nature Through History*. Harvard University Press, Cambridge Massachusetts.

- CASPARI, R. 2003, From types to populations: a century of race, physical anthropology, and the American Anthropologist Association. *American Anthropologist* 105 (1), str. 65–76.
- CLANCY, M. T. 1999, *Abelard. Človek v srednjem veku*. Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana.
- CLARKE, J. R. 2002, »Just like us« Cultural constructions of sexuality and race in Roman art. V: PINDER, K. N. (ur.) *Race-ing Art History. Critical Readings in Race, Art and Art History*. Routledge, London, str. 13–20.
- COHEN, C. 1991, Les races humaines en histoire des sciences. V: HUBLIN, J.-J., TILLIER, A.–M. (ur.) *Aux Origines d'Homo sapiens*. Presses Universitaires de France, Paris, str. 7–47.
- COHEN, E. 1994, Animals in medieval perceptions. The image of the ubiquitous other. V: MANNING, A., SERPELL, J. (ur.) *Animals and Human Society. Changing Perspectives*. Routledge, London, str. 59–80.
- COON, C. S. 1954, *The Story of Man. From the First Huamn to Primitive Culture and Beyond*. Alfred A. Knopf, New York.
- COON, C. S. 1977, Overview. *Annual Review for Anthropology* 6, str. 1–10.
- COYE, N. 2000, En leur science et conscience. V: DUCROS, A., DUCROS, J. (ur.) *L'Homme Préhistorique. Images et imaginaire*. L'Harmattan, Paris, str. 205–224.
- COYE, N. 2005, Remous dans le creuset des temps: la Préhistoire à l'épreuve des traditions académiques (1850–1950). *Bulletin de la Société Préhistorique Française* 102 (4), str. 701–707.
- DAVIES, M. W. 2001, Darwin and Fundamentalism. V: APPIGNANESI, R. (ur.) *Postmodernism and Big Science*. Icon Books, Cambridge, str. 53–97.
- Da VINCI, L. 2005, *Traktat o slikarstvu*. Studia humanitatis, Ljubljana.
- DESMOND, A. 1997, *Huxley. From Devil's Disciple to Evolution's High Priest*. Helix Books, Reading, Massachusetts.
- DEVISSE, J. 2002, A sanctified black: Maurice. V: PINDER, K. N. (ur.) *Race-ing Art History. Critical Readings in Race, Art and Art History*. Routledge, London, str. 37–65.
- DOUGLAS, M. 1999, Polution. V: DOUGLAS, M. *Implicit Meanings. Selected Essays in Anthropology*. Routledge, London, str. 106–115.

- DRELL, J. R. R. 2000, Neanderthals: A history of interpretation. *Oxford Journal of Archaeology* 19 (1), str. 1–24.
- EISELEY, L. 1979, *Darwin and the Mysterious Mr. X.. New Lights on the Evolutionists*. J. M. Dent and Sons LTD, London.
- ELDREDGE, N., TATTERSALL, I. 1982, *The Myths of Human Evolution*. Columbia University Press, New York.
- ELLER, C. 2000, *The Myth of Matriarchal Prehistory. Why an Invented Past Won't Give Women a Future*. Beacon Press, Boston.
- ELLINGSON, T. 2001, *The Myth of the Noble Savage*. University of California Press, Berkeley.
- FAGAN, B. M. 1998, *Clash of Cultures*. Altamira Press, Walnut Creek.
- FERNÁNDEZ–ARRESTO, F. 2005, *So You Think You're Human?* Oxford University Press, Oxford.
- FIDDES, N. 1991, *Meat. A Natural Symbol*. Routledge, London.
- FLUEHR–LOBBAN, C. 2000, Anténor Firmin: Haitian pioneer of anthropology. *American Anthropologist* 102 (3), str. 449–466.
- GAMBLE, C. 1993, Ancestors and agendas. V: YOFFE, N., SHERRATT, A. (ur.) *Archaeological theory: who sets the agenda*. New directions in Archaeology, Cambridge University Press, Cambridge. str. 39–52.
- GAMBLE, C. 1997, The peopling of Europe 700,000 – 40,000 years before the present. V: CUNLIFFE, B. (ur.) *The Oxford Illustrated History of Prehistoric Europe*. Oxford University Press, Oxford, str. 5–41.
- GAMBLE, C. 1998, Foreword. V: MOSER, S. *Ancestral Images. The Iconography of Human Origins*. Sutton Publishing, Phoenix Mill, str. ix–xxiv.
- GAMBLE, C. 1999, *The Palaeolithic Societies of Europe*. Cambridge University Press, Cambridge.
- GERASIMOV, M. M. 1964, *Ljudi kamennogo veka*. Hajka, Moskva.
- GEREMEK, B. 1990, The Marginal Man. V: LE GOFF, J. (ur.) *The Medieval World*. Collins and Brown, London, str. 347–373.
- GERO, J., ROOT, D. 1994, Public presentations and private concerns: archaeology in the pages of National Geographic. V: GATHERCOLE, P., LOWENTHAL, D. (ur.) *The Politics of the Past*. One World Archaeology 12, Routledge, London, str. 19–37.
- GIFFORD–GONZALEZ, D. 1998, The real Flintstones? What are artist's depictions of human ancestors telling us? V: OSTERWEIS SELING,

- R., LONDON, M. R. (ur) *Anthropology Explored*. Smithsonian Institution Press, Washington, str. 74–82.
- GILMAN, S. 2002, The Hottentot and the prostitute. Toward an iconography of female sexuality. V: PINDER, K. N. (ur.) *Race-ing Art History. Critical Readings in Race, Art and Art History*. Routledge, London, str. 119–138.
- GILMORE, D. D. 2003, *Monsters. Evil Beings, Mythical Beasts, and All manner of Imaginary Terrors*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- GOLDING, W. 2002, *Dediči*. Založba Mladinska knjiga, Ljubljana.
- GOULD, S. J. 1991a, *Time's Arrow, Time's Cycle. Myth and Metaphor in the Discovery of Geological Time*. Penguin Book, London.
- GOULD, S. J. 1991b, Knight takes Bishop? – V: GOULD, S. J. *Bully for Brontosaurus. Reflections in Natural History*. Vintage, London, str. 385–401.
- GRANT, R. M. 1999, *Early Christians and Animals*. Routledge, London.
- GRAN-AYMERICH, È. 2006, L'abbé Breuil et les institutions de l'archéologie. V: *Sur les chemins de la préhistoire. L'abbé Breuil du Périgord à l'Afrique du Sud*. Musée départemental de Préhistoire d'Île-de-France. Paris, str. 57–66.
- HASKELL, F. 1993, *History and its Images. Art and Interpretation of the Past*. Yale University Press, New Heaven.
- HATCH, E. 1973, *Theories of Man and Culture*. Columbia University Press, New York.
- HEBERER, G. 1965, Zur Geschichte der Evolutionstheorie, besonders in ihrer Anwendung auf den Menschen. Von Darwin bis zum Ende des 19. Jahrhunderts. V: HEBERER, G. (ur.) *Menschliche Abstammungslehre*. Gustav Fischer Verlag, Stuttgart, str. 5–12.
- HEINRICH, A. 1995/96, Vom Museum der Anthropologischen Gesellschaft in Wien zur Prähistorischen Sammlung im k.k. Naturhistorischen Hofmuseum (1870–1876–1889–1895). *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 125/126, str. 11–42.
- HENKE, W., KIESER, N., SCHNAUBELT, W. 1996, *Die Neandertalerin. Botschafterin der Vorzeit*. Edition Archaea, Gelsenkirchen.
- HERSKOVITS, M. J. 1982, Uvodna reč. –V: BOAS, F. *Um primitivnog čoveka*. Prosveta, Beograd, str. 5–14.

- HEYWOOD, C. 2001, *A History of Childhood*. Polity Press, Cambridge.
- HOLLIDAY, T. W. 1997, Body proportions in Late Pleistocene Europe and modern human origins. *Journal of Human Evolution* 32, str. 423–447.
- HOOTON, E. A. 1947, *Up From the Ape*. The Macmillan Company, New York.
- HRDLIČKA, A. 1931, The most ancient skeletal remains of man. V: KROEBER, A. L., WATERMAN, T. T. (ur.) *Source Book in Anthropology*. Harcourt, Brace and Co, New York, str. 43–67.
- HUSBAND, T. 1980, *The Wild Man. Medieval Myth and Symbolism*. The Metropolitan Museum of Art, New York.
- HUXLEY, J. S., HADDON, A. C. 1938, *We Europeans*. Jonatan Cape, London.
- HUXLEY, T. H. 2001, *Man's Place in Nature*. The Modern Library, New York.
- INGOLD, T. 1995, Humanity and animality. V: INGOLD, T. (ur.) *Companion Encyclopedia of Anthropology*. Routledge, New York, London, str. 14–32.
- JANSON, H. W. 1952, *Apes and Ape Lore in the Middle Ages and the Renaissance*. The Warburg Institute, University of London, London.
- JONES, S. 1997, *The Archaeology of Ethnicity. Constructing Identities in the Past and Present*. Routledge, London.
- KAESER, M.–A. 2002, On the international roots of prehistory. *Antiquity* 76, str. 170–177.
- KANT, I. 1964a, Bestimmung des Begriffs Einer Menschenrasse. V: KANT, I. *Werke XI. Schriften zur Anthropologie, Geschichtsphilosophie, Politik und Pädagogik I*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, str. 63–82.
- KANT, I. 1964b, Von den Verschiedenen Rassen der Menschen. – V: KANT, I. *Werke XI. Schriften zur Anthropologie, Geschichtsphilosophie, Politik und Pädagogik I*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, str. 11–30.
- KAVUR, B. 1999a, Najnevarnejši mit človeštva? Kratka zgodovina evropskega rasizma. *Azijske in afriške študije* 3 (1–2), str. 1–33.
- KAVUR, B. 1999b, Sto let Krapine in stoletje Krapine. *Arheo* 19, str. 59–71.
- KAVUR, B. 2002, Kdaj se je svet res postaral. V: FUJS, M. (ur.) *Na prelomih tisočletij*. Pokrajinski muzej murska Sobota, Murska Sobota, str. 21–31.

- KRITSCHER, H., SZILVÁSSY, J., HAUSER, G. 1995/96, Zur Geschichte der physischen Anthropologie in Österreich. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 125/126, str. 43–82.
- KUPER, A. 1999, *Culture. The Anthropologists' Account*. Harvard University Press, Cambridge.
- LAMING, A. 1952, Introduction. : LAMING, A. (ur.) 1952 *La découverte du passé*. Éditions A. Et. J. Pichard & Cie, Paris, str. 11–31.
- LEWIN, R. 1993, *Human Evolution. An Illustrated Introduction*. Blackwell Scientific Publications, Boston.
- LIEBERMAN, L. 1997, Gender and the deconstruction of the race concept. *American Anthropologist* 99 (3), str. 545 – 558.
- LITTLEFIELD, A., LIEBERMAN, L., REYNOLDS, L. T. 1982, Redefining race: the potential demise of a concept in physical anthropology. *Current Anthropology* 23 (6), str. 641–655.
- LOCHER, A. 1986, The structure of Pliny the Elder's Natural History. V: FRENCH, R., GREENAWAY, F. (ur.) *Science in the Early Roman Empire: Pliny the Elder, his Sources and Influence*. Croom Helm, London, str. 20–29.
- LOZNY, L. 2002, Far outside, looking in. Polish archaeologists and looking-glass self. *Archaeologia Polonia* 40, str. 137–148.
- LUCRETIUS CARUS, T. 1959, *De rerum natura*. Slovenska matica, Ljubljana.
- MANN, A. E. 2003, Imagining prehistory: pictorial reconstructions of the way we were. *American Anthropologist* 105 (1), str. 139–148.
- MILL, J. S. in TAYLOR, H. 2005, *Podrejenost žensk, Zgodnja eseja o zakonu in ločitvi*. Studia humanitatis, Ljubljana.
- MINER, E. 1972, The wild man through the looking glass. V: DUDLEY, E., NOVAK, M. E. (ur.) *The Wild Man Within. An Image in Western Thought from the Renaissance to Romanticism*. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, str. 87–114.
- MONTAGU, A. 1964, On Coon's *The Origin of Races*. V: MONTAGU, A. (ur.) *The Concept of Race*. The Free Press of Glencoe, London, str. 228–241.
- MONTAGU, M. F. A. 1968, The new litaney of »innate depravity« or original sin revisited. V: MONTAGU, M. F. A. (ur.) *Man and Agression*. Oxford University Press, Oxford, New York, str. 3–17.

- MOSER, S. 1998, *Ancestral Images. The Iconography of Human Origins*. Sutton Publishing, Phoenix Mill.
- MOSER, S., GAMBLE, C. 1997, Revolutionary images. V: MOLYNEAUX, B. L. (ur.) *The Cultural Life of Images. Visual Representations in Archaeology*, Routledge, London, str. 184–212.
- MOSSE, G. L. 1996, *The Image of Man*. Oxford University Press, Oxford.
- MÜLLAUER–SEICHTER, W. 1995/96 Ein Beitrag zur Spanischer Anthropologie: Das Wirken Hugo Obermaiers (1877–1946). *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 125/126, str. 83–91.
- MURRAY, R. W. 1948, *Man's Unknown Ancestors. The Story of Prehistoric Man*. The Bruce Pub. Co, Milwaukee.
- MURRAY, T. 1995, The history, philosophy and sociology of archaeology: the case of the Ancient Monuments Protection Act (1882). V: PINSKY, V., WYLIE, A. (ur.) *Critical Traditions in Contemporary Archaeology. Essays in the Philosophy, History and Socio–Politics of Archaeology*. University of New Mexico Press, Albuquerque, str. 55–67.
- MURRAY, T. 2002, Epilogue: why the history of archaeology matters. *Antiquity* 76, str. 234–238.
- NELSON, H., JURMAIN, R. 1988, *Introduction to Physical Anthropology*. West Publishing Company, St. Paul.
- OLIVIER, L. 1999, The origins of French archaeology. *Antiquity* 73, str. 176–183.
- OSBORN, H. F. 1916, *Men of the Old Stone Age. Their Environment, Life and Art*. Charles Scribner's Sons, New York.
- OVERHAGE, P. 1957, Der Neanderthaler. Der Wandel seines Bildes. *Stimmen der Zeit* 160, Heft 9, str. 209–224.
- PASTOUREAU, M. 2004, *Une histoire symbolique du Moyen Âge occidental*. Éditions du Seuil, Paris.
- PFANNENSTIEL, M. 1972/73, Der Fosile mensch in der Geschichte der Geologie. *Quartär* 23/24, str. 1–19.
- PROKOP, V. 1995, *Ilustrátor Zdeněk Burian. Monografie a soupis díla*. Nakladelství Ostrov, Praha.
- RETZIUS, G. 1931, The development of race measurements and classification. V: KROEBER, A. L., WATERMAN, T. T. (ur.) *Source Book in Anthropology*. Harcourt, Brace and Co., New York, str. 94–101.

- RICHARD, N. 1999, Gabriel de Mortillet. V: MURRAY, T. (ur.) *Encyclopedia of Archaeology. The Great Archaeologists. Vol. I.* ABC-CLIO Santa Barbara, str. 93–107.
- RICHARD, N. 2002, Archaeological arguments in national debates in late 19th–century France: Gabriel de Mortillet's *La Formation de la nation française*. *Antiquity* 76, str. 177–184.
- RICHARDS, R. J. 1989, *Darwin and the Emergence of Evolutionary Theories of Mind and Behavior*. University of Chicago Press: Chicago.
- RITVO, H. 1998, *The Platypus and the Mermaid and Other Figments of the Classifying Imaginations*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- ROBE, S. L. 1972, Wild Men and Spain's Brave New World. V: DUDLEY, E., NOVAK, M. E. (ur.) *The Wild Man Within. An Image in Western Thought from the Renaissance to Romanticism*. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, str. 39–53.
- ROMER, J. 2000, *Great Excavations*. Cassell & Co., London.
- RÖSENER, W. 1994, *The Peasantry of Europe*. Blackwell, Oxford.
- ROWLEY-CONWY, P. 2007, *From Genesis to Prehistory. The Archaeological Three Age System and Its Contested Reception in Denmark, Britain and Ireland*. Oxford University Press, Oxford.
- RUDWICK, M. 1989, Encounters with Adam, or at least the hyaenas: Nineteenth-century visual representations of the deep past. V: MOORE, J. L. (ur.) *History, Humanity and Evolution*. Cambridge University Press, Cambridge, str. 231–251.
- RUDWICK, M. J. S. 1992, *Scenes From Deep Time. Early Pictorial Representations of the Prehistoric World*. The University of Chicago Press, Chicago.
- RUSE, M. 1999, *Mystery of Mysteries. Is Evolution a Social Construction?* Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- SCHMITZ, R. W., THISSEN, J. 2000, *Neandertal. Die Geschichte geht weiter*. Spektrum Akademischer Verlag, Heidelberg.
- SCHNAPP, A. 1993, *La conquête du passé: aux origines de l'archéologie*. Caré, Paris.
- SCHNAPP, A. 2002, Between antiquarians and archaeologists – continuities and ruptures. *Antiquity* 76, str. 134–140.

- SHANKLIN, E. 2000, Representations of Race and Racism in American Anthropology. *Current Anthropology* 41 (1), str. 99 – 103.
- SHARPLEY–WHITING, T. D. 1999, *Black Venus. Sexualized Savages, Primal Fears, and Primitive Narratives in French*. Duke University Press, Durham.
- SHIPMAN, P. 2002, *The Evolution of Racism. Human Differences and the Use and Abuse of Science*. Harvard University Press, Cambridge.
- SIMS, M. 2003, *Adam's Navel. A Natural and Cultural History of the Human Form*. Viking, New York.
- SKLENÁŘ, K. 1983, *Archaeology in Central Europe: the First 500 Years*. Leicester University Press, New York.
- SLOTKIN, J. S. 1965, *Readings in Early Anthropology*. Aldine Pub. Co., Chicago.
- SNOWDEN, F. M. Jr. 1970, *Blacks in Antiquity*. Belknap Press, Cambridge.
- SPENCER, F. 1984, The Neanderthals and their evolutionary significance: A brief historical survey. V: SMITH, F., SPENCER, F. (ur.) *The Origins of Modern Humans*. Alan Liss, New York, str. 1–49.
- STANGL, J. 1981, Das Reisen als Kunst und als Wissenschaft (16. – 18. Jahrhundert). *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* CXI, str. 78–92.
- STOCZKOWSKI, W. 1997, The painter and prehistoric people. V: MOLYNEAUX, B. L. (ur.) *The Cultural Life of Images. Visual Representations in Archaeology*. Routledge, London, 249–262.
- STOCZKOWSKI, W. 1999, Les conceptions de la »nature humaine« dans les scénarios de l'hominisation. V: CALAME, C., KILANI, M. (ur.) *La fabrication de l'humain dans les cultures et en anthropologie*. Editions Payot, Lausanne, str. 127–138.
- STRINGER, C., GAMBLE, C. 1993 *In Search of Neanderthals. Solving the Puzzle of Human Origins*. Thames and Hudson: New York.
- TATTERSALL, I. 1995, *The Last Neanderthal. The Rise, Success, and Mysterious Extinction of Our Closest Human Relatives*. Macmillan, New York.
- TATTERSALL, I. 1999a, *Po sledi fosilov. Kaj si mislimo, da vemo o človeški evoluciji*. Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana.
- TATTERSALL, I. 1999b, Paleoantropologija in evolucijska teorija. V: BAJD, B., KAVUR, B. (ur.) *Pliocenski in pleistocenski hominidi*. Scripta, Študentska založba, Ljubljana, str. 23–33.

- TAYLOR, T. 1996 *The Prehistory of Sex. Four Million Years of Human Sexual Culture*. Fourth Estate, London.
- TRAUTMANN, T. R. 1992, The revolution in ethnological time. *Man* 27 (2), str. 379–397.
- TRIGGER, B. G. 1989a, *A History of Archaeological Thought*. Cambridge University Press, Cambridge.
- TRIGGER, B. G. 1989b, *Sociocultural Evolution*. Blackwell Pub., Oxford.
- TRINKAUS, E., SHIPMAN, P. 1993, *The Neanderthals. Changing the Image of Mankind*. Jonatan Cape, London.
- VAN REYBROUCK, D. 2002, Boule's error: on the social context of scientific knowledge. *Antiquity* 76, str. 158–164.
- WALKER, P. L. 2000, Bioarcheological ethics: a historical perspective on the value of human remains. V: KATZENBERG, M. A., SAUNDERS, S. R. (ur.) *Biological Anthropology of the Human Skeleton*. Willey–Liss, new York, str. 3–39.
- WERNHART, K. R. 1995/96, 125 Jahre Anthropologischer Gesellschaft in Wien. Reflexionen über politische und ideengeschichtliche Strukturen. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 125/126, str. 1–9.
- WHITE, A. D. 1993, *A History of the Warfare of Science with Theology in Christendom*. Prometheus Books, Buffalo.
- WHITE, H. 1972, The forms of wildness: Archaeology of an idea. V: DUDLEY, E., NOVAK, M. E. (ur.) *The Wild Man Within. An Image in Western Thought from the Renaissance to Romanticism*. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, str. 3–38.
- WOLF, E. R. 1999, *Envisioning Power. Ideologies of Dominance and Crisis*. University of California Press, Berkeley.
- WOLPOFF, M., CASPARI, R. 1997, *Race and Human Evolution. A Fatal Attraction*. Westview Press, Boulder.
- WOOD, B. 1976, *The Evolution of Early Man*. Peter Lowe, London.

Imensko kazalo

A

Adam Bremenski (Adamus
Bremensis) 43
Agatarhid 29
Ahrens, Claus 153
Alberti, Leon Battista 37
Albert Veliki 48, 55, 56
Albizzi, Francesco 87
Aleksander Veliki 33, 34
Aleksander VI., papež 68
Alighieri, Dante 66
Allen, Theodore W. 106, 179, 180
Anderson, Michael 203, 204
Angelo Decembrio 32
Anna, kraljica 26
Arijan 63
Aristotel 28, 30, 51, 52, 55, 59, 65, 70
Armelagos, George J. 89, 94, 117, 163,
166, 179, 180
Ashcraft, Richard 70, 71, 73
Aubertine, Ernest 120
Auffermann, Bärbel 203, 206
Augusta, Josef 183, 184
Avrelij Ambrozij 30, 63
Avrelij Avguštin 30, 54, 56, 63, 65

B

Baartmaan, Saartje 90
Bach, Johann Sebastian 154
Bachofen, Johann Jakob 189
Bacon, Francis 72, 83
Bally, Carl Franz 153
Baltrušaitis, Jurgis 58
Banks, Joseph 104
Barberini, Francesco 87
Bardon, Lucien 193
Barnicot, Nigel Ashworth 104, 105
Bartolomej Angleški 35
Bataille, Georges 196
Baude, Henri 39
Baudin, Nicholas 105
Baxandall, Michael 24, 25, 32, 37, 41, 53,
66, 215, 216
Bayard, Émile 137, 138, 141, 143, 188,
190
Bazilij iz Cezareje 63
Beaulieu, Augustin de 68
Beddoe, John 96
Bell, Alexander Graham 201
Benjamin iz Tudele (Benjamin
Tudclensis) 67

- Berman, Judith 38, 147, 148, 208, 221, 222
 Bernard iz Clairvauxa 53
 Bernard Silvestris 34, 53, 54
 Bernier, François 87, 88, 91
 Bismarck, Otto von 110
 Blake, C. Carter 125
 Blanckaert, Claude 89, 90, 140
 Blotius, Hugo 102
 Blumenbach, Johann Friedrich 91, 93,
 94, 95, 96, 97
 Boas, Franz 95, 163, 179
 Boitard, Pierre 133, 140, 141
 Bonnet, Charles 59
 Boot, Boetius de 85
 Bosinski, Gerhard 123, 124, 127, 160, 195
 Boulainvillers, Henry de 95
 Boule, Marcelin 28, 29, 156, 160, 161, 177,
 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 235
 Bourdichon, Jean 38, 39, 40
 Bouyssonie, Amédée 193
 Bouyssonie, brata 196
 Bouyssonie, Jean 193, 197
 Breuil, Henry 166, 193, 210
 Broca, Paul 96, 163, 197
 Brown, Thomas 87
 Bruno, Giordano 69
 Burian, Zdeněk Michael František 162,
 169, 182, 183, 184, 185, 211
 Burke, Peter 25, 102, 150, 215
 Burnett, James, lord Monboddo 59, 89, 130
 Burroughs, Charles 24, 214
 Busk, George 126
- C**
- Calvin, Jean 71
 Camille, Michael 43, 44, 46
 Campbell, Mary 61, 62, 71, 77, 87, 102,
 106, 217
 Camper, Peter 58, 90, 91
 Canarella, V. 203, 205
 Carcano da Milano, Michele da
 (Michael de Carcanis de Mediolano)
 25, 215
 Cartmill, Matt 46, 103, 109, 137, 166,
 180, 181
 Carus, Carl Gustav 95
 Casas, Bartolomej de las 70
 Caselli, Giovanni 174
 Caspari, Rachel 69, 78, 88, 91, 94, 167,
 181, 219
 Caylus, Anne Claude de 85
 Caylus, Claude de 104
 Chrétien iz Troyesa 34, 36
 Christianus, duhovnik 64
 Christie, Henry 121
 Cicero 51, 63
 Clarke 30
 Cleuziou, Henri Raison du 158, 159, 192
 Cluverius, Philip 137
 Cohen, Esther 34, 35, 87, 89, 91
 Colenso, John William 113
 Cook, James 104
 Coon, Carleton S. 165, 167, 180, 181, 202
 Cope, Edward Drinker 125
 Courtet de l'Isle, Victor 97
 Coye, Noël 81, 120, 122, 141, 191, 221
 Crawford, John 139
 Cuvier, Georges 88, 90, 105, 107, 118
- D**
- Darwin, Charles 59, 81, 108, 111, 112, 113,
 114, 115, 116, 117, 119, 120, 124, 137,
 138, 151, 165, 224, 228, 229
 Darwin, Emma 114
 Darwin, George 114
 Daubenton, Louis Jean-Marie 89, 90, 91
 Davies, Meryllyn 77, 101, 111, 217
 Davis, Joseph Barnard 125

- Defoe, Daniel 72
 Descartes, Rene 83
 Desmond, Adrian 113
 Devisse, Jean 65
 Devy, Georges 190, 192
 Dias, Bartolomej 68
 Diodor Siciljski 28
 Dioklecijan, cesar 29
 Disraeli, Benjamin 109
 Dobzhansky, Theodosius 165, 166
 d'Orbigny, Alcide 131
 Douglas, Mary 80, 209
 Drell, Julia 123, 124, 160, 195
 Dreyfuss, Alfred 99
 Dubois, Eugene 157, 158
 Duplessis-Mornay, Phillipe 71
 Dürer, Albrecht 44, 45, 47
- E**
- Eanes de Zurara, Gomez 66
 Eisley, Loren 60, 124
 Eldredge, Niles 151, 224
 Élie de Beaumont, Jean-Baptiste 118, 119
 Eller, Cynthia 189, 190
 Ellingson, Ter 48, 49, 74
 Engels, Friedrich 99, 187
 Enkidu 27
 Epikur 63
 Eratosten 29
 Erazem Rotterdamski 25, 216
 Euribat 27
 Evans, John 119
 Ezop 51
- F**
- Fagan, Brian 64, 66, 68, 69, 72, 97, 104, 105
 Falconer, Hugh 119, 126
 Faraday, Michael 115
 Ferguson, Adam 78, 90, 218
 Ferguson McLennan, J. 189
 Fernández-Armesto, Felipe 11, 34, 43, 48, 56, 59, 60, 65, 66, 68, 70, 103, 116, 208
 Fichte, Johan Gottlieb 107
 Fiddes, Nick 98
 Figuiet, Guillaume Louis 130, 131, 132, 133, 138, 141, 143, 188, 191
 Filip II., kralj 26
 Filostrat 63
 Firmin, Anténor 120
 Fluehr-Lobban, Carolyn 120
 Forciglioni, Antonio Pierozzi de (sv. Antonin Fireški) 53
 Fotij 29
 Fraipont, Julien Jean Joseph 127
 Francišek Asiški 48
 Franc Jožef I., cesar 110
 Frere, John 86
 Fresne, Marion de 104
 Freud, Sigmund 189
 Friedenthal, Hans 154
 Fuhlrott, Johann Carl 123, 124, 125, 126
- G**
- Gaj Julij Solin (Gaius Julius Solinus) 30, 34, 52
 Galen 51, 52
 Gama, Vasco da 68
 Gamble, Clive 29, 33, 95, 105, 116, 117, 138, 144, 160, 161, 169, 170, 194, 195, 196, 197, 198, 206, 211
 Gauthier de Metz (Gauthier, Gossuin, Gossouin Walther von Metz) 32
 Geiler von Kaysersberg, Johann (Jean) 36
 Gerald iz Walesa 64
 Gérando, Joseph Marie de 105
 Geremek, Bronislav 36, 38
 Gero, Joan 201, 202

- Gersimov, Mihail Mihajlovič 169, 170, 171, 182
 Gervazij iz Tilburyja (Gervase of Tilbury, Gervasius Tilberiensis) 32, 34
 Gerven, Van 89, 94, 117, 163, 166
 Gifford-Gonzales, Diane 150, 174, 223
 Gilgameš 27
 Gilman, Sander 67
 Gilmore, David 31, 38, 49, 53
 Golding, William 181, 182
 Gorjanović-Kramberger, Dragutin 127
 Gould, Stephen Jay 108, 112
 Gözinger, Max 153
 Gran-Aymerich, Eve 119
 Grant, Robert 30, 31, 32, 52
 Gray, Asa 112
 Gregor 30
 Gregor iz Nise 63
 Gregor Veliki 25, 215, 216
 Grosvenor, Gilbert Hovey 201, 202
 Gulliver, Lemuel (psevdonim; glej Swift, Jonathan) 103
 Gunther iz Pairisa 43
- H**
- Haddon, Alfred Cort 58, 87, 96
 Haeckel, Ernst 156, 157, 158, 160
 Haller, Albrecht von 107
 Hannemann, Johann Ludwig 67
 Haskell, Francis 104, 107
 Hatch, Elvin 125
 Hatouma, duhovnik 33
 Hauser, Otto 125
 Heberer, Gerhard 157, 170, 171
 Heinrich, Angelika 110, 111
 Helwing, Georg Andreas 85
 Henke, Wilfried 59, 140, 154, 156, 158, 160, 162, 169, 170
 Henrik Pomorščak 48
 Herakles 20, 51
 Heraklit 51
 Herder, Johann Gottfried von 107
 Herodot 28, 32, 63
 Herskovits, Melville J. 103
 Hesler, Heinrich von 35
 Heywood, Colin 41, 143
 Heziod 63
 Hieronim 30, 35
 Hiss, Wilhelm 154
 Hobbes, Thomas 73
 Hochstetter, Ferdinand von 110
 Hoernes, Moritz 111
 Hohenstaufovci, dinastija 65
 Holliday, Trenton 178
 Home, Henry, lord Kames 69, 78, 91, 218
 Homer 27, 28
 Honorij Avgustodunski (Honorius Augustodunensis) 32
 Hooton, Earnest A. 163, 164, 167, 178, 179, 198, 199
 Hoppius, Christian Emmanuel 59, 129, 130
 Horacij 28
 Hrdlička, Aleš 125, 126, 163, 178, 179
 Hubbard, Gardiner Green 201
 Humboldt, Alexander von 97
 Humboldt, Wilhelm von 97
 Hume, David 88
 Hunter, John 93
 Hunt, James 139
 Husband, Timothy 30, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 47
 Huxley, Thomas Henry 58, 87, 96, 112, 113, 115, 116, 124

I

Ingold, Tim 99, 129, 130
 Izidor Seviljski (Isidorus Hispalensis),
 30, 32, 33, 38, 52, 54

J

Jäger, Georg Friedrich 118
 Jamin, Paul 190
 Janez iz Pian del Carpine (Giovanni
 da Pian del Carpine) 33
 Janez Zlatoust 47
 Janson, Horst W. 51, 53, 54, 55, 56, 57, 109
 Janvier, Louis-Joseph 120
 Jean de Gènes (Giovanni Balbi, Johannes
 Januensis de Balbis) 25, 215
 Joanny-Durand, M. 195
 Jobson, Richard 60
 Jones, Siân 78, 218
 Julij II., papež 68
 Jurij II., kralj 26, 216
 Jurmain, Harry 87, 89, 93, 96, 178
 Jussieu, Antoine de 85
 Justin I. (Flavius Iustinus Augustus), ce-
 sar 29

K

Kaesar, Marc-Antoine 122
 Kalisten iz Olinta, zgodovinar 33
 Kant, Immanuel 91, 92, 93, 95, 154
 Karel V., cesar 58, 70
 Kaulbach, Wilhelm von 107
 Kavur, Boris 69, 88, 90, 91, 94, 96, 97,
 115, 127, 178, 179, 193
 Keith, Arthur 195, 196
 Keller, Ferdinand 153
 Kennis, Adrie 206
 Kennis, Alfons 206
 King, William 125, 193

Klaatsch, Hermann 125, 193
 Klement VII., papež 84
 Klement VI., papež 65
 Klemm, Gustav Friedrich 95
 Knight, Charles R. 183, 197, 199, 200,
 210, 211
 Kollmann, J., zdravnik 154
 Kolumb, Kristof 48, 68, 101
 Konrad iz Megenberga (Konrad
 von Megenberg, Conradus
 de Montepuellarum) 32
 Kopernik, Nikolaj 79, 219
 Köping, Nicholas 129, 130
 Kritscher, Herbert 90
 Kuper, Adam 157
 Kupka, František 160, 161, 195
 Kuwasseg, Josef 135

L

Lafitau, Joseph-François 85
 Laktancij (Lucius Caecilius Firmianus
 Lactantius) 63
 Laming, Annette 64, 85, 86
 Lartet, Edouard Armand 119, 120, 121
 Latini, Brunetto, filozof 32
 Leclerc, Georges-Louis, comte
 de Buffon 89, 90, 91
 Legrand d'Aussy, Jean-Baptiste 85
 Leon iz Neaplja, nadškof 33
 Leroi-Gourhan, Andre 169
 Lescarbott, Marc 73
 Lewin, Roger 59
 Lieberman, Leonard 179
 Lightfoot, John 114
 Linné, Carl von 59, 60, 89, 90, 129, 130
 Littlefield, Alice 167, 179, 181
 Locher 29
 Locke, John 78, 218

Lozny, Lubomir 168, 169, 207
 Lubbock, John, baron Avebury 116, 189
 Lukrecij 28, 63
 Luther, Martin 25, 67, 101, 216
 Lyell, Charles 108, 119, 124

M

Mahudel, Nicholas 85
 Maillet, Benoit de 89
 Maksimiljan II., cesar 102
 Mann, Alan 19, 168, 199
 Manouvrier, Leonce 197
 Marbod iz Rennesa, škof 64
 Marcijan, bizantinski cesar
 (Flavius Marcianus Augustus) 29
 Marcijan Kapela (Martianus Minneus
 Felix Capella) 30
 Martin, John 101, 133, 134
 Marx, Karl 99
 Matternes, Jay 199, 200, 211
 Maupertuis, Pierre de 89
 Max, Gabriel von 155, 156, 158, 160, 162
 Mayer, August 125
 Mayer, Franz Josef Carl 123
 Mayr, Ernst 165, 166
 McGregor, James H. 194
 Matilda iz Magdeburga (Mechthild
 von Magdeburg) 54
 Menander 67
 Mercati, Michele 84, 85
 Miller, Gerrit S. 168
 Mill, John Stuart 97, 109
 Miner, Earl 19, 71
 Mojster ES 37, 47
 Mojster Hišne knjige 47
 Montagu, Ashley 181, 182
 Montaigne, Michel de 70, 72, 84
 Montesquieu, Charles de Secondat 95
 Montfaucon, Bernard de 85

Moore, Thomas 72
 Morgan, Lewis H. 163, 189
 Mortillet, Gabriel de 99, 100, 120, 121,
 122, 193, 197
 Morton, Samuel George 94
 Moser, Stephanie 20, 38, 39, 40, 41, 132,
 133, 134, 136, 137, 138, 140, 141, 142,
 143, 155, 156, 158, 159, 183, 188, 189,
 190, 191, 192, 210, 211
 Mosse, Claude 80, 139, 187, 220
 Müllauer-Seichter, Waltraud 109
 Müller, Fritz 95
 Murray, Peter Raymond 17, 57, 67, 94,
 95, 114, 118, 168, 177, 178
 Murray, Tim 172
 Muston 154, 158, 191

N

Napoleon III., cesar 99, 119, 121
 Neander, Joachim 123
 Nelson, Harry 87, 89, 93, 96, 178
 Newton, Isaac 79, 115, 219

O

Odisej 27
 Odorik 33
 Olivier, Laurent 84, 85, 98, 100, 168, 169
 Orscheid, Jörg 203, 206
 Osborn, Henry Fairfield 125, 197, 198,
 199, 210
 Oto Freisinski 65, 68
 Overhage, Paul 125, 170, 171, 197
 Ovington, John 68

P

Paracelzij (Theophrastus Philippus
 Aureolus Bombastus von
 Hohenheim) 69
 Pasquier, Etienne 57

- Pastoureau, Michel 42, 53, 59
 Pavel III., papež 69, 70
 Penelopa 27
 Peron, François 105
 Perthes, Jacques Boucher de 78, 118, 119,
 219
 Petronij 63
 Peyrère, Isaac de la 57, 69, 86
 Pfannenstiel, Max 118, 119
 Pfeiffel, Johann Anders 142
 Philippart, Clemens August Josef 190
 Picaud, Aiméry 43
 Pichardt, John 137
 Pij V., papež 84
 Pij XI., papež 166
 Pitt Rivers, Augustus, Henry Lane Fox
 122
 Platon 51
 Plavt 67
 Plinij Starejši 28, 29, 30, 34, 49, 51, 63
 Plutarh 63
 Polo, Marko 43
 Pomponij Mela 30
 Porta, Giambattista della 57
 Prestwich, Joseph 119
 Pritchard, James Cowles 91, 105
 Prokopij iz Cezareje, 29
 Prokop, Vladimír 183
 Pruner-Bey, Franz Ignaz 124
 Ptolomej 101
- R**
- Raban Maver (Rabanus Maurus
 Magnentius) 32
 Ratramen iz Corbiea (Ratramnus
 von Corbie) 54
 Rehorić, J. 127
 Reinach, Salomon 121
 Reinhard, B. 197
 Renan, Ernest 99
 Renaud iz Montaubona 36
 Retzius, Anders 89, 94, 96
 Reybrouck, David Van 20, 194, 196, 197
 Richard, Nathalie 99, 100, 121
 Richards 139, 140
 Rimbert 54
 Riou, Edouard 131, 132
 Ritvo, Harriet 60, 98
 Robertson Smith, W. 189
 Robe, Stanley, L. 33, 70
 Romer, John 18, 122
 Root, Dolores 201, 202
 Rösener, Werner 24, 214
 Rousseau, Jean-Jacques 59, 74
 Rowley-Conwy, Peter 96
 Royer, Clemence 119
 Rudolf iz Emsa (Rudolf von Ems) 32
 Rudwick, Martin 19, 129, 130, 131, 132,
 133, 135, 136
 Ruse, Michael 114
- S**
- Sassoferrato, Bartolo da 66
 Sawyer, Gary J. 203, 205
 Sas Gramatik (Saxo Grammaticus, Saxo
 cognomine Longus) 65
 Scarre, Chris 86
 Schaaffhausen, Hermann 113, 123, 124,
 125, 126, 154, 156, 190, 193
 Schedel, Hartmann 32
 Scheuchzer, Johann Jakob 140, 142
 Schiller, Friedrich 154
 Schmerling, Philippe-Charles 126
 Schmitz, Ralf W. 123, 124, 125, 126, 157,
 158, 190, 193, 203
 Schnapp, Alain 38, 86, 87, 106, 118, 172
 Schultz, Adolph, H. 178

- Schwalbe, Gustav 193
 Sehested, Frederik 153
 Sekst Empirik (Sékstos Empeirikos; lat. Sextus Empiricus) 63
 Semenić, K. 127
 Sépulveda, Gines de 70
 Serenij, škof 25, 216
 Serres, Marcel de 121
 Shanklin, Eugenia 180
 Sharpley-Whiting, Tracy Denean 90
 Shipman, Pat 111, 112, 114, 161, 188, 195, 201, 203, 204
 Simphson, George 165
 Sims, Michael 27, 209
 Sklenář, Karel 64
 Sloan, Hans 26, 216
 Slotkin, James 66, 69, 88, 90, 93
 Smith, Adam 105
 Smith, Grafton Elliot 117
 Smith, Worthington G. 144
 Snowden, Frank M. jr. 28, 29, 32, 63
 Sollas, William Johnson 177
 Spencer, Herbert 96, 124, 126, 127, 178, 189
 Spiegel, Adriaan van den 58, 87
 Stangl, Justin 102, 105
 Stoczkowski, Wiktor 151, 182, 187, 224
 Strabon 28
 Stringer, Chris 160, 161, 170, 194, 195, 196, 197, 198, 206
 Susemihl, Johann Theodor 140
 Swift, Jonathan 72, 103
- T**
 Tacijan, krščanski pisec in teolog 51
 Tasso, Torquato 71
 Tattersall, Ian 111, 112, 126, 151, 166, 167, 199, 200, 203, 205, 224
- Taylor, Edward Burnett 109, 138, 163, 173, 189, 190
 Teofil Aleksandrijski, škof 53
 Terencij 67
 Tesard, Robinet 42
 Thissen, Jurgen 123, 124, 125, 126, 157, 158, 190, 193, 203
 Thomsen, Christian Jürgensen 85
 Thomson, William, lord Kelvin 114
 Tit Lukrecij Kar (Titus Lucretius Carus) 28
 Tomaž iz Cantimpreja (Thomas Cantipratensis) 32, 55
 Topinard, Paul 96
 Török, Aurel von 178
 Trautmann, Thomas R. 81, 116, 221
 Trinkaus, Eric 161, 188, 195, 201, 203, 204
 Tylor, Edward 125
 Tyson, Edward 58
- U**
 Uccello, Paolo 46
 Unger, Franz 134, 135, 136
- V**
 Valla, Lorenzo 66
 Vallois, Henri 28, 29, 194, 195
 Vega, Garcilaso de la 70
 Vergil 30
 Verneau, Rene 177
 Verne, Jules 131
 Vesalius, Andreas 58, 88
 Vico, Gian Battista 105
 Vilijam iz Conchesa (Guillaume De Conches) 65
 Vincent iz Beauvaisa (Vincentius Bellovacensis, Vincentius Burgundus) 32

- Vinci, Leonardo da 41, 48
 Virchow, Rudolf Ludwlg Carl 96, 125,
 126, 157, 193
 Virgil 63
 Vitoria, Francisco de 69, 70
 Vitruvij (Marcus Vitruvius Pollio) 20, 49
 Voltaire (François-Marie Arouet) 118

W

- Walker, Phillip L. 26, 59, 216
 Wallace, Alfred Russel 112, 116
 Wandel, Gerhard 170, 171
 Washburn, Sherwood L. 166, 181
 Weidenraich, Franz 181
 Welcker, Hermann 154
 Wernhart, Karl R. 110
 White, Charles 94
 White, Hayden 13, 28, 30, 35, 37, 48, 57,
 64, 66, 70, 78, 79, 104, 105, 207, 218,
 219
 Wilberforce, Samuel 112
 Wilde, Oscar 80
 Wilhelm Boldenselski (Wilhelm von
 Boldensele, Otto de Nyenhusen) 33
 Wilser, Ludwig 125
 Wirnt iz Gravensberga 36
 Wolf, Eric Robert 78, 107, 218
 Wolpoff, Milford Howell 69, 88, 91, 94
 Wood, Bernard 174
 Worm, Ole 86, 87
 Wotton, Edward 66
 Wright, Sewal 166

Z

- Zallinger, Rudolph F. 173
 Zurara, Gomez Eanes de 66

